

СУРУЛЛУБУТ – СУОРУЛЛУБАТ!

КЫЫМ

18 № (22669)
2024 сыл

Ыам ыйын

8 күнэ

орто күн

сэттиэлэҕэ биирдэ тахсар

16+

НОРУОТ ХАҢЫАТА

www.kyym.ru

<https://t.me/kyymsakha>

«СЫЛХАҢЫАТА-2008, 2015» НОМИНАЦИЯ КЫАЙЫЛААБА. «ТИРАЖКА – СЫЛРЕКОРДА 2009, 2015» БҮТТҮҮН АРАССЫЙАТААҕЫ БИРИЭМИЙЭ ЛАУРЕАТА
«АРАССЫЙА БАСТЫҢ НАЦИОНАЛЬНАЙ ХАҢЫАТА-2018» БИРИЭМИЙЭ ЛАУРЕАТА

Ыам ыйын 9 күнэ – Улуу Кыайыы күнэ!

Хаартыскаҕа: эбэнки аатырбыт снайпера Семён Номоконов

КҮН-ДЬЫЛ

Ыам ыйын 9 күнэ ЧЭБЭР КҮН Күнүс +6° С (+2° U) Түүн +1° С (-3° U) Кыра былыттаах, кыраалаан ардыа.	Ыам ыйын 10 күнэ ЧӨЛ КҮН Күнүс +7° С (+3° U) Түүн -2° С (-6° U) Былыттаах, сөҥүүтэ суох.	Ыам ыйын 11 күнэ СҮБЭ КҮН Күнүс +8° С (+4° U) Түүн -1° С (-5° U) Былыттаах, сөҥүүтэ суох.	Ыам ыйын 12 күнэ ӨРӨБҮЛ Күнүс +11° С (+7° U) Түүн 0° С (-4° U) Былыттаах, сөҥүүтэ суох.	Ыам ыйын 13 күнэ ААН КҮН Күнүс +11° С (+7° U) Түүн +1° С (-3° U) Кыра былыттаах, сөҥүүтэ суох.	Ыам ыйын 14 күнэ ХАҢЫЫ КҮН Күнүс +7° С (+3° U) Түүн +1° С (-3° U) Былыттаах, ардах.	Ыам ыйын 15 күнэ ОРТО КҮН Күнүс +7° С (+3° U) Түүн +1° С (-3° U) Былыттаах, кыраалаан хаардаах ардах. U – Угаров шкалата
---	--	---	---	--	---	---

Чэпчэтиилээх сурутуу – тохтообот!

Туттумахтаһан суруппакка хаалбыт аабааччыларбытыгар анаан, чэпчэтиилээх сыананан сурутууну бэс ыйын ортотугар диэри ыларбытын санатабыт.

Онуоха **8-968-150-67-15** нүмэргэ эрийэн сурутабыт.

Эбэн эттэххэ, хаһыаты суруппуттар сүүйүүлээх сурутууга кыттар кыахтанабыт. Дьол хараба суох – бабар, сыаналаах сүүйүүгэ тиксиэххитин сөп.

**“Кыымы” сурут, аах, туһан
уонна бириистэ сүүй!**

Чомчоев кыайыыта

Ыам ыйын 6 күнүгэр СӨ Үрдүкү суутун кэллиэгийэтэ Анатолий Чомчоевы быһабынан анһан өлөрө сатаабыт Дмитрий Ермолов ааһынар үгсүүтүн саҥа састаабынан хаттаан көрөн си-эрдээх быһаарыыны таһаарда.

Ол курдук, кэллиэгийэ инники көтүрүллэ сылдыбыт Дьокуускай куорат суутун атырдыах ыйын 16 күнүнээби бириигэбэрин оннунан хаалларда. Онон, Ермоловы, суут саалатыттан тутан, төттөрү уопсай режимнээх холоонһаҕа илтилэр. Буруйданааччы хаайыллыахтаах 3 сылыт-

тан инники олорбут уонна күһэлэнг үлэбэ сылдыбыт кэмин көбүрэтиэхтэрэ.

Санатар буоллахха, 2023 сыл алтын-ны 17 күнүгэр СӨ Үрдүкү суутун кэллиэгийэтэ бу Дмитрий Ермоловы “бэйэтин көмүскэммит” диэн матыыптаан, баара-суоҕа 11 ый күһэлэнг үлэбэ ыппыта, көнүлгэ көтүппүтэ. Бу балыырдаах уураах көтүрүлүннэ.

Дьыала хайдах көрүллүбүтүн сиһилии «Кыым» хаһыат кэлэр нүмэригэр аабын.

**«Кыым.ру» саайт суруналыыһа
Күндэли.**

Өрүс эрдэлээн эһиннэ

Саха сиригэр сааскы халаан сабажалааһын быһытынан эрдэ сабаланна. “Ленскэй, Өлүөхүмэ, Амма уонна Алдан оройуоннарыгар үс суһал бөлөх үлэлиир” диэн, ЫБММ пресс-сулууспата иһитиннэрбэтэ.

Өлүөнэ өрүс мууһун ыам ыйын 5 күнүгэр, үс суукка эрдэлээн, Саха сириг территориятыгар киллэрбитэ.

Ыам ыйын 6 күнүгэр муус алын кытыыта Ленскэй улууһун Витим бөһүөлэгин аннынан устар. Үөһээ кир-биитэ Иркутскэй уобалас Визирнэй бөһүөлэгин аннынан бэлиэтэнэр. Суукка иһигэр муус 76 км барда.

Нүүйэ өрүс Ленскэй оройуонун Комака гидро-пуоһун аннынан эһиннэ, муус хойуутук устар.

Өлүөхүмэ өрүс үөһээ сүүрүгүнэн Орто Өлүөхүмэ гидро-пуоһунан Забай-калье кыраайыгар хамсаата, уу сууккаба 90 см үрдээтэ. Өлүөхүмэ улууһун Дьи-икимдэ – Куду Күөл уонна Токко учаас-тактарыгар муус турар, сорох сиригэр уу таһыма үрдүүр.

Забайкалье кыраайын сиригэр, Витим өрүскэ, сорох сиригэр муус көтөүллүбүт уонна уу таһыма кыраалаан тахсар. Бу эргин өрүс ыам ыйын 12–15 күннэригэр эстэрэ сабадаланар.

Алдан өрүс былаһын тухары уу

таһыма сууккаба 2-тэн 38 см диэри үрдүүр. Өрүс тардытыгар муус хам-сыыра бэлиэтэнэр.

Амма өрүс үөһээ уонна аллараа сүүрүгэр муус көтөүллүбүт, орто сүүрүгэр – хамсыыр. Амма сэлиэн-ньэтин аннынан уу таһыма – 177 см, муус хамсаан эрэр. Онон икки суукка-нан Амма гидро-пуоһун аннынан өрүс эстиэхтээх.

Бүлүү өрүс Сунтаар – Бүлүү учаа-стагынан ыам ыйын 13–15 күннэригэр эстэрэ сабадаланар. Оттон хоту уонна хотугулуу-илин өрүстэр кыһынгылыы тураллар.

ЫББМ иһитиннэрэринэн, ыам ыйын 5 күнүгэр Амма, Таатта, Өлүөхүмэ уонна Алдан оройуоннарынан мууһу кэби-рэтии ыытыллыбыт учаастактарынан кэтээн көрүү уонна салгын аалынан көтө сылдьан видеоба устуу ыытылынна. Итини таһынан гидротехнической туту-улары көрдүлэр уонна нэһилиэнньэбэ өйдөтөр үлэни ыыттылар.

“Сулус” полигон туһунан

Ил Дархан Айсен Николаев Арасыйыа Дьоруойа, Ил Түмэн дьокутаата Александр Колесовтын көрүстэ. Көрсүһүү кэмигэр байыаннай дьайыга снайпердары бэлэмниир “Сулус” үөрэтэр-дьарыктыыр полигон үлэтин-хамнаһын кэпсэтиллэр.

Ил Дархан полигон үлэтин-хамнаһын уонна ыраахтан ытар снайпердары бэлэмниир үөрэххэ ылыы туһунан ый-ыталаста. Сүрүннээн, тэрээһин үлэтин быһаардылар, о.д.а. кэпсэтиллэр.

“Сулус” киин салайааччыта Алек-сандр Колесов байыаннай дьайыттан чугас сиргэ байыастары үөрэтии тохто-ло суох ыытыллыбытын сырдатта.

Айсен Николаев полигон үлэтэ-хамнаһа уопсай кыайыыга улахан кы-лаатын киллэрэрин бэлиэтээтэ.

Бэлиэтээн эттэххэ, полигон төрүттэнэригэр РФ Бырабыыталысты-батын Бэрэссэдээтэлин солбуйааччы – РФ Бэрэсидьиэнин Уһук Илингэ бо-лomuочуйалаах бэрэстэбиитэлэ Юрий Трутнев улахан оруоллаах.

Олунньуга “Сулус” үөрэтэр-дьарыктыыр полигонуга Сэбиэскэй Сойуус Дьоруойа Фёдор Охлопков кэриэһигэр ыраабы ытыыга дойду үрдүнэн бастакы турнир буолбута.

20 тыһ. тахса лиэнтэ түгэтилиннэ

Бүтүн Арасыйытатаабы “Георгиевская лиэнтэ” аахсыйа иитинэн өрөспүүбүлүкэ олохтоохторугар волонтердар Георгиевская лиэнтэни түгэтэллэр.

Дьокуускайга Кыайыы волонтердара лиэнтэлэри Кыайыы, Добродоһуу, Ле-нин, Орджоникидзе болуоссаттарыгар, “Московская” эргизэн киинин иннигэр былаһааккаба уонна Кыайыы пааркаты-гар 16:00 – 19:00 ч. дьонго түгэтэллэр. өрөспүүбүлүкэ улустарыгар уопасты-баннай миэстэлэргэ, искибиэрдэргэ, былаһааккаларга түгэтэллэр.

“Георгиевская лиэнтэ” аахсыйа ыам ыйын 9 күнүгэр диэри ыытыллар.

“Кыайыы волонтердара” Арасыйытатаабы уопастыбаннай хамсааһын эрэггийэннээби отделени-етын салайааччытын э.т. Тимур Егоров иһитиннэрбитинэн, ыам ыйын 6 күнүгэр 20 тыһынчтатан тахса Георгиевская лиэнтэ түгэтилиннэ.

Халаан куттала суоһуур

Бу күннэргэ Ыксаллаах быһыы-майгы министиэристибэтин Саха сиригэр 100 нэһилиэнньэлээх пуун ууга барар кутталлаабын иһитиннэрбитэ.

Ол курдук, быйыл Амма, Чурап-чы, Таатта, Мэнэ Хагалас, Горнай, Хагалас, Алдан, Уус Майда, Томпо, Уус Алдан, Бүлүү, Өймөкөөн, Алла-раа Халыма, Анаабыр улустарын нэһилиэнньэлээх пууннара ууга барар кутталлаахтар.

Итини сэргэ Эбээн Бытантай улууһугар Кыһыл Балыктаах уонна Күөгүлүүр күөллэр таһынан тахсар кут-таллаахтара, очотугар Саккырыыр ууга барыан сөбө сабадаланар.

Бааһынайдары өйүүллэр

Бу күннэргэ Нам улууһугар обуруот аһын уонна хортуппуйу үүннэрэр дьарыктаах бааһынай хаһаайыстыбалар субсидия (көмө харчы) ылыахтара. Ити туһунан Нам улууһун дьаһалтатын пресс-сулууспата суруйар.

Улуустаабы тыа хаһаайыстыбатын управлениета иһитиннэрбитинэн, быйыл 2024 сылга өрөспүүбүлүкэ бодьдөөтүттэн обуруот аһын уонна хортуппуйу үүннэрэр дьарыктаах бааһынай хаһаайыстыбаларга уопсайа улууска 13 090 000 солкуобай көмө харчы көрүллүбүт.

Ыам ыйын 2 күнүгэр улуус баһылыгын солбуйааччы Филипп Николаев салайа-аччылаах анал хамыһына обуруот аһын уонна хортуппуйу үүннэрэр дьарыктаах хаһаайыстыбаларга субсидия биэрии боппуруоһун көрбүттэр.

10 к и н и л э э х х а м ы ы н ы а

баһаарытынан, улуус үрдүнэн көмөнү 19 хаһаайыстыба ылар буолла.

1 гааба хортуппуйу үүннэриигэ субсидия кээмэйэ — 35 000 солк., 1 гааба обуруот аһын үүннэриигэ — 45 000 солкуобай.

Нэһилиэктэринэн арааран, 1-кы Хомустаахтан — 2, Үөдэйтэн — 2, Пар-тизантан — 3, Хамабаттаттан — 1, Хатын Арыттан — 3, Бөтүнтэн — 5, Модуттан 3 бааһынай хаһаайыстыба көмө харчы ылыахтара.

2024 сылга былаан быһыытынан улу-ус үрдүнэн 63 гааба обуруот аһа уонна 293 гааба хортуппуй олодуллуоба.

Харчы төлүөхтэрэ

Ойуур баһаара дьон олоһор, кыылга-сүөлгэ уонна үүнээйигэ улахан кутталы үөскэтэр.

Ойуур баһаарын туруутугар буруйда-ах киһи туһунан иһитиннэрбит киһиэхэ 10-тан 50 тыһынча солкуобайга диэри харчынан төлүөхтэрэ.

Ойуур хаһаайыстыбатын сулууспаты-гар эрийэн тийэр нүөмэр: **8-800-100-94-00**.

Саха Өрөспүүбүлүкэтин ойуур хаһаайыстыбатын эрэггийэннээби ди-

спиэччэр сулууспата: 8(4112) 44-74-76, 8(4112) 44-77-76.

Ону тэнэ оройуоннаабы лесничествоба уонна лесхозка биллэриэххэ сөп.

“Дьокуускай куорат” куораттаабы уокурук сиригэр-уотугар ойуур баһаара тахсарын сэрэтэр, ону тэнэ нэһилиэнньэ гражданскай көхтөөх буолуутун үрдэтэр туһуттан манньк мизэрэлэр ылылаллар.

Оҕо ииттэ ылбыттарга көмө

Оҕону иитэ ылар ыал (эппэкииннэр, бэпэчиитэллэр) биирдэ бэрил-лэр харчы ылыахтара. Кинилэр РФ гражданныра буолуохтаахтар уонна Арасыйытаба бастайааннай олохуохтаахтар. Саха сиригэр быйыл 63 ыалга манньк көмө төлөннө.

Төлөбүр бигэргэммит кээмэйдээх. 2024 сыл олунньу 1 күнүттэн оҕону иитэ ылар төрөппүттэртэн биирдэстэригэр 34 446,02 солкуобай (1,4 оройуоннаабы кээписиэн), 36 906,45 солкуобай (1,5 кээписиэн), 39 366,88 солкуобай (1,6 кээписиэн), 41 827,31 солкуобай (1, 7 кээписиэн), 49 208,60 солкуобай (2,0 кээписиэн).

Хас да оҕону иитэ ыллахха, хас биирдиилэригэр бэриллэр. Инбэлиит оҕо, 7 сааһын ааспыт оҕо уонна бииргэ төрөөбүт оҕолорго төлөбүр кэ-эмэйэ улаатар: 263 195,66 солкуобай (1,4 кээписиэн), 281 995,35 солкуобай (1,5 кээписиэн), 300 795,04 солкуобай

(1,6 кээписиэн), 319 594,73 солкуобай (1,7 кээписиэн), 375 993,80 солкуобай (2,0 кээписиэн).

— Төлөбүрү ыларга оҕону иитэ ылан баран, сыл аңаара ааһа илигинэ, сайаапка бэриллэхтээх. Бу кэм суут оҕону иитэ ылыы туһунан быһаарыыта эбэтэр эпиэкэ уоргана быһаарыыта тахсыабыттан аабыллар, — диэн Соци-альнаян пуонда салаатын салайааччы Марина Герман этэр.

Сайабылыанньаны Социальной пу-онда салаатыгар, МФЦ-га эбэтэр “Го-суслуги” портал нөнгүө биэриэххэ сөп.

10 үлэ күнүн иһинэн быһаарыыта кэлэр, харчы 5 үлэ күнүн иһинэн түһэр.

Тыраахтардары туттулар

Мэнэ Хагаласка үс сыл устата Тыа хаһаайыстыбатын сылынан бил-лэриллибитэ. Бу чэрчитинэн ылыллыбыт былаанынан мэнэ хагаластар күүстээх үлэни ыыталлар.

Ол курдук, ыам ыйын 3 күнүгэр тыа хаһаайыстыбатын сайдыытыгар төһүү буолар, хороһор муостаабы, сыспай сиэллээби иитэр, сыллата ыһыынан дьарыктанар өрөспүүбүлүкэтээби сүөһү аһылыгын бэлэмниир бырагырааманан 9 хаһаайыстыбаба МТЗ-82.1 балочнай муостаах 50% чэпчэтиилээх тыраахтар тиэхиныкэни туттардылар.

Мэнэ Хагалас улууһун бастын хаһаайыстыбалара: «Хорообут» ХУо, «Тумул» ТХПК, «М.Егорова» ХУо, «Чүүйэ» МУТ, «Томтор» ХУо, «Тарат» ТХПК, «Хах-

хах» ТХПК, «Дмитриев А.Н» ПХ, «Холмо-горов А.Л.» ПХ саҥа тыраахтар күлүүһүн тутар чизэскэ тигистилэр.

“Тыа хаһаайыстыбата, нэһилиэктэр сайдыыларыгар, тыа сиригэр дьон-сэргэ олохсуйарыгар улахан болломто ууруллар. Биһиги Ил Дархаммыт Айсен Николаев өйөбүлүнэн, кини олохтообут бырагырааматынан тиэхиныкэлэр кэлбиттерин бэлиэтээн туран, улахан махталбытын тиэрдэбит”, — диэн улуус баһылыга Дмитрий Тихонов эттэ.

Баһаарга бэлэмнэнии

Саха сиригэр сотору кэминэн ураты баһаарынай эрэсиим биллэриллибэ. Манньк быһаарыы сылаас күннэр турбуттарынан уонна бастакы “тер-мическэй аномалиялар” көстүбүттэринэн быһаарылынна. Бу туһунан СӨ Бырабыыталыстыбатын Бэрэссэдээтэлин бастакы солбуйааччы Дмитрий Садовников иһитиннэрдэ.

Билигин өрөспүүбүлүкэ үрдүнэн 26 термоточка баар, ол иһигэр 12-тэ – Хагалас улууһугар.

“Бу баһаар буолбатах, сүрүннээн, оту өртөөһүн. Саха сиригэр өртөөһүн бобуулаабын бары билэбит. Инники-тин өртөөһүн ландшафт уонна ойуур баһаарыгар диэри улаатыан сөп. Итин-тэн нэһилиэнньэлээх пууннарга куттал суоһуур. Арааһа, дьон-сэргэ итинник дьайыылар биллибэккэ-көстүбэккэ хаалыахтара диэн эрэнэр быһыылаах. Ол эрэри куосумастан кэтээн көрүү тугу да кистээбэт. Спутниктар кыра уоту даһаны көрдөрүөхтэрин сөп. Онтон салгыы эппиэккэ тардыыга туһааннаах уорганнар үлэлииллэр”, — диэн ТГ-

ханаалыгар Дмитрий Садовников су-руйда.

Садовников чуолкайдаабытынан, өртөөһүн Саха сиригэр бобуулаах. Бу күннэргэ хас да киһи өртөөһүнү ытан, эппиэккэ тардылынна.

“Саха сириг дьонун-сэргэтин баһаартан сэрэхтээх буолуу быраа-былатын тутуһаргытыгар, бу эрэси-им кэмигэр айылбаа сылдыаргытын абытаргытыгар көрдөһөбүт”, — диэтэ кини.

Санаттахха, бу иннинэ Ил Дархан Ай-сен Николаев быйыл өрөспүүбүлүкэбэ өнгүрүк куйаас буоларынан, ойуур баһаара турар кутталын иһитиннэрбитэ.

Эдэр табаһыттарга – 2 мөл. солкуобайы

Саха сиригэр эдэр табаһыттар дьиз тутталларыгар эбэтэр дьиз атыылаһалларыгар 2 мөл. солк. диэри төлөбүр кээмэйин улаатыннардылар. Бу туһунан СӨ Арктикаба уонна хотугу норуоттар дьыалаларыгар миниистиири солбуйааччы Михаил Погодаев иһитиннэрдэ.

“Саха сириг бырабыыталыстыбата эдэр табаһыттарга дьиз-уот тутталла-рыгар 2024 сылга төлөбүр кээмэйин икки мөлүйүөн солкуобайга диэри улаатыннарар туһунан быһаарда. Су-даарыстыбаннай бырагыраама чэрчи-тинэн бу сыалга 28 мөл. солк. үп-харчы көрүллүбэ”, — диэтэ Михаил Погодаев.

Саха сиригэр эдэр табаһыттарга сөптөөх көмө оҕоһулан, саҥа дьиз тут-талларыгар уонна атыылаһалларыгар кыах эбиллиэ диэн кэтэһэллэр. Пого-даев быһаарытынан, төлөбүр ирдэби-линэн дьизэ-уота суох 18 саастарын

туолбут эдэр табаһыттарга бэрил-лэр. Бу төлөбүр эдэр табаһыт сүрүн үлэтин миэстэтигэр олорор дьизни атыылаһыыга эбэтэр туттарга ананар. Урут төлөбүр кээмэйэ 1 мөл. солк. этэ. Төлөбүрү эдэр табаһыт олорор дьиз-ни тутууга, олорор дьиз атыыласпытын төлөбүрүн толуйууга туһаныан сөп.

Санаттахха, “Эдэр табаһыт” быра-гыраама 2020 сылтан ситиһиилээхтик олоххо киирэр. 35 саастарыгар диэри эдэр табаһыттарга олорор усулуобуй-аларын тупсаралларыгар көмө харчы көрүллэр.

“АХШ кыттыһыан сөп” дииллэр

АХШ Кэнгириэһин аллараа палаататыгар Демократтар баартыйаларын лиидэрэ Хаким Джеффрис CBS News теле-ханаалга интервью биэрдэ.

Онно кини: “Бу иирсээнгэ АХШ Украина кыайтарбатын туһугар туох кыаллары барытын онгоруохтаах. Эскөтүн Украина кыайтардабына, АХШ бу иирсээнгэ харчынан эрэ буолбакка, байыаннай күүһүнэн эмиэ кыттыһарга күһэллээбэ. Билигин өрөспүүбүлүкэ баартыйатын кэккэтигэр “Арасыйа – АХШ өстөөбө буолбатах” дии саныыр, Украинага көмөлөһүөн багарбат фрак-

ция хангаан, күүһүрэн эрэр...” – диир.

Бу иннинэ Франция бэрэсидьиэнэ Эммануэль Макрон The Economist диэн Британия сурунаалыгар интервьюгар эмиэ: “Эскөтүн Арасыйа фронт билингги лиинийэтин тобо көттөүнэ, Киев суһал көмөнү көрдөстөбүнэ, биһиги Украинага байыаннай күүстэри ытарга бэлэммит. Евросойуус үгүс бойдулара бу мин этиибэр сөбүлэхэллэр”, – диэбитэ.

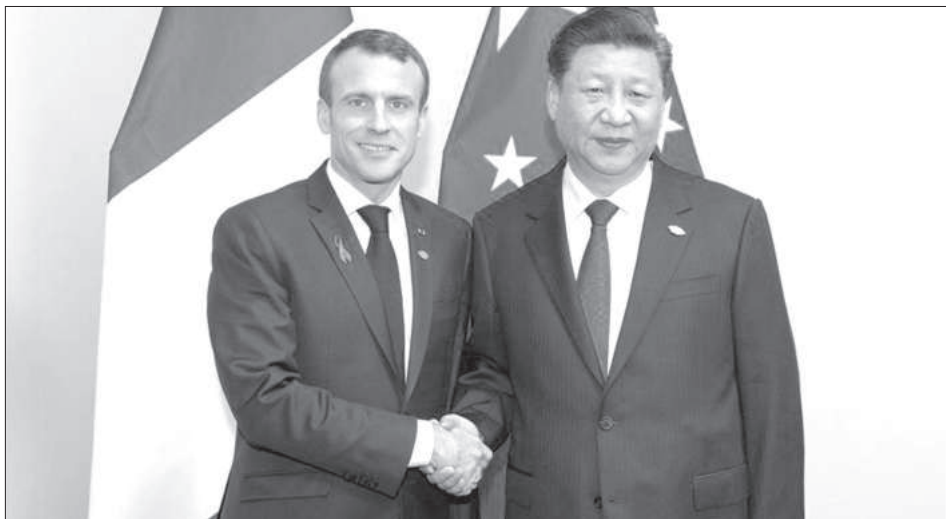
Кириэмил “Макрон бу этиитин болбомтобо ыллым!” диэн сэрэппитэ уонна Евросойуус бойдулара бу иирсээнгэ быһаччы ороһуулар “бэйэлэригэр куһаҕанынан түмүктэниэн сөбүн” эппитэ. “Дьобуруопа туох да хааччабы аахсыбакка биһигини утары аһаҕас байыаннай кириэһигэ кыбыллар буоллабына, биһиги эмиэ кинини утары кириэсэрбитигэр ханнык да хааччабы аахсыбакка барыахпыт”, – диэн сэрэппитэ.

Актыыптары былдьаһы

Бары билэрбит курдук, байыаннай иирсээн саҕаламмытын кэннэ АХШ уонна арбаангы бойдулар Арасыйа тас бойдуларга харайа сыппыт үбүн-харчытын, “хамсыыр уонна хамсаабат баайын” барытын “тонгорон” кэбиспиттэрэ. Соторутабыта АХШ Кэнгириэһин бэрэстэбиитэллэрин палаатата ол Арасыйаттан былдьаамыт харчыны Украинага көмө быһытынан биэрэр туһунан сокуону ылыммыта.

Бу күннэргэ Sonu диэн Кытай хаһыата суруйар: “Арасыйа онно сирдээхтик хоруйдаата. Арасыйага үлэли олорбут JPMorgan Chase диэн АХШ баана аа-дьоо куотан тахсаары gymмытыгар, РФ былаастара кини актыыбын барытын туура тутан ыллылар. Иннэ ғынан, АХШы олус уустук

балаһыаннаҕа киллэрдилэр. АХШ салалтата оннук утары дьайыыны кыайан эрдэттэн суоттаммакка хаалбыт. Москва – Токио буолбатах, киниэхэ өйдөөн-дьүүлээн, үчүгэйдик сыһыаннаһыллыахтаах”, – диэн үөрөкөтө суруйар. АХШы сэтэриир, таарыйа, дьоппуоннары күлүү ғынар.

Кытайдар ыырдары киэн

Биэс сүл буолан баран, Кытай лиидэрэ Си Цзиньпин анаан-минээн Дьобуруопага эмиэ ыалдьытты кэллэ.

Син биир Дьобуруопа Кытайа суох сатаммытын курдук, кытайдар эмиэ эргизэн, саҕа технология болпуруостарыгар Дьобуруопата суох сатаммыттар. Си Цзиньпин бу сырытыгар үс бойдуга сылдьыахтаах: Францияга, Сербияга уонна Венгрияга. Кытай лиидэрэ Францияга тоҕо кэлбитэ өйдөнөр. Кини онно Евросойуус биир саамай күүстээх, “Дьобуруопа тусла суоллаах-иистээх сайдыахтаах” диэн позициялаах бойдулар салалтатын (Ф.Макрон) кытта бөүмнээн кэпсэтиэхтээх. “Кытай уонна Евросойуус сыһыаннара ойбоһуттан АХШ ороһуута суох, тутулуга суох сайдыахтаах. Онон АХШ сабыдыалын кыччатан,

бииргэ үлэлэһиэбин” диэн өйгө-санаага тиздэргэ кыһаныахтаах.

Си Цзиньпин Дьобуруопага олус “улахан ыйааһына” суох Сербияга уонна Венгрияга тоҕо кэлэрин эмиэ өйдөххэ сөп. Холобур, бу билигин бара турар Арасыйа уонна Украина иирсээннэригэр, бу бойдулар ким да диэки буолбат нейтральнай статусу тутуһаллар. Уопсайынан, Кытай билингги Украина иирсээннэр атлантистар (ол эбэтэр АХШ-Британия, англо-сакстар) уонна Арасыйа иирсээннэрин эрэ курдук көрөр уонна ол санаатыгар Евросойууһу итэбэтиэн баҕарар.

Дойдубут демографията

Росстат дойдубут демографията 2045 сылга диэри хайдах суолунан сайдарын, тупсарын дуу, мөлтүүрүн дуу сылыктыыр.

Онно этиллибитинэн, нэһилиэнньэ кырдьан өлүүтүнэн, оҕо төрөөбөтүнэн бастакылар кэккэлэригэр Москва куорат уонна Москва уобалаһа тахсаллар эбит. Ол эрэри, манна көһөн кэлээччи элбэх буолан, нэһилиэнньэ ахсаана көбүрээбэт үһү. “Күүскэ көбүрээччилэр” кэккэлэригэр өссө Смоленской, Тамбов, Аллараа Новгород, Свердловской, Саратов, Воронеж, Тверь, Рязань, Псков, Владимир, Тула уобаластара, Санкт-Петербург куорат, Краснодар кыраайа, Карелия, Мордовия өрөспүүбүлүкэлэрэ уо.д.а. кириэллэр. Биллэрин курдук, бу

эрегийиэннэр үгүстэрэ – нуучча омуга былыр былыргыттан уутуйан олохсуйбут кырдыаҕас түөлбэлэрэ.

Кимнээх эбиллэллэрий? Саамай элбэх оҕо төрөөһүнэ, сэрэйиллэрин да курдук, Хотугу Кавказка күүтүллэр. Бастыгнар: Чечня, Дагестан, Ингушетия, Тува... Арасыйага тарбахха баттанар аҕыйах “эбиллээччилэр” кэккэлэригэр Саха өрөспүүбүлүкэтин эмиэ киллэрбиттэр. Ити кэм иһигэр (2045 с. диэри) Саха сиригэр нэһилиэнньэтэ, бэрт сэмэйдик да буоллар, 84 тыһ. киһинэн эбиллиэн сөп үһү.

Архыып докумуона кэпсиир

Бу күннэргэ ФСБ архыыбыттан уруккута Гитлер тус адьютанынан сулуспалаабыт Отто Гюнше доппуруостаммыт докумуонун аһаҕас көрүүгэ таһаардылар.

Бу Гюншене 1945 с. ыам ыйыгар сэбиэскэй байыаннай разведчиктар туппуттар эбит. Бу киһи кэпсээбитинэн, 1944 с. Гитлер Вашингтону уонна Лондоны кытта кистээн кэпсэтэн, эйэлээх дуоҕабыр түһэрсэн баран, Сэбиэскэй Сойууһу утары куомуннаһан кириэсэргэ суоттана сылдьыбыт. Ол туһа диэн, ньиэмэстэр Бельгия-Нидерланды сиригэр кирибит союзниктары – аангылылар-эмиэрикэлэр холбоһуктаах аармыйаларын – биир суһал охсуунан үлтү сындыахтаах, бэриннэриэхтээх уонна, онон кыһарыйан, эйэ дуоҕабырын түһэрсиихтээх эбит. Гитлер былаана

бастаан утаа кыаллар чинчилэммит. Ол курдук, суһаллык онно бырабыллыбыт ньиэмэс чаастара бастакы күннэригэр, 1943 с. ахсынньытын 16 күнүгэр, АХШ-Британия сэриилэрин 80 км сиргэ төттөрү бырахпыттар, 30 тыһ. саллааты билиэн ылбыттар. Ити кэмгэ Британия премьерэ Уинстон Черчилль бэрт ыксалынан Сталинга илдьит ыппыт: “Суһал көмө наада буолла, арбаа туох да ынырыктаах хапсыһылар баа тураллар. Тохсунньу саҕатыгар сэбиэскэй чаастар Висла фронугар улахан кимэн кириини онгорор кыахтаахтар дуо?” Онуоха Сталин “күн-дьыл туругунан улахан кимэн кириини кыаллыбат этэ эрэри, ону аахсыбакка, тохсунньу ортотугар (1944 с.) улахан кимэн кириини онгоруохпут” диэн тылын биэрбит. Ол түмүгэр Кыһыл Аармыйа чаастара Висла-Одердаагы улахан байыаннай эпэрээссийэни ытан, арбаа фронтга аангылылар-эмиэрикэлэри үлтү сындыа сылдьыбыт ньиэмэс чаастара илин бырабыллыбыттар. Онон туһанан, суоллара босхоломмут союзниктар Берлин диэки дьулуспуттар.

Гитлер адьютана Гюнше кэпсээбитинэн, фашисты Германия бэрэстэбиитэллэрэ, Москваттан кистээн, Стокгольм куоракка аангылылар-эмиэрикэлэри кытта эйэлээх дуоҕабыр түһэрсэн баран күүһү түмэн ССРС-ы утары охсуһар туһунан кэпсэтэ сылдьыбыттар эбит.

Уоруйах

Муус устар 23 күнүгэр РФ Оборонатын министриин солбуйааччы Тимур Иванову үлэли олорор кэбинизиттэн тутан барбытара.

Сарсыныгар суут кинини “ураты улахан кээмэйдээх бэриги ылыыга” уорбалаан 2 ыйга хаайарга уураахтаабыта, баайын-дуолун барытын уопустаабыта. Силиэстийэ сылыктырынан,

Иванов Оборона министирэстибэтин тутууга салаатын хонтуруоллуу олорон, тутуу тэрилтэлэригэр бэдэрээти “тэбэн биэрэрин” иһин, бэйэтэ бас билэр баарабай дыбарыастарын (бука, урут уоран буллаба) туттарар, өрөмүөннэтэр эбит.

Иванов, биллэн турар, буруйун билиммэт. Билигин кини албакааттара ыам ыйын 8 күнүгэр буолуохтаах суут истилэригэр, Иванов ДНР уонна ЛНР Дьоруойдара буоларын, туохха да баппат элбэх, көтөх мунгунан судаарыстыбаннай наҕараадалаабын, биэс оболообун итэбэтэн, кинини “Лефортово”СИЗО-туттан дьыа хаайытыгар көһөрүөхтэрин баҕараллар.

Бу Иванову сэргэ, кини дыалатыгар уорбаланаан, С.Бородин уонна А.Фомин диэн дьон тутуллубуттара.

Кытайдар Палестина туһунан...

Le Figaro хаһыакка Францияга кэлэ сылдьар Кытай лиидэрэ Си Цзиньпин “Палестина-Израиль иирсээнин туспа Палестина судаарыстыбатын тэрийэн эрэ тохтотуохха сөп” диэн ыстатыйата табыста.

Онно кини “ХНТ ылыммыт резолюциялара тутуһуллубаттарын түмүгэр кэммиттэн кэмигэр манньк айдааннар буолталыылар. Биллэрин курдук, 1947 с. ХНТ Палестина сиригэр уотун икки аңгы арааран, Израиль уонна Палестина тутулуга суох судаарыстыбаларын тэрийэр туһунан быһаарыны ылбыта. Ол эрэри, арабтар кыайан судаарыстыба тэриммэтэхтэрэ, оттон күүһүрбүт-кыабырбыт Израиль

ол “үлэлэһиккэ көрүллүбүт” Палестина сиригэр үгүс өттүн бэйэтигэр апчарыйан ылбыта.

Ити иннинэ Турция тас дьыалаба министриэ Хакан Фидан Палестинага икки судаарыстыба (Израиль, Палестина) тэриллиэр диэри бу иирсээн-сэрии хаһан да тохтуур кыаҕа суобун эппитэ, билигин аны онно Иран-Израиль тыһаһыннара эбиллэн улахан сэриигэ кубулуйарыттан дыксиммитэ. Оттон Сербия бэрэсидьиэнэ Александр Вучич “Кытай бу иирсээни тохто-торго туһуламмыт этиитин аан дойду уопсастыбаннаһа барыта болбойон истэрэ наада. Си Цзиньпин – Сир үрдүгэр барытыгар сэрии тохтуурун, эйэ туругуларын туруулаһар аан дойду лиидэрэ!” диэн олус баһылаахтык хайбаан сыана быспыта.

Оттон Израиль аан дойду, ХНТ тугу саныылларыгар наадыбат. “Бу күннэргэ Газа секторыгар ХАМАС хорбойон олорор тihэх ордуутугар – Рафах куоракка – кимэн кириэр былааннаабын, Газа сектора аны хаһан да ХАМАС бас билиитигэр кирибэтин ситиһэрин этэр.

Тэһнэбилгэ, Израиль аан бастаан тэриллэригэр нэһилиэнньэтэ 1 мөл. эрэ кэригэ этэ (онтон 630 тыһ. – дьэбириэй, 400 тыһ. – араб). Билигин бойду баарыта 9,84 мөл. киһи олоор, онтон 73 %-на – дьэбириэй, 21 %-на – араб.

Афанасий Махатыров – олохпутун технологиянан уларытар урбаанньыт

Афанасий Махатыров – аныгы технология күүһүнэн олохпутун тосту уларыппыт, ураты айдарыылаах киһибит. Үгүс массыыналаах дьон урукку курдук гараас туттан мөлүйүөнүнэн ороскуотурбаттар. Көлөлөрүн быдан чэпчэки сыаналаах “Хоту тент” сабыытынан бүрүйэн кыстаталлар. Урут кыһын массыына үлэн аттыгар күнү быһа үлэлээн, бэнсиингэ харчы бөбө баранара. Ону бүрүйбүттэрэ киэһээнгэ диэри сылааһын тутар. Кини онгорор таҕастара АБДь сиригэр оскуолактан көмүскүүллэр. Снайперын мас-халаатын тепловизор курдаттыы көрбөт.

Бүгүн Афанасий Спиридоновичтын кэпсэтибитин иискэ хайдах тийибиттэн сабалаатыбыт.

– Хаһан эрэ үлэбин, карьераны сүтэрбиттээхпин. Онтон көннөрү үлэһитинэн сылдьан, кыһалбаттан 90-с бүтүүлэригэр элбэх дьон курдук “челнок-таабытым”. Оччолорго ханна баҕарар тийдэххэ, гараас улахан кыһалбабыт буоларын бэлиэти көрбүтүм. Портативнай гараас идийэтин Кытайтан булбуппун. Харбинга онгоһуллубута ырааппыт этэ. Ону атыылаһан, төрөөбүт Маалыкайбар тутта сатаабытым. -40,-50 кыраадыһы тулуйбат, сойон хаалар этэ. Ол иһин манньк үчүгэй идийэ сахаларга туһалыыр ғына онгоробут диэн, Хотугу сир физическэй-тэхиниичэскэй кыһалбаларын (физтех), о.д.а. институттары кытта үлэлээн, килиимэппитигэр сөп түбэһэр, сылааһын 12 чаас тутар матырыйаалы онгорон таһаарбыппыт. Физтехтэри кытта бэрэбиэркэлиир-битигэр киэһэ 8 чааска таһырдыа -40 тымныы этэ. Кинилэр массыына агрегаттарыгар тэмпэрэтиирэни бэрэбиэркэлиир мағыныыт датчиктары сыһыартаабытара. Сарсыарда 8 чааска, түнүгэр тымныйан -45 буолбут этэ, массыына мотуора -10 эрэ кыраадыһы көрдөрбүтэ. Итиччэбэ үчүгэй арыылаах массыына собуоттанар. Мотуор сылааһын инники муоһугар биэрэн, муос арыыта -15 этэ. Кэнники муос -20 буолбут этэ. Аны итинник тымныыга көлүөһэ “квадрат” буола тонмот. Учунайдар сөхпүттэрэ. Дьон “Хоту тент” матырыйаала наһаа үчүгэй эбит диэн, портативнай гараасын түргэнник ылыммытара. Дьонтон араас идийэни: “Баалаакката, утуйар мөһөөчүктэ, сукуйда тигин”, – диэн киллэрэн барбытара. Сугуруо, сукуй диэн тыллары ол сабана билбэт да этим. Итинник элбээн, тымныыттан харыстыыр матырыйаалларынан 400-тэн тахса көрүг

онгоһугу тигэбит.

Салгыы үөрэтэн, сайдан, саха уолаттарыгар АБДь-га тепловизор курдаттыы көрбөт таҕаһын тигэбит, махталларын ытталлар. Матырыйаалбыт үчүгэй буолан, Арасыйыа интэриэһиргээн эрэр, аттынаабы эрэгийиэннэргэ тахсыбыппыт ыраатта. Ыраах Мурмансктаан эгин биирдизилээн куораттартан сакаастаан эрэллэр. Казахстан, Таджикистан массыына гарааһын ылыахтара дии санаабат этим. Ол эрэри ылаллар. Казахстан өссө “матырыйаалгыт наһаа үчүгэй” диэн, юрталарын сакаастаан эрэллэр. Турцияҕа сир хамсааһына буолбутугар көмө ытарга сылаас балааккалары тикпиит, оттон казахтар онно ытыаары юрта сакаастаабытара. Юрта тутар матырыйааллара боолдох, кошма, тизиргэ-таһарга ыарахан, туруорарга бэрт элбэх бириэмэни ылар. Боолдох юрталарын 5–6 эр киһи эрэйинэн көһөрөллөр. Оттон биһиги тикпит юртабытын хатынгар кыыс соботоһун чаас аҥаара каркааһын туруорарын, чаас аҥаара таҕаһын кэтэрдэрин көрдөрбүтүм. “Эһиэнэ инновационнай, чэпчэки, туруорарга түргэн” диэн сөбүлээбиттэрэ. Соторутаабыта Монголияҕа баран көрдөрбүтүгүн интэриэһиргээн, монголлар юрталарын биһиэхэ сакаастыах курдуктар.

– Биһиги дьахталларбыт уран иистэннээннэр эрээри, баабырыка эрссиминэн үлэлииргэ үөрүйэбэ суохтар. Производство култууратын, дыссипилиинэтин үөскэтиигэ туох санаалаххынай?

– Мин атын дойдуларга тийэн, “Саха сирэ быллыгыттан бэйэтэ биир улахан баабырыка курдуга” диэн киһиргизэхпин сөп. Эбэлэрбит, хос эбэлэрбит тымныыттан харыстыыр таҕаһы өссө уустаан-ураннаан киэргэ-

тэн тигэн, норуоту таһыннаран тыыннаах ажалбытара. Онон иис биһиги хааммытыгар баар. Аныгы үйэ содулугар ону умнан, бүгүн иистэнэр дьахтар аһыах. Иискэ сыһыарыыга күүскэ үлэли сатыыбыт. Саха сиригэр иистэннээннэри бэлэмниир балачча үөрэх тэрилтэтэ баар. Үлэлэһэбит – инники үлэ барбыта дуу, суоҕа дуу, соччо билбэппин. Аныгы олох дьайыытынан, үчүгэй иистэннээн тахсыбыт буоллабына, кини куораттарга тардыһар. Онон “иис талааннаах үлэһит оҕолору бэйэбитигэр хаалларар үлэ үчүгэйдик барбат” дуу диэн саныыбын.

– Собуруу баран аатырыахпыт, элбэх харчыланахпыт дииллэрэ буолуо.

– Оннук курдук. Миигин биридэ өнгө технологияларын колледжыгар “урбаанньыт буоларгынан оҕолору кытта кэпсэт” диэн ыһырдылар. Кэпсэтэ сатаатым, арай 50-ча оҕо олох интэриэһиргээбэт, ким төлөпүн хаһар, үгүстэрэ олох утуктуу олоролор. Онон “эһигиттэн ким баҕатынан иискэ үөрэнэ кэлбитэй?” диэн ыйыттым. Биридэ эрэ уол уунна, атытара бары үрдүк үөрэххэ киирбэккэ, куоракка хаалаары иискэ киирбиттэр. Салгыы: “Аан дойдуга саамай баай киһи кимий?” диэн ыйыттым. Толкуйдаатылар. Биридэ түгэни кэпсэтим. Дааҕа олодохпутуна, куоска оҕотун бэлэхтээтилэр. Нэдиэлэни быһа аат толкуйдуу сатаатыбыт. Кэргэним: “Аан дойдуга баай киһи аатынан ааттыахха”, – диэтэ. Ол ким эбитий диэн, аныгы дьон быһыытынан, “гуҕлу” хасыһан, кыбаартал аайы баай дьону таһааралларын көрдүбүт. Оҕолор билбэтэхтэригэр чэпчэтэн: “Куоскабыт оҕотун Арношка диэн ааттаатыбыт, ол кимий? Төлөпүнэ суох таайың”, – диибин. Кыайан таайбатылар. “Арно Бернар диэн киһини билэбит билэбит дуо?” – диэтим. Ол сабана Арно Бернар диэн таҥас тигээччи Билл Гейстстээбэр, ньиэн магнаттарынааһар аан дойдуга саамай баай киһи этэ. Биридэ кыыс илиитин уунна, “гаайдым” диэн үөрэн ыстаналаата: “Кини аан дойдуга биллэр Луи Бетон хампаанньалар бөлөхтөрүн тойоно”, – диэтэ. “Көрдүгүт дуо, иһинэн дьарыгыгар хайдахтаах кэскиллээбин? Эһиги кини таһымыгар тахсыаххытын сөп”, – диэтим. Оҕолор, харахтара уоттанан, сэргэхсийдилэр, утуя олохбуттара ханна да суох буолла. Учутталлара быраактыка баарыахтаахтар диэбитигэр: “Биһиэхэ ким барыай”, – диэбиппэр, бары ууннулар. Бары тутуһан кэлбиттэрэ, сыах иһигэр ким саамай үчүгэй мадыял онгорор диэн куонкурус тэрийбиппит. Оҕолорбутун сорохторун кытта сибээстэһэбит. Биридэ кыыс биһиэхэ үлэли сылдьар. Итинник аһыах мүнүүтэ иһигэр элбэх оҕо хараһын уоттаан, иһинэн интэриэһиргээн турабын. Үөрэх министриистэбэтэ, тустаах үөрэх тэрилтэлэрэ оҕолорго иис кэскиллээбин арыаллара буоллар, интэриэс үөскүөх эбит дии саныыбын.

– Сахатын сирин таптыыр патриоттуу санаатын көтөбөр күүстээх мотивация наада...

– Оннук, оҕолор манна хаалан, саха таҕаһын, муодатын, оһуорун аан дойдуга таһаарар курдук толкуйга киллэрэр үлэ барыан сөбө. Бу эйгэбэ үлэлиир элбэх убаанньыты кытта көрүһүнэриэ, быраактыкаларын ыттарыа этилэр. Иһинэн дьарыгырааччылар элбээтибит. Кытай хамсыкка сабылла сылдыбытыгар, иис Арасыйыаҕа, Киргизияҕа сайынна аҕай. Оҕолору кытта элбэх түбүккэ сылдьан, бокуой булан кэпсэппэккин даҕаны. Онон үөрэх тэрилтэлэрин салайааччылар убаанньыттарга “оҕолорбутун быраактыкаҕа ылын” диэн тахсалларыгар баҕарабын. Биридэ “иистэннээн наада” диэн биллэриигэ биридэ кыыс тийэн кэллэ. “Ханна быраактыкаламмыкый?” диэн ыйыттым. Кыыс “преподаватель-бэр дьыз ханаппаакылаабытым” диэн соһуппуга. Мин саныаһар, үөрэххэ устудьуну сүргэтин көтөбөн баран производствоҕа быраактыкаҕа ытыахтарын сөбө. Оҕолору кытта үлэлээн, “Киэргэ” салайааччыта элбэх оҕону хаалларар. Бастаан бэйэ-битигэр сааһыланахпыт. **Иис салаатын сайдыыта үөрэх тэрилтэтин, Үөрэх министриистэбэтин салайааччыларга хайдах оҕо хараһын уоттууларьттан, айар кутун уһугуннаралларьттан тутулуқтаах.** Оҕо ыраабы көрөн, кини бу үлэбэ сыстыа дуо, улахан баабырыкаҕа үлэлииргэ үөрэтэбит дуу, модельер буоларга дуу диэн толкуйдаан бэлэмниир арыый сөбө дуу? Соторутаабыта, Москубаҕа муода быыстапкатын көрдүм. Саха муода онгорор дьонно онно үрдүк таһымга сылдыалларын көрдөрүлэр. Онон улахан собуоттарга да анаан бэлэмниэххэ сөп, кыахтаах модельердары, иистэннээннэри да таһаарыахха сөп.

– Сэбиэскэй кэмгэ дьон үлэ киинискэтигэр үлэбэ киирбит уонна бизнсийэбэ тахсыбытын эрэ туһунан суруктаахтарынан киэн тутталлара, дьон ытыктылалара.

Оннук олох суола билигин хайдаһый?

– Билигин үлэттэн үлэбэ көтө сылдьар майгы баар. Ити, чаччы, кыһалба. Урут, үлэтэ суох киһи элбэбэр, урбаанньыт каадырын талар кыахтааҕа. Билигин үлэтэ суох аһыаан, эйиэхэ наадалаах үчүгэй үлэһити булар кыһалҕаланна. Мин араас дойдуга сылдыабын, бары “каадыр тийбэт үлүгэрэ” дииллэр, Бэл, “кадровый обморок” үһү. 1,5 млрд нэһилиэннээх Кытай кытта инньэ диэн эрэр. Кытайдары кытта кэпсэттэххэ, урут 1 оҕолоох буолуохтааххыт диэбит бэлиитикэлэрин содула быһыылаах дииллэр. Каадыр тийбэтэ, чаччы, планета үрдүнэн кыһалба буолбут. Онон **өрөспүүбүлүкэ бырабыталыстыба таһымыгар билингиттэн сабалаан, каадыры хайдах хаалларарга үлэ ытыан наада эбит.** Биһиги эдэр хампаанньабыт, үлэлээбиппит 7 сыла буолла. Солбуйааччы 7-с сылын үлэлиир. Иистэннээннэн кэлэн баран, үрдээн табыста. Мин, эн эппитин курдук, үлэ киинискэтин ахта саныыбын. Билигин үлэ киинискэтин ким да сэргээбэт буолла. Электроннай диэнгэ баарыгар-суоһар ким да наадыбат. Үйэ уларыан иһэр. Итиннэ саҥа сокуоннары ылынаахха дуу, саҥа ырыаахтары киллэриэххэ сөп дуу диэн саныыбын. Бэйэм хампаанньам иһигэр толкуйда-

ахпын. Аны сорох үлэһит сокуон ирдэбилинэн, сайабылыаннаа биэрэн баран, икки нэдиэлэ үлэлээбэккэ барара элбээтэ. Производствоҕа охсуулаах, барар киһи оннугар киһи бэлэмни-эхпин наада.

– Ыстаас быһылларыгар наадыбаттар дуо?

– Ордук эр дьон олох наадыбаттар, суоппардар үлэттэн үлэбэ аһына курдук ыстангалыы сылдыаллар.

– Ол барар дьон хамнастарын мыыналлар дуо?

– Хамнас алын кээмэйэ (МРОТ) олус түргэнник улааппыта үлэ биэрээччигэ охсуулаах. Аһыах сыллаабыта 10-ча тыһ. этэ, билигин – 50-ча тыһ. Ол урбаанньыт үбүн эргииригэр сөп түбэһимизэн сөп. Мин орто урбаанньыкка киирсэбин да, миэхэ ыарахан. Оттон саҕалыыр киһиэхэ олох уустук. Аһыабы төлөөн, сокуону кэлэр, оттон элбэҕи төлөөтүбүнэ, монкуруут барар.

– Эһиэхэ хамнаскыт хайдаһый?

– МРОТ кээмэйиттэн итэбэһэ суох төлүүбүт. Ону таһынан онгорбутунан ылар. Үчүгэйдик, кыһаллан үлэлиир дьон 70–80 тыһ. солк. ылаллар, 100-тэн да таһаараллар. Биһиги 9-18 ч. диэри үлэлиибит. Ону элбэҕи өлөрөөрү, сорохтор хаалаллар даҕаны, “ыал ийэлэрэбит, дьыэбитигэр баран сынньанын, оҕолоргутун, кэргэннэргитин аһатын” диэн тохтотобун.

– Ускуустубаннай интеллеги сахалыы мындырдаан, сайдыытыгар туһанахпыт дуо?

– Ити ускуустубаннай интеллект сайдыыта үчүгэй эбэтэр куһаҕан өрүттээх буолуон сөп. Билигин этэр уустук. Санаабын улаханник бутуйбут биридэ холобуру кэпсим. Айтинан дьарыктанар биллэр аймахтаахпын. Хас да сыллаабыта АйТи пааркаҕа эдэр ычакка ааһар лиэксийэтигэр ыһырдыа. Оччолорго 45-пин, ол эрэри саамай саастаахтара этим. 50-ча уол, аһыах кыыс кэлбит. Мин иһиттэхпинэ, быраатым халлааны дойбохтуур. Тугу-тугу кэспэн барда диэн, бэл, кыбыста санаатым. Арай истээчилэрэ кулгаахтарын даллатыахтарынан даллатан баран истэллэр, айаһар эрэ киирбэттэр. Ону көрөн баран “бээ, бу ханна баран иһэбитий, тоҕо бу дойбоһу итэбэйэ олоролоруй?” диэн сөхтүм. Салгын харчыны, биткоины онгоруохтаахтар үһү. Билигин биткоин туттуллар харчы, кими да соһуппаккын. Сайдыы диригээтэ, дьону чиптиибит, киһи санаатын көмүтүгэрэ угуохха сөп эбит. Оччоҕо дууһатын кытта угуохха сөп курдук буолан тахсар. Фантазиялаан бардахха, биһиги тыынаах дьону куосумаска көтүтэ сатыыбыт. Арай биһиги дууһаны уган баран ыптаахпытна? Дьоммут тохсус халлааммытыгар тийбэттэр дуо? Таһаралары кытта тэнтэ алтыһар таһымга тахсыахпытын сөп курдук.

Түмүгү туомтуу баайдахха

Көрбүккүт курдук, Афанасий Спиридонович бэйэтэ бөлүһүөк, олоххо ураты көрүүлээх киһи буолан, “купи-продай” таһымтан олус үрдүк, Саха сиригэр онгоһуллубут табаары таска таһааран барыстаахтык атылыыр кыаллар иис бырамыысыланнаһын сайдыытын түстүү сылдыар. Соторутаабыта саҥа онгоһугун көрдөрөр видеотын ыппыта. 50-чэ миэтэрэттэн икки хос тутуллубут таҕаһын бэстилэтинэн ыппытара – буулдыа курдаттаабат. Ол аата, АБДь сылдыар уолаттарытын оскуолактан көмүскүү онгоһугу айан таһаарбыттар. “Хоту-Теннэргэ” ситиһиилэри баҕарыабын.

Владимир СТЕПАНОВ.

Владимир СТЕПАНОВ.

СЭРИИ МӨССҮӨНЭ

Аба дойдуну көмүскүүр Улуу сэрии улам-улам ыраатан иһэр... Бу уоттаах сэрии сылларын бэйэлэринэн билбит көлүөнэ абыяата.

Оттон билингги дьон бу сэриини тугу кытта ситимнээн өйдүүрүй? Ол туһунан туох саналаабы?

Фашизмы кыайыы

Юрий Дмитриевич Петров, политология билимин дуоктара, ХИФУ бэрэпиэссэрэ:

– Бу сэрии биһиги норуокка саамай улахан алдьархайы, издээни ажалбыта. Хас биридди дыһ кэргэн чугас дьоннорун, аймахтарын сүтэрбиттэрэ. Биһиги дойдубут экэниэмикэтэ уруссхалламмыта, кэнники тэбиллибитэ, өр кэм устата ону чөлүгэр түһэрибэтэ.

Ол да буоллар, бу сэриигэ, саамай сүрүнэ уонна улахан суолталааба – фашизмы Кыайыы.

Дьоруойдар холобур этилэр

Александр Николаевич Иванов, Монреаллаабы Олимпиада көнүл тустууга үрүн көмүс призе́ра:

– Мин 1951 с. төрөөбүтүм. Аба дойдуну сэриитэ бүтүбүттэн абыяах кэм ааспыт буолан, оччотообу оҕолор бэйэни өйдүүр, сүүрүкөтөр буолуохпуттан мэлдьи сэриилэһэ оонньоон, сэрии туһунан кэпсэтэн, улахан дьон кэпсэтэрин истэн, сэрии туһунан киинэлэри көрөн, дьоруойдар туһунан хаһыаты-сурунаалы, киингэни ааҕан улааппыт. Оҕо барыта да Н.Гастелло, А.Матросов, о.д.а. дьоруойдар хорсун быһыыларын холобур онгостон, бу чулуу дьонго майгынныырга дьулуһара. Сүүрэн-көтөн, соробор дьарыллан, соробор мөбүллэн, соробор таһыллан даҕаны, олоххо сөптөөх бэлэмнэ ылбыт эбиппит.

Туох баар оонньуубуттар, лапаттан саҕалаан, араас күрэххэ, куоталаһыыга тийэ, хамаандалаах буоларбыт, онон кэлэктиип, доҕордуу буолуу, бэйэ-бэйэҕэ көмөлөсүүһү диэн тугун билэрбит. Оскуолаһы бүтэрэн баран, бары аармыйаҕа барарбыт. Оччолорго “аармыйаҕа барбат диэн саат-суут, мөлөх киһи” диэн буолара. Билигин санаатахха, итинник иитии дойдубутун көмүскүүргэ, патриот буола үүнэргэ олус үчүгэйдик бэлэмниир эбит. Ол иһин да буолуо, ханна тийдибит даҕаны, аармыйаҕа буоллун эбэтэр Олимпиадаҕа, бастатан туран, төрөөбүт сирбит-дойдубут туһунан саныырбыт, ситиһибитин, кыайыбытын киниэхэ аныырбыт. Ол дойдубут суох, оннук иитии эмиз суох...

Эрэли сахпыт ырыалар

Александр Емельянов, опера ырыаһыта, СӨ норуодунай артыыһа:

– Биһиги көлүөнэ сэрии туһунан эбэлэрбит-эһэлэрбит кэпсээн-нэригтэн, оскуолаҕа үөрэтэн, ааҕан-көрөн эрэ билэбит. Сэриини тус бэйэм, Кыайы күнүнэн өйдүүбүн. Аҕам бэртээхэй баритон куоластааба, онон олох кырабыттан Кыайы күнүгэр “День Победы” ыллырын истэн улааппыт. Билигин бэйэм ону толорбун.

Бу күн Аба дойдуну сэриитин саҕанаабы ырыалары сөбүлээн толоробун. Бу ураты өрө күүрүүлээх, долгутуулаах, ону тэнгэ, дириг изиийилээх, киһини уйадытар даҕаны ырыалар төһөлөөх дьон санаатын көтөхпүттэрэ, Кыайыыга итэбэллэрин бөбөргөппүттэрэ, эрэли сахпыттара буолуой! Ол иһин даҕаны “норуот манньк ырыалардаах буолан, кыайбыт” диэн санаа киирэр.

“Биһиги аймах үрдүнэн барбыта...”

Павел Николаевич Харитонов-Ойуку, саха норуодунай суруйаччыта:

– Мин сэрии саҕаламмыт күнүгэр төрөөбүтүм. Аба дойдуну Улуу сэриитэ биһиги аймаҕы үрдүбүтүнэн ааспыт. Дьонум бары Тойон Арыы диэн кэрэ бэйэлээх арыы сиргэ төрөөн-ууһаан олохтоттара. Бу үс холкуос үлэлээн-хамнаан, ньиргийэн олохтоттот сирэ – “Правда”, “Өктөөп суолунан” уонна “Эдэр ыччат” диэн. Манна тыһыынчаҕа тийэ дьон-сэргэ олохтоттот. Сэрии саҕаламмытыгар икки абаҕам иккилии уолаттара, чугас аймахпыт үс уола ыңгырыллан, Ийэ дойдуларын көмүскүү барбыттара. Бу сэттэ чиргэл мас курдук уолаттартан биир да төннүбэтэ, бары сэрии толоонугар хаалбыттара... Оннук сүтүктээх чугас эргин биир да аймахха суоҕа. Убайым Николай Николаевич, 18 сааһын туолаат, 1943 с. эмиэ бэбизскэ түппүтэ. Аҕам эрэйдээх атаарарыгар ытаабыта үһү. Кини харабынан көрбөт этэ. Ийэбит кэлин этэр буолара: “Хайдах эрэ сүрэхим бөбөх этэ”. Оҕото тыһынаах хааларын ийэ сүрэхтэ барахсан сэрийдэ эбит. Убайым Илинги фронтка сылдыбыта, Японияны кытта сэрии бүппүтүн кэннэ, дьыэтигэр эргиллэн кэлбит үөрүүтүн өйдүүбүн. Ол кэннэ, арай, “уолгут кыргыһы толоонугар суох буолла” диэн тэлэтирээмэ кэлбитэ. Дьэ, оннук сыһаан-албас тахсар эбит.

Ити курдук, сэрии биһиги аймаҕы солоон барбыта, удьуору тэнитиэх уолаттарбыт суох буолбуттара эрэри, икки убайбыттан биир уол, биир кыыс оҕо хаалан, ол уолтан, бизэс уол оҕо төрөөн, олох эмиэ оҕолорун, олох салҕанар.

Сэрии сылларыгар ийэбит соботобун үлэлээн, аһатан-сиэтэн олохтоттот. Ас тийбэттин, мэлдьи аһахпыттын баҕарарбытын өйдүүбүн. Миигин аччыктаан эрэр диэн чорботон, хаһыгннаабыт дьаарыссаны буһаран, сиэтэ сатылларын амтанын абааһы көрөрбүн, сирэрбин-таларбын өйдүүбүн. Эмиэрикэ бурдугун көмөҕө диэн тийээн аҕалалара, бурдук куулунан танас тигэллэрэ.

Кэлин олохтоттот өтөхпүтүгэр Кыайыны 75 сылыгар убайдарбыт ааттарын суруйан сэргэ туруорбуппут.

Фашизмга диэри – биир хардыы

Борис Николаевич Попов, 2012–2016 сс. Ньурба улуусун баһылыга:

– Хомойуох иһин, киһи аймаҕы абааһы көрөр фашизмга диэри сыччаах биир эрэ хардыы баар эбит. Германия XX үйэ саҕаланыыта саамай үрдүк сайдыылаах, култуура, бөлүһөпүйэ, гуманизм, литэрэтиирэ чыпчаалыгар сылдьар ураты цивилизациялаах дойдуну этэ. Ону баара, 1919 с. Аан дойдуну I сэриитэ түмүктэнэригэр түһэрсиллибит Версаллааҕы эйэлээх дуоҕабар Германияҕа, кини хас бирдии олохтообор олус батталлаах, үктэтиилээх буолбута. Ол национальнай атаҕастабыл содулун быһыытынан, 30-с сс. саҕалаан, Германияҕа фашисты бэлиитикэ саҕаламмыта, ньиэмэстэр атын омуктартан үрдүк туралларын туһунан нацисты идеология өрө тутуллубута. Онтон бэбэһээ эрэ “үрдүк цивилизациялаахпыт” дэнэ сылдыбыт ньиэмэстэр ону өйөөбүттэрэ...

Соннук курдук, сэбиэскэй гуманизм бириинсиптэригэр иитиллибит украинецтар эмиэ түргэн баҕайытык, маассабайдык, “москаляку на гилыку” (“нууччалары ыйыахха!”) уонна “кто не скачет, тот москаль” (“ким ойуоккалаабат, ол нуучча”) диэн хаһыыты-хаһыыты, ыстангалаһан бардылар. Ол эбэтэр, “биһигини кытта бииргэ буолбатахтары – ыйыырга” диэн ис хоһоонноох... барыта хатыланар...

Сэбиэскэй норуот кыайыыта

Егор Ефимов-Добун Бэргэн, полиция полковника, РФ ИДМ бочуоттаах үлэһитэ:

– Аба дойдуну Улуу сэриитигэр, Сэбиэскэй Сойуус улуу норуота, хомунуус баартыа салалта-тынан, фашизмы утары кыргыспыта уонна кыайбыта. Ону аан дойдуну киһитэ барыта билиэхтээх уонна өйдүөхтээх. Тоҕо диэтэххэ, билигин Сэбиэскэй Сойуус сэриигэ кыайытын, сүтүгүн ахсаанын намтата сатыыллар, тизэрэ эргитэллэр.

Биһиги аймахтан Аба дойдуну Улуу сэриитигэр элбэх киһи – убайдарбыт, таайдарбыт кыттыбыттара. Эһэм Ефимов Егор Ильич, 40 сааһыгар чугаһаан сылдьан, 1943 с. ыңгырыллыбыта, 1946 с. эргиллэн кэлбитэ. Кэлээтин кытта кэргэнэ ылдыһан өлөн, оҕолоро ийэтэ суох хаалбыттара. Улахан кыыс – мин ийэм – 4 кылааһынан үөрэнэн бүтэн, сурдьуларын көрөөрү-истээри, үөрэттэрээри, холкуоска үлэли барбыта. Онтон сэрииттэн кэлбит үһүс сылыгар эһэм өлөн, ийэм аах тулаайах хаалбыттара. Онон биһиги аймахха сэрии итинник оспот бааһы хаалларбыта.

Аҕам Сталинградка сэриилэспитэ

Николай Александрович Крылов, СӨ, РФ Суруналыстарын сойууһун чилиэнэ:

– Сэриини, бастатан туран, мин аҕабын, үрэх баһыгар ыраах тыаҕа олохтоттот холкуостаах Александр Гаврильевич Егоровы кытта ситимнээн өйдүүбүн. Кини 1941 с. ыңгырыллан сэриигэ барбыта, Сталинград аннынаабы уоттаах кыргыһы кыттыылааба этэ. Рокоссовскай хамаандалыыр

Сталинградтаабы фронт 62-с аармыйатыгар таанканы утарар саа наводчига этэ. Фашист таанкатын ытаары, субу бирилээн кэлэрин кэтэһэ сытарын санаатахпына, этим салаһар. Хайдахтаах курдук хорсун дьон буолалларын киһи сөбөр! Ити сааны, ботуруоннарын кытта үс буолан бостууктаан илдэ сылдыаллар эбит. Урукку фронтовиктар барахсаттар сэмэйдэрэ бэрт буолан, кэпсэнэ-ипсэнэ сылдыбат, сэриини ахтары сөбүлээбэт, кыайан кэпсээбэт да этилэр. 60-с сс. диэри кинилэргэ улахан болҕомто да уурбуттара суоҕа. Арай биир эмэ оскуолаҕа пионердары кытта көрсүүлэр буолан ааһаллара дуу. Онон элбэх түгэн суруллубакка, сурукка тиһилибэккэ хаалбыта.

Бастагы Дьоруой

Роман Васильевич Десяткин, биология билимин дуоктара, Биология института:

– Аба дойдуну сэриитин мин, бастатан туран, Баатараттан (ийэм күнү көрбүт сирэ) төрүттээх сахалартан бастагы Сэбиэскэй Сойуус Дьоруойун аатын ылбыт Фёдор Кузьмич Попов уонна эмиэ ССРС дьоруойдара буолбут, үһүлүчү хорсун быһыыларын көрдөрбүт Зоя Космодемьянская, Александр Матросов ааттарын кытта сибээстиибин. Бу дьоруойдар тустарынан киһини өйдүүр буолуохпуттан истэн, кинилэр курдук буолуохпун баҕаран улааппытым.

Ыйытыкка кыттыбыт дьон сэриини, сүрүннээн, “норуот издээнэ, алдьархайа этэ” диэбит. Ким убайа, ким аҕата, ким эһэтэ олохтон баран – сэриигэ сүтүгэ суох ыал диэн суоҕа. Фашизмы саралаан, оҕону, ыччаты Ийэ дойдуга бэриниилээх буоларга иитэр наадатын санаппыттар. Оттон бары саамай чабылхай өйдөбүл – Кыайы күнэ – диэбиттэр. Улуу Кыайынан, доҕоттор! Кыайы мөссүөнэ өлбөөдүйбэтин!

Бэлэмнээтэ Нина ГЕРАСИМОВА.

Килбиэннээх Ленинград — төгүрүктээһингэ

Быйыл Ленинград куорат өстөөх былакаадатыттан босхоломмота 80 сыла. 1944 сыл тохсунньу 27 күнүгэр 900 күн салбаммыт тыһыынчанан киһи өлүүлээх, ынырык аччыктааһыннаах, тохтоло суох дэлби тэптэрииллээх уустук кэм түмүктэммитэ. Санкт-Петербург саамай киин уулуссатыгар — Нева бэрэспигэр — 1866 сыллаах дыһыа оҕорон, оччолорго буолбут быһыыны-майгыны өйбөр ойуулаан көрөбүн... Былакаада саамай суолламмыт барахсаттар уоскуйбатах куттара илэ хаамса сылдыалларын аһаҕас эттээхтэр көрөллөрүн истэллэрин туһунан кэпсээннэр омун буолбатахтар. Улуу Бүөтүр сабаттан баар ураты тутуулаах былыргы дыһылар арааһы да көрөн, ингэринэн турдактара. Бу суруйууга Ленинград дьонун уонна култуурунай пааматынньыктарын дьылбаларын билиэбин.

Аччыктааһын сабаланыыта

Тыйыс былакаада 1941 сыл балаһан ыйын 8 күнүгэр сабаламмыта. Гитлер Ленинград куораты сир үрдүттэн суох гынар соруугунан бастаан ас-үөл ысчылааттара дэлби тэптэриллбиттэрэ. Ол түмүгэр аччыктааһын сабаламмыта. Дьахталлары, оҕолору мантан куоттары 1943 сылга диэри салбаммыта. Тымныы түһүтэ дьон уулуссага хааман иһэн охтор, утуяа сытан өлүтэлиир буолбуттара. 1,09 мөл. киһиттэн 3 бырыһыана бумбаттан өлбүт буоллабына, 97 бырыһыана аччыктыртан суорума суолламмыта. Дьон киһи айаҕар киирэри барытын сир буолбута. Кыылы-сүөлү, көтөрү, кутуйаҕы этэ да барбаккын. Тири тастаах мал-сал оргутулан, аһы солбуйбута. Сибэккиттэн лэппиэскэ оҕостон, столярнай килиэһи суурайан,

600 г буоллабына, сэтинньигэ 250 г эрэ буолбута. Онтон атыттар, ол иһигэр оҕолор, күннээби килиэптэрин нурматта баара-суоҕа 125 г этэ. Ону да “килиэп” диир уустук. Килиэби астыырга, бэл, мас көөбүлүн тутталлара. Оннук ас туох ингэмтэлээх буолуой? Дьон аат эрэ харата саллангыра. Анал байыаннай этэрээттэр тэриллэн, дыһылар кэрийэ сылдьан, оҕолору хомуйан, оҕо дыһыттар ытталлара. Охотторун оттон, уу оргутан, дьонго, кымаах саба да буоллар, эрэл кыымын сабаллара. Табах тардан тыны уһатыы эмиз баара. Табах уобуулаах уончалаах оҕолортон дьон соһуйбата. Бу үлүгэргэ дьон-сэргэ муусуканы умнубатаҕа. Ол санааны олус көтөбөрө. Ленинград филармониятыгар 80 мүнүтэ устата салбаммыт Шостакович сэттис “Ленинградскай” симфонията дьонго улахан эрэли сахпыта.

оччотооҕу дириэктэрэ Иосиф Орбели мүччүргээннээх элбэх түгэни мүччү түспүт айанньыт, сатабыллаах хаһаайыстыбаннык буолан, эспэнээттэри күрэттигэ улахан үлэни ыппыта. Маллары сыаналарынан, оҕоһууларынан наардаан, анал дьааһыктарга уган, былакаада сэттис күнүгэр Вологдаҕа, Кировка, Пермгэ күрөппиттэрэ. Түмэл түгэх хосторугар хас да үлэни кичэйэн уурбуттара.

Инбэнтээр кинигэтигэр суруллубутунан, ити кэмгэ 1 600 000 эспэнээт хараллыбыт уонна кэлин оннугар төннөрүллүбүт. Былакаада кэмигэр хартыыната суох кураанах турар араамалары көрдөрөр экскурсиялар кытта буолаллара. Сөбүөх иһин, дьон духуобунай баайга оннук күүскэ талаһара. Эрмитаж бадьыбааллара бумбаттан быһыһанар сиргэ кубулуйбуттара. Олорго икки тыһыынчаҕа тийэр киһи хорбойор кыахтааҕа. Эрмитаж дыһыттар 32 сэнэрээт түспүтэ. Холобур, биир сэнэрээт Гизрбэ саалатыгар түһэн, улахан хайаҕас аҕайбыта. Оттон Аччыгыш торуоннаах саала сэнэрээт үлүгэйдик улаханньык эмсэбэлээбитэ. Сааланы киэргэтэн турбут сүүнэ, нарын-намчы бэйэлээх лүүстүрүни чөлүгэр түһэри кыаллыбатаҕа. Биир тылынан эттэххэ, ыраахтааҕы уораҕайа үлүгэрдээх сүргэйдии көрсүбүтэ. Түмэл үлэһиттэрэ, бэйэлэрэ да арыычча сылдьан, бөх, муус буолбут муоста паркатын сыылла сылдьан ыраастаабыттара. Кинилэр ураты кыһамньыларынан Эрмитаж көрөөччүлэри өссө сэри бүтөн иннинэ, 1944 сыл сэтинньи 8 күнүгэр, көрсүбүтэ. Дьон сир анныгар хараллан сыппыт эспэнээттэри көрбүттэрэ. Оттон эһиилигэр түмэл эспэнээттэрин олоочу төннөрөн, күн бүгүнүгэр диэри Арасыйыа киэн туттуута буолан, үлэлихамсыы турар.

Элбэх үлэни сир анныгар кистээбиттэрэ

Арасыйыа өссө биир киэн туттуута — Ленинград таһынааҕы Пушкин куоракка Царское Село диэн ыраахтааҕылар олорбут сирдэрэ. Манна Екатерина II дыбарыаһын, аатырбыт Янтардаах хоһун, улуу бэйиэт Александр Пушкин бэйэтинэн хаама сылдыбыт, айымньыларын ийиини сахпыт сирдэрин көрөөрү аан дойду бары мунгуттан улахан салайааччылар, биллиилээх дьон, туристар кэллэлэр. Ол сабаттан хараллан

турбут устуоруйа, ускуустуба уһулччулаах малларын харайыы былакаада биллэриллээтин кытта тутта сабаламмыта. Бумбалааһын, ытыалааһын кэмигэр үлэһиттэр, олохтоох нэһилиэнньэ уоту умурдуурууга үлэлээбиттэрэ.

Екатерина дыбарыаһыгар — 42 тыһыынча кэрингэ, Александровскайга 30-ча тыһыынча ускуустуба эспэнээтэ баара биллэр. 1941 сыл бэс ыйыттан тимиер суолунан хас да баар-тыа эспэнээт утаарыллыбыт. Янтардаах хоһу эмиз көһөрөр санааламмыттар. Хайдах да сэрэннэллэр, таас мозаика мас олобуттан хоннон кэлэрин иһин, оннугар хаалларарга быһаарбыттар. Ленинград суола олоочу сабыллыбытын кэнниттэн 2500 эспэнээти Исаакиевскай дыбарыас сир аннынааҕы хосторугар таппыттар. Ону тэнгэ паарка скульптураларын сиргэ көмөн,

тара сөхтөрөр. Искусствовед үөрэхтээх икки ньиэмэс эписиэрэ — полковник дуоктар Пенгсен уонна мойуор дуоктар граф Сольмс-Лаубах — 1941 сыл алтынньытыгар Царскосельскай дыбарыаһы көрөн баран, Янтардаах хоһу көһөрөр наадаһын өйдөөбүттэр. Баара-суоҕа 36 чаас иһигэр тутуу батальонун сэттэ саллаата хос янтар таастарын устан, Кенигсберг түмэлигэр тиксэрбиттэр. Ити куораты сэбиэскэй сэриилэр босхолоһуннарыгар эспэнээт сураҕа суох сүппүт. Янтардаах хос 2003 эрэ сыллаахха, Санкт-Петербург төрүттэммитэ 300 сылыгар, Калининград янтар-рыттан чөлүгэр түһэриллбитэ. Онно Германия E.ON Ruhrgas диэн хампаанньата үбүнэн көмөлөспүтэ. Күн бүгүн дыбарыас 58 саалатыттан 23-нэ эрэ чөлүгэр түстэ. Аны күһүн хас да саала, ол иһигэр Екатерина утуяар хоһо, арылларын күүтэллэр.

Петергофка өстөөх уйаламмыта

Бүөтүр бэйэтинэн туттар-быт улуу уорабайын күл-көмөр буолан турар хаартыскатын көрөн, киһи уйадыайар. “Фашистар итиннэ тийиэхтэрэ” диэн ким да санабатах. Үлэһиттэр кыахтара тийэринэн түмэл эспэнээттэрин кисти, хараһа сатаабыттар. Олохтоохтор көһөннөр, ньиэмэстэр баараҕай тутууну хайдах кэбилээбиттэрин туоһулуур киһи суох. Өстөөх Петергофка олох-суйан оҕорон, Ленинграды сэриилээбит. Итиннэ улахан күүс олохсуйбутун иһин, Сталин Петергоф куораты эһэн туран, өстөөх уйатын суох оҕорорго соруудаабыт. Ньиэмэстэр “Сноп” дэнэр Бүөтүр I бэйэтэ ааттаабыт фонтанын туох да хаалбат гына дэлби тэптэрибиттэр. Сэбиэскэй сэриилэр кирииллэригэр өстөөх тэскилээбит этэ. Фонтаннар оннуларга эрэ баара, биир да скульптура көстүбэтэ, дыбарыас үрдэ да, анна да суох

отунан-маһынан бүлээбиттэр. 34 мыраамар скульптура уонна бүүс улахан кэлиэксийэлэрэ сиргэ көмүллүбүттэр. Олор истэригэр “Пушкин-лицеист”, “Девушка с кувшином” диэн боруонса скульптуралар бааллара. Ньиэмэстэр ити үлэлэр кистэммиттэрин билбиттэрэ. Ол эрэри сыаналаах үлэлэри булбатахтара.

Пушкин дыбарыастарыттан барыта 17600 биридимийэ түрүттүлүбүт. Хаалбыт күндү маллар бумбалааһынга, артыларынан ытыалааһынга күл-көмөр буолбуттар, сорохторун Германияга утаарбыттар. Дьингэр, үлэ Эрмитажка курдук тэрээһиннээхтик ытыллыбыта буоллар, элбэх эспэнээти быһыахха сөбө диэн этэллэр. Янтардаах хоһу да ылан көрдөххө, сыаналаах бүрүөһүнү ылар кыаллыбатах буоллабына, ньиэмэстэр бэрт түргэнник уонна сатабыллаахтык ылан, көһөрө охсубут-

түннүктэрэ эрэ аҕайан тураллара. Манньык көстүүттэн оннообор буолуобу көрөн кэлбит саллааттар уйадыыттар. Петергоф оннук ынырыктык уруускаламмыт этэ. Бу оннугар Сыннаалан пааркатын тутуулары гыммыттар. Ол эрэри Ленинград түмэллэрин үлэһиттэрин туруорсууларынан, паарканы чөлүгэр түһэрэргэ быһаарбыттар. 1947 с. бастагы фонтан үлэлээбитэ. Күн бүгүн Петергоф олоочу чөлүгэр түһэн, аан дойду дьоно културу, ускуустуба сүдү үлэлэрин дуоһуя көрөр кыахтаахпыт.

Ити курдук Ленинград Кыайыта дьон булгуруйбат, кэрэбэ, сырдыкка талаһар модун санаатынан ситиһилибитэ.

**Балаһаны
Оксана ЖИРКОВА
бэлэмнээтэ.**

Эрмитаж кэмигэр дьаһаммыта

Улуу Бүөтүр I сабаттан бу куоракка устуоруйаҕа кирибит сүдү тутуу элбэх. Өлөр өлүү өнгөйөн турар кэмигэр олохтоохтор норуот бу улахан байыны, тыыннарын толук ууран турар харыстаабыттара. Өстөөх куораты төгүрүктээн туран, билгин аан дойду дьоно барыта сөбө-махтайа көрөр аарыма түмэллэрин киһи билбэт гына үлтү куордаллаабыта.

Аатырбыт Эрмитаж дьылбатын кытта билсэбин. Екатерина II ыраахтааҕы ыйааһынан 1764 сыллаахха тутуллубут дыбарыас түмэлгэ кубулуйарыгар Гоцковскай диэн Пруссия атыһытыттан атыласпыт 250 хартыыната тирэх буолбута. Былакаада кэмигэр өстөөх Эрмитажтан 14 км-дэх чугас сиргэ баара. Түмэл

лавр сэбирдэбин кытта оргутан, онно килиэби былаан сиһиллэрэ. Куорат таһыгар тахсан, хомуллубут хонууттан хаппыыста, от-мас силиһин булан, миин оҕостон аһыыллара. Нуучча норуота үүнээйигэ чугаһа улаханньык абыраабыта. Дьон пааркаларга, искибизэргэ буруот аһын оҕордон, тыыннарын уһаппыттар. Мутукчаттан оҕоһуллубут суурадаһын элбэх киһини сынгаа ыарыыттан быһаабыта. Ытыалааһынтан толлубакка, Неваҕа киирэн балыктаан, дыһы кэргэннэрин өлүүттэн өрүһүйбүт кырачаан уолаттар холобурдара умнуллубат. Былакаада бастагы сылыттан элэктэриичэстибэ, итити араһсан, дьон “буржуйка” дэнэр оҕоһонон олорбута. Дьыэ иһигэр баар мал-сал барыта оттуллан, ороно, остуола да суох хаалбыт ыал элбэх.

1941 сыл балаһан ыйыгар үлэлиир киһи нурма килиэбэ

“Үлэ киһитэ” үрдүк ааты АПК уон үлэһитэ ылла!

2023 сыллаахха өрөспүүбүлүкэ Ил Дархана Айсен Николаев үлэһит үрдүк аатын өрө тутар, сыаналыыр, кинилэргэ ытыктабыллаах сыһыаны көбүлүүр сыалтан “Үлэ киһитэ” бириэмийэни олохтоон турар. Бу бириэмийэ хас сыл аайы туттарылар. Аата да ыйа сылдыарын курдук, бу үрдүк аат 300 тыһ. солк. бириэмийэлээх.

Быйыл да бу наҕарааданы өрөспүүбүлүкэ социальнай-экэнэмиичэскэй сайдыытыгар сүнгэн кылааттарын киллэрсэр 50 үлэ чулуута ылар чийэстэннэ. Кинилэр ортолоругар экэниэмикэ араас хайысхатыгар үлэлиир бастың үлэлээх эмчиттэр, экэниэмистэр, уйулга идэлээхтэрэ, социальнай эйгэ үлэһиттэрэ, биирдиилээн урбаанньыттар бааллар. О.и. – агробырамысыланнай холбоһук 10 үлэһитэ.

Кинилэр ортолоругар сүөһү иитиитин курдук уустук салааба үлэлиир, чахчыта да, үлэ үтүмэнин көрсөн дохоттар, олохтоох ас-үөл элбириин туһугар, этэргэ дылы, биир күн өрөбүлэ суох сыраллаһар бааһынай хаһаайыстыбалаахтар бааллара үөрдэр. Ол курдук, быйыл **Горнай улуунун Аһыматыгар “Сир” бааһынай хаһаайыстыбалаах Пётр Петрович Данилов уонна Үөһээ Бүлүүттэн “Булгунньахтаах” КФХ салайааччыта Анна Трофимовна Васильева** ыллылар.

П.П. Данилов хаһаайыстыбата ааспыт 30 сыл тухары таһаарылаахтык үлэлээн кэллэ. Күн бүгүн Пётр Петрович 270 хоробор муостаабы (итинтэн 120-тэ – ыаннык) таһынан 79 сылгыны (о.и. биэтэ – 57) көрөн-харайан туруорар. Үүт баалабай ыама – 319 т, биир ыанныктыан, ортотунан, 2660 л үүтү ыыр. Эти-үүтү бөлэмниирин таһынан биир дойдулаахтарын үлэ мистэттинэн хааччылар сыттаба. Ол курдук, 8 киһи бастайааннай өрүккэ үлэлиирин таһынан үлэ үксүүр кэмигэр 5 киһи киниэхэ үлэлээн, дохуоттанар.

Оттон СӨ норуотун хаһаайыстыбатын үтүөлээх үлэһитэ, “Арассыыа үтүөлээх пиэрмэрэ” бэлиэтээх Анна Трофимовна Семёнова дыһа кэргэнин кытта букатын да 30-тан тахса сыл бааһынай хаһаайыстыбатын үлэлэтэр! “Булгунньахтаах” – улуус соботох бөдөн хаһаайыстыбата. Инньэ гынан, улуунун олохтоохторун, ону тэнгэ оҕо тэрилтэлэрин сүөһү, сибиинньэ этинэн чийэстээхтик хааччылан олоһор диэн бигэтик этиэххэ сөп.

Таба иитиитин салаатытан Хоту сир абыйах ахсааннаах төрүт олохтоохторун **«Олдо» аба ууһун общинатын табаһыта Игорь Игоревич Колесовка** ананна. Игорь Игоревич удьуор табаһыт дыһа кэргэнтэ төрөөбүт, ДьТХА “Тэрилтэни салайыы экэниэмикэтэ” идэтигэр үөрэммит.

“Олдо» общинаба табаһыттаабыта 15 сыл буолбут. Кини сайайар биригээдэтэ Саха сиригэр собуруу эңээригэр, нэһилиэнньэлээх пуунтан кый ыраах сиргэ түстэнэн үлэлиир. Сыллата онгортон таһаарыы үрдүк көрдөрүүтүн ситиһэр. Табаны тыыннаахтык туораты уонна тугуту ылыы көрдөрүүтэ бырыһыана өрүү үрдүк буоларын бэлиэтээбиттэр. Норуоттар икки ардыларынаабы уонна Арассыыа таһымнаах Арктикаҥа сыһыаннаах тэрээһиннэргэ, Табаһыт күнүн күрэхтэригэр көхтөөхтүк кыттар. Иллэнг кэмигэр табаһыт туттар судургу тэрилтэн, быатыттан-туһабыттан саҕалаан таба наартатыгар диэри бэйэтэ онгортон эбит. Былырыын таһаарылаах үлэтэ сыаналанан, РФ ТХМ миниистирэ Дмитрий Патрушевтан Махтал суругу туппута.

Быйыл өссө **“Саха сүөһүтэ” ГКП саха бороода сүөһү уонна мэгэдьэк бороода сылгы генопундатын харыстыыр уонна үйэтитэр салаатын кылаабынай зоотехника Андрей Андреевич Турантаев** бэлиэтэннэ. Андрей Андреевич 18 сыл ТХМ сүөһү иити салаатыгар сүрүннүүр уонна кылаабынай исписэлиининэн үлэлээбитэ. Саха бороода сүөһүнү үксэтиигэ 2013 с. “Тускул” ГП ГБУ кылаабынай зоотехнигынан кириэбэтигэр, онтон салгыы “Сахаагроплем” ГБУ-га үлэлиэбэттэн ыкса ылсан үлэлэһэр. “Саха сүөһүтэ” ГКП-га 2020 сылтан кылаабынай зоотехниктыыр. “Тустаах тэрилтэ кини курдук баай уопуттаах зоотехниктаах буолан, үлэтэ-хамнаһа таһаарылаах” диир оруннаах.

Александр Артемьев кинини “дьинг профессионал” диэн мээһэҥэ сыаналаабат. 2018 сыллаахха Ил Дархан Айсен Николаев саха бороода төрүүр-ууһуур ынабын 2024 сылга тийээн 1000-ба тиэрдэр соругу туруорбутун өйдүүгүт. Бу маны олоххо киллэрэргэ тустаах тэрилтэ уонна саха сүөһүтүн иитэр тирэх хаһаайыстыбалар бары ылсан үлэлээн, сорул туолбута. Санаттар буоллааха, саха сүөһүтүн 42 %-нын “Саха сүөһүтэ” тэрилтэ филиаллара иитэллэр. Оттон ордугун – тирэх хаһаайыстыбалар, пиэрмэрдэр уонна кэтэх хаһаайыстыбалаахтар.

Судаарыстыбаннай хааһына тэрилтэтин отделениеларыгар бу дьыл тохсунньу 1 күнүнээби туругунан, 1252 ыраас хааннаах саха сүөһүтэ турар. Итинтэн ынаба – 427. Сүүрбэ сыллаабыта, о.э., 2004 с. баара эрэ 164 сүөһү баара. 2010 с. – 354 этэ. 2018 с. “Тускул” питомник 495 саха сүөһүлээбиттэн ынаба 181 этэ.

Тыа хаһаайыстыбатын кэпэрэтииптэриттэн **Абый улуунун “Сайды” ТХПК бэрэссэдэтэ Дмитрий Гаврильевич Саввингга** анаммыт. Кини т/х эйгитигэр үлэлээбитэ 20-тэн тахса сыл буолбут. Бастаан, ыһыллы-тобуллуу сылларыгар сылгы иитиитигэр ылсыбыт. ДьТХА-ба үөрэнэн, тыа хаһаайыстыбатын онгортон таһаарыытын технология идэни баһылаабыт. 2003 сылтан саҕалаан, бааһынай хаһаайыстыба тэринэн, үлэтин-хамнаһын кэңэтэн барбыт. Оттон алта сыл буолан баран, “Сайды” ТХПК тэриллэр. Уустуктан толлубат, ыарахантан чабыйбат, үлэ туһа диэн баран, Хоту сиргэ олохтоох ас-үөл элбиригэр сыраллаһар кэпэрэтиип бэрэссэдэтэ бу ааты ылан ылла.

Быйыл Саха сиригэр төрүттэммитэ 75 сылын бэлиэтиир мелиорация салаатыттан бастың үлэлээх **“Упрмелиоводхоз” ГБУ Ньурбатаабы филиалыттан экскаватор б-с эрэсэрээттээх массыныына Эдуард Степанович Монзоев**а туттардылар. Кини СПТУ-ну бүтэрээт да, о.э. 1980 сылтан «Якутмелиоводстрой» трест Ньурбатаабы ПМК-тыгар бастаан силиэсэринэн үлэбэ кирибит. Ол кэмтэн бу тэрилтэттэн харыс сири халбарыйбакка, 43-с сылын үлэ үөһүгэр сылдыар туруу үлэһит. Халаан буоллун, кураан

буоллун, этэргэ дылы, Эдуард Степановича суох сатаматтар. Ол курдук, хас сыл аайы халаантан сэрэхтээх буолуу тэрээһинин кэмигэр “Чаппандатаабы” хомолоох тиһиккэ ууну киллэри, тутуу ыстаарсай дьуһурунайын эппиэттээх үлэтэ киниэхэ сүктэриллэр. Шлюзтарга уу таһымын кырабытык кэтии-маныы сылдьан, салалтаҥа биллэрэ олоһор. Өрүс төрдүнээби хомону сиигирдии сөпкө туһаныллар буолан, ити сир үүнүүтэ гааттан 20 ц буолар. Ол түмүгэр сүөһү-сылгы сөптөөх аһынан хааччылар кыахтанар. Оттон уонна Ньурба улуунугар хомону сиигирдии мелиоративнай уонна курдар тиһиктэрин тутууга төһүү кылаатын этэ да барыллыбат.

“Үлэ киһитэ” ааты **“Бэ-тэринээрдиир-тургутар лабаратыарыйалаах, Аллайыаха улуунугар салаалаах Хагалас улуунун бэтэринээрйэбэ управлениета” ГБУ ветле-**

С.Н. Павлова, С.Г. Гребнев

чебницатын сэбиэдиссэй Саргылана Николаевна Павлова ылла. Бэтэринээр сыра-лаах үлэтин, олохтоох онгортон таһаарыыга сүнгэн суолтатын бары да өйдүүбүт. Оттон Саргылана Николаевна бэтэринээр бырааһынан үлэлээбитэ номнуо 35 сыл буолбут. Итинтэн 20-тэн тахса сылыгар – сэбиэдиссэй. 1989 с. Благовещенскайдаабы тыа хаһаайыстыбатын институтун ситиһиилээхтик бүтэрэн кэлэн, “Булгунньахтаах” сопуос Тойон Арыы учаастагар 10 сыл бэтэринээрдээбит. 2000 с. Покровскайдаабы ветлечебница сэбиэдиссэийинэн анаммыт. Үлэлээбит кэмин устата ыалдыбыт кыыллары, көтөрдөрү эмтээн-томтоон, туруктарын тупсарыттан санаалыын сырдыыр, идэтин олус таптыыр. Иллэнг кэмигэр хомуска оонньуур, иистэнэр, үһүс сылын йоганан дьарыктанар эбит.

Ас-үөл салаатыттан – **“Дьокуускайдаабы үүт собуотун” ыстаарсай маастара Валентина Илларионовна Федорова** уонна **Хагалас улуунуттан “Мохсобол-лоохтообу килиэп собуота” ААУо генеральной дириэктэрэ**

Сергей Геннадьевич Гребнев ылбыттар.

Ньурбаттан төрүттээх Валентина Илларионовна үүт собуотун улахан уопуттаах, убаастанар үлэһитэ. Собуокка күннэтэ 100-нэн туонна натуральной үүт киирэн астана сылдыбыт кэммиттэн үлэлиир. Оччолорго илии, күөс үлэтэ баһыйара. Бу тэрилтэҥэ кини үөрэбин бүтэрээт, 1978 сылтан онгортон таһаарыы лабараанынан үлэлээн саҕалаабыт. Саҥа көрүң технология уонна саҥа ас көрүңэ эбиллэн, олоххо киирэригэр быһаччы кыттыгастаах, идэтигэр бэриниилээх, туруу үлэһит. 2001 сылтан Валентина Илларионовнаны дьинг үүт соботуопкатын маастарынан анаммыт. Ол кэмнэргэ Нам, Хагалас улуустарын уонна Тулагы олохтоохторуттан үүтү тутуу саҕаланан, собуокка олохтоох үүт туттулууга эбиллибит. Нэһилиэнньэбэ туттарар үүттэрэ хаачыстыбалаах буоларын туһугар, тиэргэнинэн кэрийэ сылдьан үгүс быһаарар үлэни ыппыт кэмнээхтэрэ. Ону тэнгэ үүт тутатына астанан, атыыга тахсарын туһугар саҥа технологиялары киллэрбит. Эдэр кэлигэлэр -настаабынныктара.

Оттон Геннадий Гребнев салайааччылаах Мохсоболлообу килиэп собуота улуунун эрэ буолбакка, киин куораты кытта

дьон биһирээн атыылаһар килиэбинэн хааччылар. АПК бэлиэ үлэлээх тэрилтэтэ буолар.

Түргэнник ситэр салааттан – **“Дьокуускайдаабы көтөр баабырыката” АУо үп-хаһаайыстыбаннай үлэхамнаһы былаанныыр уонна анаалыстыыр экэниэмийэ Татьяна Максимовна Дьяконова** ылла. Аныгы кэмгэ ааҕан-суоттаан, эрдэттэн ымпыгар-чымпыгар диэри былааннаан дьаһанары кыайа тутар тэрилтэ таһаарылаахтык үлэлиир. Оттон көтөр баабырыката, билэрбит курдук, биһиги өрөспүүбүлүкэ инники күөҥгэ сылдыар тэрилтэлэриттэн биридэстэрэ. Онуоха Татьяна Максимовна киллэрэр кылаата сүңкэн.

В.И. Федорова

“Үлэ киһитэ” бириэмийэни ылбыт бастың үлэһиттэргэ истинг эбэрдэ! Эһиил сыспай сизэллээби идэтигэр иитэр биэр эмэ сылгыһыкка бу үрдүк аат туттарылар ини диэн эрэниэби баҕарыллар.

Балаһаны Т.ЗАХАРОВА-ЛОҢУУРА бэлэмнээтэ.

Сааһырдым диэбэккэ, баччаанга диэри — дьон туһугар

Аба дойдуну Улуу сэриитэ төһө да сыла ырааттар, оччотообу оҕолор хоргууйан, аан тириитин тиникти-иллэрин, ама, умнуохтара дуо?! Суох буоллаба... Ол ыар кэмнэр оҕолор барахсаттар, билигин кырдыаҥас дьон, өйдөрүгэр-санааларыгар ингэн хааллахтара.

Бүгүн кэпсэтэр ытык кырдыаҕаһым Евгения Петровна БУБЯКИНА бу күннэргэ 90 сааһыгар үктэнэр. Ылар-чөлкө сыллары этинэн-хаанынан билбит буолан, ачы, чэгийэн буолууну туохтааҕар да өрө тутар. Сөпкө аһыыр, хамсанар буолан, билигин даҕаны “сааһырдым” диэбэт, хас өрөбүл аайы сахалыы таҕаһын сайбаччы кэтэн оһуокайдыы “ойор”, тыйаатырга сэргэхсийэн кэлэр. Саамай киһи сөбөрө диэн, норуот эмчитэ буолан, күн бүгүнгэ диэри, бэл, улуустары кэрийэн ыарыһахтары эмтии-томтуу сылдьар.

— Евгения Петровна, Кыайы күнү көрсө оччотообу ыар дьылларга хоргууйууну ачыктааһыны, тонгууну хатыыны экинэн-хаангынан билбит киһи, санаан аһыан буоларай.

— Уус Алдан Бээрийэтигэр 1934 сыллаахха күн сиригэр көрбүтүм. Сэрии сылларыгар алтабын ааспыт кыыспын. Биэс өбө этибит. Оччотообу оҕолор олох быыкаабытыттан үлэлээн киирэн барбыппыт. Мин биэс сааспыттан оҕус сиэппитим. Ол өһөс оҕуһу тардыалыы сатаан эрэйи көрөөтүгүрүм. Кэлин, арыычча улаатан баран, бурдук хомуруугар хамбаайыны сырса сылдьан үлэлиирбит. Соломону таһар этибит. Хамбаайын эргийэн кэлиитигэр суох буолуохтаах. Сарсыарда биэс чааска тыбыс-тымныыга туран барарбыт. Биридэ кутуйах ордуугар бурдук сиэмэтин хаһааммытын, хаһан итигэстии сырыттаһытына, орубуна биригэдьири түбэһэ кэлэн, тутан ылбыта. Дэлби мөбөттөөбүтэ, онно хомойбуппуон... Ийэм: “Баҕайы оҕолортон былдыаан, бэйэтэ илдьэн сиэтэ ини...” — диэбитин өйдөөн хаалбыппын. Аҕам сүрэх ыарыһах буолан, үлэ фронугар, түүлээххэ, балыкка сылдьыбыта.

— **Эһиги нэһилиэккэ хоргууйу төһө буолбутай?**

— Бэрэссэдээтэлбит соччото суох буолан эбитэ дуу, биһиги нэһилиэккэ хоргууйу бөбө буолбута. Ыал ыалынан сууласпыттынан бараахтыыллара. “Иһэлииттэр” дииллэр этэ дьоммут, хоргууйан өлбүт дьон сирэйдэрэ дэлби иһэн хаалара. Биһиги быстар дьадаҕытык олобуппут, туох даҕаны асыт суох буолан, ийэбит арыт ааммыт тириитин быһан миин ғынаахтыыра. Бурдуктун суох. Арай бурдукка хап-хара талыһа диэн баар буолааччы. Сиэмэ саамай куһаҕана, дьаата диэххэ сөп. Ийэбит ону хомуйан, суоруналаан лэппиэскэ онгорор этэ. Былыргы дьон туох да уңуобун бырахпат этилэр. Эт, балык уңуобун барытын булууска мас уһаакка турар суоракка куталлара. Ол сытыйбытын-ымыйбытын кэннэ саас сиирбит, сымара диэн ааттыыллара. Суорат аһыан, кислота үөскээн, онно бырабыллыбыт уңуох бүтүннүү уулан хаалара. Дьэ, ити киһи доруобуйатыгар олус туһалаах ас буолар. Ол иһин уһун үйэлэнэн чуопчаара олордохпут.

— **Аныгы үйэбэ сымараны ким даҕаны сиргэнэн онгостубат. Өбүгэлэрбит барахсаттар туох доруобуйаларыгар туһалааһын бэркэ билэн эрдэхтэрэ. Ол кистэлэннэри**

билигин да туһана сылдьар буолуохтааххын.

— Билигин мундуу, быыкаа быччыкыны уңуохтуун, төбөлүүн бүүс-бүтүннүү эрийэн баран мииннибин. Онтубун күнү быһа кэлэ-бара иһэ сылдьабын. Ол киһи ис уорганыгар, уңуобар барытыгар олус туһалаах. Ону таһынан собо хатырыгынан халадьыас онгостон сиибин. Собоу бэйэтин эмиэ истиин, төбөлүүн бүтүннүү эрийэн кэбэһэбин. Маҕаһынгана атыыланар чэйи испэппин. Бэйэбит оппугун бутугаһы, дьэдьэн, хаптаҕас, моонньобон, хатыг, дөлүһөн сэбирдэхтэрин хатаран чэй онгостобун уонна кыһыны быһа онтубун иһэбин. Урут мэлдьи бэйэм хомуйар этим, билигин дьонго үлэһэбин.

— **Дьэ, аан дойдуну бүтүннүү сугуйбут хоруона хамсыгар ылларбатах эбиккин... Булгу манньк аһы сылдьар буолангыны эбитэ буолуо. Туох дии саныгыны?**

— Мин даҕаны ити куһаҕан ыарыыга ылларан, таңаралыы сыһан баран быһааммытым ээ. “Тиксиигэ үс киһи кыайан хаампат буолла”, — диэн ыңырбыттара. Хата, тийэ-эт, ол дьону тутта эмтээбитим, бары сарсыныгар хаампыттара. Онно тон балыгы, моруосканы сиэбитим. Инньэ ғынан күэмэйим бүтэн хаалбыта, аны ол кэннэ сэниэм эстибитэ. Иккис нэдиэлэбэ хаалыахтаах этим да хаалбатаһым. Кэлээппин кытта, теплоходтан “Суһал көмө” кэлэн илдьэ барбыта. Бастаан “ковида суох” сиргэ сытыарабыт диэн, хат дьахталлары кытта сытыарбыттара. Онно бордодуктаны көңүл аҕалаллар эбит. “Курупааскы этин сиэхпин баҕарабын” диэбиппэр, сарсыарда билэр дьонум курупааскы буһаран аҕалыттар этэ. Арааһа, анаалыһым биллибит быһыылаах: быраас кэлэн, хат дьахталлары таһаартаан кэбистэ. Миигин кытта ковидтаабыт дьону сытыардылар. Онтум эмиэ көрүдүүс ээ... Миэхэ аны дьон көрсө диэн кэлбиттэрин мин көрүдүөргө баран көрсөргө сананым. Теплоходтан чымадааннаах (онтум

көлүөһэлээх ээ) кэллэбим дии, онтубун биэриэм дии санаабытым. Ону ылабын диэн бутуйан, аны балыһа көлүөһэлээх туумбатын сослутунан “сүүрэ” турдум. “Ыларыах куотта, тутун ол чүөчэни!” — диэн түрүлүүн бөбөнү түһэрдилэр. Ханньк эрэ манган халааттаахтарга: “Мин ковидтаабатахпын, хат дьахталлары кытары сытабын”, — диэтим. “Ханна баарый ыараханын?” — диэтилэр эмээхсини көрөн турар. Мин бэркиһээн: “Ээ, итиннэ билигин киирэн тахсыбытым ээ, бука, түһэн хаалбыта буолуо”, — диэтим. Онуоха дьахталларым дьэ өйдөөн, күлсүү бөбө буоллулар. Аны туран, көрүдүөрдэрэ сырыынна, били, мин “чымадаан” туумбабын кыайан туппака, онтум бэйэтэ “сүүрэ” турда. Мин онуоха: “Чымадааммын тутун, тутун...” — дии-дии, сырсан сүүр да сүүр. Аны кэннибиттэн: “Чүөчэни тутун!” — дии-дии, били сиэстэрэлэр сүүрэн иһэллэр. Дьэ, хайдах эрэ көрүдүүс түгэн этэ.

— **Дьону көрсө, чымадаан сырсан сүүрэр буоллаххына, этэнгэ эбиккин... Хоруоналаабыт киһини хам бааччы сытыарааччылар.**

— Ол сүүрбүтүм диэн... Мин даҕаны, дьэ, улаханньк бэргээн, өлөр-өлбөт икки ардыгар сыппытым. Биридэ өйдөнөн уһукта биэрбитим ким эр “ээ, бүппүт” диир. Ол сыттаһына кислородтаах мааска аҕаллылар, онтуларын кэтэрдээри ғыммыттара үлтү баран хаалла. Сарсыныгар быраас бэйэтэ иккиһин угаары ғыммыта эмиэ үлтү барда. Соһуйуу бөбөтүн соһуйбута. Эниэргийэм батарабба алдыа-

пыта дуу, төрүттэрим, айылҕам харыстаан, ол кислородтарын уктарбатахтара эбитэ дуу...

— **Оннук да буолуо. Бука, айылҕалаах киһи, кислород куһаҕанын билбитин буолуо... Баардааһын, айылҕаттан күүстээгин хаһаангытан биллэн, дьону эмтээн барбыккыный?**

— 1987 сыллаахтан эмтээбитим. Сэбиэскэй кэмгэ көңүллэммэт этэ, биллэхтэринэ мөбөллөрө. Балыһаҕа сиэстэрэлии сырыттаһына, обкуомнар истэн ыңырбыттара.

Куттана-куттана тийэ-битим, хата, эмтээри ыңырбыттар эбит. Оччолорго миниистирбит Уйбаан Уйбаанабыс Местников этэ. Кини көрдөһүүтүнэн о б к у о м н а үлэлээбитим. Прокопьев Юрий Николаевичи эмтиир буолан, хомондуропкаҕа көңүл сылдьарым. Ол сылдьан Зырянкаҕа быар цирроһа буолбут 13 саастаах кыысчааны эмтээбитим. Ол кыһы мо-скубалар аккаастан ыппыт этилэр.

— **Төрдүгэр айылҕаттан айдарылаах дьон баалара дуу?**

— Тээтэбин кытта биридэ төрөөбүт эдьийибит удаһан этэ. Эбэбит эмиэ улахан удаһан этэ. Чоочо Баай туһунан киһигэ баар. Бээрийэбэ эдьийибит

Таатта ойуунун кытта оҕус буолан харсан кыайыт үһү. Биһиги оттуур сирбитигэр тобус төбөлөөх булгуннах турар. Ол булгуннах ортогугар соботоох хатыг баар. Биридэ Тааттаҕа үлэли барбытым. Онно эмтээбит дьонум үтүөрүөхтэрин онугар үс хонукка бэргээн хаалбыттара. “Ээ, арба, биһиги эбэбит Таатта ойуунун кытта күөн көрсөн кыайда этэ дуу...” — диэн санаатым уонна аал уоту оттон, көрдөһөн-ааттаһан, алы ғыннарар аһах туттум. Онтон ыла дьонум үтүөрэн барбыттара. Дьэ, үчүгэйдик үлэлээбитим. Сир-дойду барыта иччилээгин, ойууннааһын, удаһаннааһын өйдөөбүтүм. Онтон ыла ханна тийэбит сирбэр “дьону эмтии кэллим, туора хараххытын көрүмэн” диэн, анаан көрдөһөбүн-ааттаһабын.

— **Эмтиир киһи эмиэ көрүүлэнэр буоллаба. Эн эмтиир киһин туһунан көрөөччүгүн дуу?**

— Киһини ыарыытын да, бэйэтин олобун да көрөбүн. Анаабыр долганнарын харахтара сүрдээхтик көстөрө. Ыйанаары сылдьар киһи былаах буолар. Суолга саахалланаары ғыммыт киһиэхэ эмиэ массына көстөр. Уоруйах киһи буоллаһына, уоран эрэр илиитэ көстөрө. Урут тугу көрбүппүн кэпсиirim. Биридэ Усуйаанаҕа Тумат диэн сиргэ сылдьыбытым. Онно “икки оскуола оҕото ыйанаары сылдьаллар” диэн сэрэтээри эптитим. Ол оҕолор барахсаттар орубуна эмтии сылдьар кэммэр дьаһаммыттар этэ, айдаан бөбө буолбута. “Аны тугу да эппэт буол!” диэбиттэрэ. Онтон ыла

ыарыыттан атыны тугу да эппэт буолбутум. Биридэ Аммаҕа Бөтүг диэн нэһилиэк бырааһын диагнозтаан баран: “Оһолго түбэһэри ғыммыккыт, сэрэнэн сылдьын”, — диэбитим. Онтум аҕата ыалдьан, балыһаҕа илдьэн иһэн массыналарынан үстэ төкүнүйбүттэр. Оһолломмуттар, хата, өлүү-сүтүү тахсыбатах. “Эдьийибит, эн көмүскээтин”, — диэн махтамыта.

— **Сэбиэскэй кэмтэн ыла баһаам киһини эмтээн үтүөртэбин. Ордук тугу кыайа-хото эмтиигиний?**

— Баһаам киһини эмтээтэбим дии. Хаампат дьону хаамтардым, көрбөт дьону көрөр онордум. Эмтэммит дьон бары кэриэтэ махтанан суруйаллар. Оҕо үөскээбэт дьахталларын “оһолоотум”, оҕолорун хаартыскаларын ытталлар. Ис-үөс ыарыыларын, тымныйыны, сүһүөх ыарыыларын, сис тоноһонун, төбө ыарыытын, ханааллара бүөлэнэн ииктээбэт буолбут дьону кыайа-хото туттабын. Биир киһини биэс күн эмтиибин.

— **Тыйы, бачча сааскар диэри хоту улуустарга бэйэбинэн тийэн эмтиир эбиккин. Хайдах тулуйан сылдьаһынай?**

— Быйыл Саҕа дьыл кэннэ мөлтүү быһыыһыан тохтоотум. Ол иннинэ ыңырбыт сирдэригэр барытыгар тийэр этим, массына-нанан, уунан, салгынынан — барытынан. Кыһаллыбаппын, утуган хаалабын. Былырын Сунтаарга тийэн үлэлээбитим кэннэ мииринэйдэр ыңырбыттарыгар барбытым, онтон Нерюнгрига, Өлөөнгө, Анаабырга тийэ-битим. Ситинник айаннаан иһэбин. Быйыл өлөөннөрүм: “Массына ытабыт, кэлиэн дуо?” — диэн көрдөспүттэрин, дынгэ, сөбүлэспитим ээ. Ону бу оҕолорум бөпсөн ыппатахтара. Билигин хараһым да мөлтөөтө, киһитэ суох сатаан сылдьыа суохпун. Урут ыарыһаппат этим.

— **Билигин дьону эмтээн сылаарбаабаккын дуо?**

— Суох төттөрүтүн, эниэргий-элэнэбин, ыалдыбаппын. Дьону эмтээбэтэхпинэ, муунтуган, ыалдьан киирэн барабын. Дьону эмтээбэтэхпинэ, испиттэн хаатый-алана сылдьар эниэргийэбин таһааран, дьэ, үчүгэй буолабын.

— **Дьон тобо уонна туохтан ыалдьаллар дии саныгыны?**

— Сыһа аһыртан, арыгы иһэртэн, табах тардартан, хамсамматтарыттан, сэрээкэли, сүүрэ-хаама сылдьыбаттарыттан, истериэстэн, соһучу охсууттан, кыяханыыттан, тымныйыттан. Биридэ кыһыран, нэдиэлэтэбэ наастарыанналарын сотон кэбиһэллэр. Ол иһин киһи кыраттан тымтыа, ыгылыһа, ньиэрбинэйдэ суохтаах. Төһө кыалларынан кизг көбүстэнэ сатыаха. Кыһылар, ыгылыһар киһи хаана хойдор, тымырдара бүөлэнэллэр, кыайан үлэлээбэттэр, быһа барыахтарын да сөп. Хоргутуу, хом санаа, санаа баттыга, муунтууу, куттал эмиэ киһини иһиттэн көрбээн сиир.

— **Кэпсэтиибит түмүгэр, 90 сааскар үктэммит ытык кырдыаҥас, бар дьонтор, дьэ, тугу сүбэлээн-амалыан этэй?**

— Бар дьоммор сүбэлэизм этэ: ыалдыаххытын баҕарбат буоллаххытына, чэлчэкирик оҕоро сатаан, олобу хайдах баарынан ылыныҥ. Хайдах да балаһаннааҕа үчүгэйи эрэ көрүллүөхтээх, хаһан баҕарар хара кэнниттэн үрүг кэлэр, онно эрэниэххэ, олобу таптыаха наада. Саамай сүрүнэ, сөпкө аһааха, хамсанарына уонна мэлдьи үөрэ-көтө сылдьааха.

— **Евгения Петровна, улахан махтал. Баччаанга диэри сиргэх, сэнэх, тэтиэх сылдьар эбиккин. Өссө да уһуннук оҕолор, бар дьонгун эмтии-томтуу сырыт!**

Кэпсэттэ
Туйаара СИККИЭР.

Арассыыйа Дьоруойа Дмитрий ЕГОРОВ

аҕатын кытта кэпсэтииттэн...

Сунтаар улуһун Уһун Күөлүн олохтооҕо, “Сунтаар” позывнойдаах Арассыыйа уонна Донецкай норуодунай Өрөспүүбүлүкэ (ДНР) Дьоруойа үрдүк ааттары ылбыт, Анал байыаннай дьайыыга (АБДь) баран олохтон дьоруойдуу туораабыт Дмитрий ЕГОРОВ аҕатын – тыа хаһаайыстыбатын үтүөлээх үлэһитэ, Сунтаар улуһун уонна Арыылаах нэһилиэгин бочуоттаах олохтооҕо Н.А. ЕГОРОВЫ – эрдээксийэҕэ ыныран, атах тэпсэн олорон сэхэргэстибит.

– Николай Алексеевич, Арассыыйа Дьоруойа ааты ылбыт уолун Дима туһунан ахтан-саанан ааһыаха эрэ...

– Дима – биһиги дьизэ кэргэнгэ орто уол оҕобут. 1975 сыл тохсунньу 27 күнүгэр Тойбохойго төрөөбүтэ. Оскуолаҕа 6 саастааҕар үөрэнэ кирибитэ. 1991 сыллаахха оскуоланы үөрэнэн бүтэрээт, пизмэҕэ ыанньыксыттыгы тахсыбыта. Оскуоланы бүтэрэр сылыгар “тракторист-машинист сельского хозяйства” диэн идэҕэ үһүйүллэн тахсыбыта. 1 сыл үлэлээн баран, Сунтаардаабы 23-с №-дээх СПТУ-га үөрэнэн, сыбаарсык уонна суоппар идэлэрин ылбыта. СПТУ-ну бүтэрэн, аармыйаҕа Чита Борзя куоратыгар сулуспалаабыта, танкистаабыта. Онно сулуспалы сырыттабына, пуолкатын хамандырыттан Махтал сурук кэлбитэ.

Дойдугар кэлэн баран, АЛРОСА хампаанньаҕа Миининэйгэ 3-с №-дээх баабырыкаҕа 10 сыл суоппарынан, силиэсэринэн үлэлээбитэ. Онтон биһиги сүөһүлэнэн-сылгыланан, кэтэх хаһаайыстыба тэриммиппитигэр, 2000 сыллаахха дойдугар төннөн кэлбитэ. Биһигини кытта олорон, ДьУОХХ ныйэбинэн оттуллар хочуолунайыгар машинист-эпэрээтэринэн үлэлээбитэ. Ыал буолбута, 4 оболлоох. Улахан кыыһа Христина – устудьуон, Дьокуускай

куоракка алын кылаас учуутала идэтигэр үөрэнэр. Иккис кыыһа – 10-с, уолаттара – 5-с уонна 2-с кылаас үөрэнээччилэрэ. Бары Сунтаарга үөрэнэллэр. АБДь барыан иннинэ бэйэ дьыалатын (“самозанятость”) тэринэн, тутуу маһын бэлэмниир буолбута. Димабыт сынныалангар балыктыырын, бултуурун олус сөбүлүүрү. Табаарыстар дэлэҕэ “Ворошиловский стрелок” диэн ааттаһар дуо!

– АБДь-га хаһан, хайдах барбытай?

– 2022 сыл ахсынньытыгар АБДь-га: “Эдэр ыччат ыгырыллар буоллабына, мин тоҕо барыа суохтаахпын? Украина нацистарын кыайыыга кылааппын киллэрдэхпинэ сатанар”, – диэн тылланан барбыта.

Бастаан Владивостокка таанка чааһыгар түбэспитэ. Уһун Күөлтэн Николай Егоровтыын уонна Сунтаартан биһир уоллуун (аатын билбэппин) барбыттар. Онно үөрэби барыы кэмигэр үһүөн биһир экипаж буолбуттар этэ. Дима – хамандыыр, Николай – мэхээһник-ытааччы, үһүстэрэ – наводчик-ытааччы. Онон үһүөн биһир таанкаҕа сылдыбыттар. Онно үчүгэйдэрин бэлиэтии көрөн, үөрэммиттэрэ 20-чэ хоммутун кэннэ үһүөннэрин санга таанкаҕа үөрэтэ Омскайга ыыппыттар. Онно 15 күн үөрэммиттэр. Онтон кэлэн баран, атын танкистары үөрэтэн, инструктор быһытынан сылдыбыттар. Олунньу бүтэһигэр кинилэр 155-с биригээдэлэрэ инники кирбиигэ (передовой) барбыт. Ол таанкабай пуолканы ытыахтара аҕыйах хонук иннингэр Н.Егоров диэн уол дуустана туран, хонхообун уңуобун тоҕо түһэн кэбиһэн, госпитальга кирибит. Ол иһин толорута суох экипаж буолбутугар пехотаҕа ытыалаабыттар. Ону Дима “пехотаҕа түбэстим” диэн үөрбүт этэ.

– Ити аата, ханна “передовойга” барарый?

– 2023 сыл олунньутугар Донецкайга Новомайоровскай диэки хайысханан пехотаҕа “стрелогунан” барар. Кинилэр позицияны маныйллар.

Суох буолуон иннинэ эрэ, балабан ыйын 5 күнүгэр, уолбун кытта төлөпүнүнэн кэпсэтэ сылдыбытым. Онно кини: “Бөлүүн инники кирбииттэн табыстым. Улахан кирисии буола турар”, – диэбитэ. “Ийэң улаханньык ыалдыа сытар. Байанкамаатынан уопускаҕа ыгыртарабын дуо?” – диэн ыйыппыппар: “Суох. Билигин кытаанах кирисии буола турар, онно кыттыстахпына сатанар. Ол чуумпурдабына быһаарсыахпыт. Бу түүн инники кирбиигэ кириээри сылдыабыт”, – диэбитэ. **Ол – бүтэһик кэпсэтиим буолбута.**

Ол аата, балабан ыйын 7–8 күннэригэр хабыр кирисиигэ сылдыбыт. Ронин диэн табаарыһа, “сизэрэй зонаҕа” бааһыран, суох буолбут. Ону көрдүү кирибит. Булан баран “Ронин – 200-й” – диэн араассыйанан биллэрбит. “Табаарыһым итиннэ сытара табыллыа суох. Онон таһаарыам эбэтэр “спальнай мөһөөччүккэ” уган, хаалларыам”, – диэн, спальнай мөһөөччүк ылан, сарсыарда кириэн тахсыбыт киһи аны иккиһин кириэр. Онно кирбигигэр дронуна көрө сытан ытыалаабыттар. Нууччалар сытар “Сизэрэй зона” диэн ааттанар сирдэрэ хохуоллар сытар сирдэриттэн мунугаан 300–500 метрээрэ кэрингэ, саамай кылгаһа 200 м буолар эбит. Онон “сизэрэй зонаҕа” сытан хаалбыт. Өлүктэрин булалларыгар уолат-

тар көрбүттэрэ, Ронин пааспара хайа тардыллыбыт, аңаарын булбатахтар этэ. Оттон мин уолум... төбөтө суох үһү. Онно кини харса суох кирисэн, икки опорнигы ылбыт эбит. Өлбүтэ иккис хонугар биһир сизним түүлүгэр кириэн: “Бу дойдуга олох аһаппаттар эбит. Дэлби ачыктаатым. Миэхэ сосисканы кытта ирийһи буһаран аҕал”, – диэбит. Ону куоракка олорор улахан уолум мангалга уот оттон буһарбытын, уматан ыыппыппыт.

– Ийэтинин утуу-субуу бараахтаабыттар эбит...

– Ийэбит уолун кэнниттэн балабан ыйын 26 күнүгэр куоракка суох буолбутун дойдугар илдьэн кистээбиппит. Ийин хаһа сылдыр уолаттарга үрдүлэринэн хотой көтөн кэлэн ааспыт этэ. Онтон көмөн бүтэн баран истэхпитинэ, суордар кэлэн арыллаабыттар. Ийэбит суордары “ымыыларым” диэн ааттыыр буолара. Идэһэлэннэхпитинэ, мэлдьи хотон диэки “ас” уурааччы. 10-ча суор кэлэн барааччы.

Уолбут өлүгэ алтынньыга кэлбитэ. Сунтаарга уолбутун таһаарар күммүтүгэр бырастыылаһыыга кулууп үрдүнэн 20-чэ туруйа көтөн ааспыта. Көмө баран истэхпитинэ, суордар утары көтөн кэлэн, ийин үрдүнэн көтөн ааспыттара. Ону “ийэтин кута” кэлэн ааста быһыылаах дэспиппит. Онон “дууһалара холбосто” диэн, бэйэбитин уоскутуна-

быт. Ийэбит 9 хонугун ылан баран, Дьокуускайга аны уолбут өлүгүн көрсө кэлбиппит.

– Ол кэлиэн иннинэ Дьоруой аатын ыллаҕа?

– Оннук. Манна бырабытыластыба таһымынан чистээн-бочуоттаан, дойдугар атаарбыттар. Онон дойдугар, Уһун Күөлгэ, ийэтин аттыгар көмүс уңуоҕа хараллыбыта. Биһиргэ сылдыбыт Сунтаар уонна Амма уолаттара уопускаҕа 40 хонугар буолар тэрээһингэ кэлэн, сүгүрүйэн барбыттар.

“Осина” бөбөргөтүүлээх пуун сүтүгэ суох ылыллыбыта

– Николай Алексеевич, кэпсиргэр, ахтан ааһаргар ыараханым билэбин. Ол да буоллар уолун бүтэһик түгэнин ахтан ааһыаха дуу...

– 2023 сыл балабан ыйын 7-с күнүгэр Новомайоровскай нэһилиэнньэлээх пуунун “Осина” опорнай пуунун соботобун штурмалаабыта уонна эбии күөс кэлиэр диэри позициятын тутан сыппыта. Өстөөх баһыйар күүһүн аахсыбакка, сөптөөх позицияны тутуһан, толкуйдаах утарсыыны оҕорон, Украина 4 саллаатын аптамаат уотунан, 2 саллаатын кыранаатанан суох оҕорбута. Хаалбыт өстөөхтөр позицияларын быраҕан, куотарга күһэлибиттэрэ. Ол түмүгэр “Осина” бөбөргөтүүлээх пуун сүтүгэ суох ылыллыбыта.

2023 сыл балабан ыйын 9 күнүгэр уолум Дмитрий Егоров, гвардия рядовойа, позициятын хаалларбакка, өстөөх кимэн кирибитин чугутан, улаханньык бааһыран дьоруойдуу охтубута, сырдык тыына быстыбыта.

Арассыыйа бэрэсидьиэнэ В.В. Путин биһиги Димабыт “Осина” позицияны ылар видеотын көрөн баран, РФ Оборона министриэ С.Шойгу: “Бу байыаһы Арассыыйа Дьоруойугар түһэрин”, – диэн дыһал биэрбит. Ол туһунан Чуумпу далай флотун кылаабынай командующайын маннайгы солбуйааччыта, штаб начаалынньыга, вице-адмирал биһизгэ уонна СӨ Ил Дархана А.С. Николаевка сирэй көрсүһүүтүгэр эппитэ.

– Эн билигин уолун бойуой быһыытын, кириситин туһунан биһиргэ сылдыбыт дьонтон истэн билэн эрдэбин?

Уолаттара Дмитрийдыын уонна Алексейдыын

– Миэхэ төлөпүнүнэн улаханлык тугу даҕаны кэпсээччигэ суох. Нэдиэлэбэ биридэ бассаабынан сибээстэнээччибит уонна 2-с лиинийэбэ табыстабына, видеонан кэпсэтээччи. Онно ангаар илиитигэр – краковскай халбаһыны, аҥаарыгар суок тутан иһэ-иһэ, “үчүгэйдик хаачыллан сылдыбыт” диэн, үөрэн-көтөн олорон кэпсэтээччи. Инники кирбиигэ киридэхтэринэ, “сухой паёгу” үссэнэллэр, онно блиндаж туттан, окуопа хаһан сылдыбаллар. Уолум, барыга-бары маастар буолан, уустугу көрсүбэт эбит.

– Онно туох дуоһунаска сылдыбыттыт?

– Ротанан, отделениеенан сырытыннарбаттар. Мунугаан 10 киһини биир сиргэ мунһаллар. Онно бөлөх хамандыырынан, “ыстаарсайынан” сылдыбыта.

“Эр санаа” уруктара – оскуолаҕа

– Ийэтэ эрэйдээх уола суох буолбутун истибитэ дуу?

– Биһиги эпэтэхпит эрэри, Дьокуускай балыһатыгар сытан, бассааптан билбит этэ. Онтон да бэргээн, реанимацияҕа сытан суох буолбута.

– Уолаттара кыралара бэрт эбит дии.

– Мин аалпын ылбыт улахан уол Коля ыараханлык ылыммыта. Иккис уол Вова – 2-с эрэ кылас үөрэнээччигэ. Бэйэм Саҥа дьыл инниттэн үксүгэр куоракка баарбын. Бүлүүчээнгэ биригэ үөрэммит кыһыым **З.М. Кириллина**: “Аралдьыа, сэргэхсийэ таарыйа, куорат оскуолаларыгар уолун тутунан кэпсээ”, – диэн үгүс сүбэ биэрэн, АБД уопускаларыгар кэлэ сылдыар байыастары кытары бастаан АГАТУ устудьуоннарыгар, салгыы куорат 20-чэ оскуолатыгар “Эр санаа” уруктарын ыппыппыт. Маны сэргэ Сунтаарга уонна Бүлүүгэ эмиэ ыгыталаабытым. Барыта 30-ча оскуолаҕа сырыттым.

тийдим. Кэлбиппэр дириэктэр “уолун оҕону кырбаабыт” диэтэ. Онно уолбун эмиэ ыгырбыттар этэ. Быһаарсыы буолбутугар, уолум: “Сэмэн мин табаарыспын кырбаабыт. Ол иһин урук кэнниттэн дьыэтигэр баран, ыгыран таһаараммыт, ампаар кэннигэр “кыратык” үөрэтэ түһөн биэрбиппит”, – диэтэ. Ону: “Табаарыһыг туһугар сөпкө гыммыккын эрэри, сутурукка сокуон суох буолуохтаах”, – диэн уолбар хайгыыр кэриэтэ этэн турардаахпын. Онон кыратыттан “Атас туһугар атах тостор” диэн көрүүлээбэ.

Аармыйаҕа барыар диэри унуобунан олох кырата – 1,56 см эрэ этэ. Онтон аармыйаттан кэлэригэр уһаан, эт тутан, 1,73 см буолан кэлбитэ. Кыраны-кыамматы мэлдьи көмүскэһэрэ. Хаайыылаахтар түһээн түһэрэллэригэр, олору утары туран, чугастаабы нэһилиэктэр ыгыран ылан көмүскэтэр киһилэрэ буолбута. Киниэхэ “Димедрол” диэн хос ааты биэрбиттэрэ.

– Ол тобо “димедрол” буолла?

– Обустабына “утутан” кэбиһэр диэннэр.

– Пааматыннык туруораары былаанныллар диэн истибитим.

– Дьокуускай куорат баһылыга Е.Н. Григорьев ыгыран: “Уолгун үйэтитэн, куоракка пааматыннык онгорор былааннаахпыт. Пааматынныгы онгоруохтаах, ылсыахтаах дьон бааллар”, – диэн кэпсэтэ сылдыбыта. Ол дьону кытта көрсөн кэпсэппиппэр: “Пааматынныгы табаарыһа **Ронинны** кытта сибээстиэхпитин баһарабыт. Эдэр дьон, пааралар мустар, бэйэ-бэйэбэ мэк-тиэ биэрэр сирдэрэ буолуон баһарабыт. Композициятын барытын бэйэбит онгоробут”, – диэн санааларын эпипиттиригэр үөрүүнэн сөбүлэспитим. **Николай Романов (Ронин)** кэргэнэ **Ньургуйаана Романова** эмиэ

Хаҥастан уҥа
Николай Романов (Ронин)
уонна
Дмитрий Егоров

сөбүлэҥин биэрбитэ. Маны тэнэ Владивосток куоракка уолум бюһун туруораары бэлэмнии сылдыбаллар.

– Уолаттарын бэйэ холобургуһунан ииттэбин.

– Уолаттарбын кыра эрдэхтэриттэн тиэхиныкэбэ сыстабас буола улааталларыгар үөрэтэrim. Массыынаны, тыраахтары, матасыыкылы көнгүл ыталлара. Дима тиэхиныкэни өрөмүөннүүрү, сыбааркалыыра. Уолаттары мин сатыырбынааҕар элбэби сатыыллар. Билигин сиэннэрбин, хос сиэннэрбин тиэхиныкэбэ сыһыаран иитэбин.

– Уолун эдэр сааһыгар бараахтаата. Кини туһунан үтүө өйдөбүл эрэ хааллаҕа.

– Өссө да олорухтааҕа... оҕолоро кыралара бэрт. Икки киһини утуу-субуу сүтэриити туһугар эмиэ ыарахан этэ.

Билигин арыһы кэҥээн эрэбин... Кынан көрүүм суох диэммин, сүөһүлэрбин ааспыт күһүн эспитим.

Эһэм дохуот үллэстиитигэр 1000-тан тахса үлэ күннээх буолара

– Бэйэн төрүт Сунтааргын дуо?

– 1945 сыллаахха тохсунньу 31 күнүгэр Үөһээ Мэйик нэһилиэгэр Ойууһут диэн бөһүлөккэ холкуосаах ыалга төрөөбүтүм. Аҕабыт сэриигэ 1941 сыллаахха ыгырыллыбыта, 1942 сыллаахха ыалдьан, төннөн кэлбитэ. Сэриигэ ылбыт бааһыттан 1946 сыллаахха өлбүтэ. Инньэ ғынан, ийэбит Фекла Антоновна 7 оҕотун бэйэтэ иитэр. Үөһээ Мэйик нэһилиэгэ оччолорго Бүлүүчээн нэһилиэгэр холбоспут. Онно ийэбит Сэбиэт дьокутаата буолан, мэлдьи мунһахтарга барарын өйдүүбүн. Үксүн ыанныксыттыыра. Ол быһыгар бултуура, мунҕаҕа эмиэ сылдыара. Эһэбит Ба-таакап Антон Николаевич, 2 миэтэрэлээх, сааҕа үрдүк унуохтаах киһи, маннайгы стахановецтардан биридэстэрэ этэ.

Киниэхэ “Кыһыл обустаах Онтуон” диэн ааты ингэрбиттэр.

Дохуот үллэстэллэригэр 1000-тан тахса үлэ күннээх буолан, 3 ат сыарбата дохуоту ыларга эбитэ үһү. Сылга 365 үлэ күнэ баар буоллабына, кини 3 киһи нурматын үлэлиир кыахтаах оҕонньор эбит. Онон ийэбинини биһигини иитэн, киһи-хара онгорон таһаардахтара. Эһэм 93 сааһын туолан баран өлбүтэ. Эһэбин аһара үчүгэйдик өйдүүбүн. Миигин балыкка илдэ сылдыара, от-мас-үлэтигэр батыһыннарар буолара.

6-с кылааска үөрэнэрбэр Бүлүүчээн интэринээтигэр олорутум. Онно кыра быраатым Өлүөскэ 4-с кылааһы үөрэнэн бүтэрэн, Бүлүүчээн лаабырыгар кэлэ сылдьан, ууга түһөн өлбүтэ. Ийэбит онтон соллурбаан, ол күһүнүгэр өлбүтэ. Инньэ ғынан, 6 оҕо тулаайах хаалан, интэринэтинэн олорон үөрэммитпит. Мин интэринээккэ 11-с кылааһы бүтэриэхпэр диэри олорон, үөрэнэн бүтэрбитим.

МГУ-га үөрэнэ сылдыбыттаабым...

– Оскуоланы 1965 сыллаахха 13 буолан бүтэрбиппит. “Оскуола – производство – үрдүк үөрэх” диэн, бары тутуспутунан пиэрмэбэ ыанныксыттыы тахсыбыппыт. Ол күһүнүгэр аармыйаҕа барбытым уонна 3 сүл Новосибирскай куорат Толмачевоҕа баар аракыата-хиимийэ чааһыгар сулууспалаабытым. Ыстаарсай сержант этим, онтон взвод хамандыырын солбуйааччыта буолбутум.

Биһигинэн аармыйа 3 сыллаах кэмэ бүппүтэ. Сулууспалы сырыттаһына, мин дьолбор, Сергей Таволжанин диэн Ленинградка университеты үөрэнэн бүтэрбит, инженер идэлээх уол сулууспалы кэлбитэ. Кини миигин нуучча тылыгар, математикаҕа уонна физикаҕа дьарыктаабыта, уустук садаачалары суоттуурбут. Мин взвод хамандыырын солбуйааччытынан сылдыар буоламмын, кини чэпчэкилик сулууспалаабыта.

Сиэннэриниин

1968 сүл атырдьах ыйыгар аармыйаттан Дьокуускайга кэлбитим. МГУ физика факультетыгар 1 миэтэбэ 10-тан тахса буолан куюнуруу ааспыппыт. Онно үрдүк баалы ыламмын, “физик-электроник” идэтигэр үөрэнэ барбытым. Аармыйаҕа радиотехнической чааска сулууспалаабытым туһалаабыта. Москубаҕа бараммын, куһаҕана суохтук үөрэнэн, 1-кы кууруу бүтэрбитим. Онтон Саҥа дьыл диэки маддиссиинэ көрүүтэ буолла. Онно тыҕам ыалдыбытын булан, профилакторийга укталар. Эмтэнэ-эмтэнэ, “вольно-слушатель” курдук сылдьан, 2-с кууруспун үөрэнэн бүтэрбитим. Бырааһым сайын Москуба аныгар сонотуоруйга ыппыта. Күһүн кэлэн бэрэбиэркэни ааспытым, эмиэ ыалдьан хаалбыппын. Ону эмтиир бырааһым: “Сатаныан суох. Килиимэтиир эбиккин. Дойдугар бар. Ол иннинэ Хотугу Кавказ Теберда куруордугар ытабын”, – диэтэ. Онно баран эмтэммитим.

– Дьокуускайга салгыы үөрэнэбин дии.

– Дьокуускайга кэлэн СГУ-га математика учууталын идэтигэр докумуоннарбын туттаран, кэтэхтэн 3-с куурустан үөрэммитим. Үлэлии сылдьан, 1970 сыллаахха **Евдокия Гуляева** диэн Бүлүүчээнгэ бэ-тэринээр бырааһынан үлэлии сылдыар кыһы кэргэн ылан, ыал буолбуппут. Кинилиин 53 сүл биригэ олордубут. 3 оҕону төрөтөн, 2 оҕону иитэн таһааран, билигин 15 сиэннээхпин, 16 хос сиэннээхпин уонна биир хос-хос сиэннээхпин. Онон баай оҕонньорбун. **Кэргэним Евдокия Гуляева – Уһун Күөл бочуоттаах олохтооҕо, СӨ үөрэбириитин туйгуна, тыа хаһаайыстыбатын бэтэрээнэ.** Икки үрдүк үөрэхтээх. Маннайгыта – бэтэринээр, иккиһэ – биология идэлээх учуутал. Улахан уолум Алексей Дьокуускай куоракка ололор. Билигин ДНР-га волонтердуур.

“Арыылаах” отделенията 1750 сүөһүлэнэ сылдыбыта

– Бэйэн тугу үлэлээбик-киний?

– Оскуолаҕа учууталтан саҥалаан дириэктэрдээбитим. Кэлин 1982 сүл балабан ыйыгар хаһаайыстыбаннай үлэбэ дьобурдаахпын көрөннөр, баар-тыйа райкома, райсовет исполкома отделение управляющайынан анаабыттара. Управляющайынан ананан баран, хотонго үлэлии тиийбитим, ынахтар тобуктарыгар диэри ууга тураллара. Хотоннор эргэ баһайылар, үстүү хос муосталаахтар. Саҥа хотон туппакка эрэ, үрүт-үрдүгэр муостатын саҥардан иһэллэр эбит. Үлэпиттэр кыһын эрэһиинэ саппыкынан сылдьан үлэлииллэр.

Онон Саҥа дьыл кэнниттэн “хотон туттарыһыбын” диэммин, саҥа кэлбит тыраахтарынан биригээдэ тэрийэбин. Оннук ғынан, нөҕүө сылыгар 2 хотону 100-түү төбөбө тутан киллэрэбин. Бу – 1983 сыллаахха. Онон үлэлиирим туһары 1993 сылга диэри 7 хотону, маны сэргэ 10-тан тахса уопсай дьы-эни туттарбытым. Аны 5 сайылыкка сабыс-саҥа маһынан дьыэлээн-уот-таан, сайылык уонна ньи-рэй турар титиигэ туттарбытым. Бу – барыта “Арыылаах” отделение-етыгар ыппыт үлэм-хамнаһым. Мунугаан 1750 сүөһүлэнэ сылдыбыппыт. Хас бири-дии хотонго 100 сүөһү туура. Онон сүл аайы биридии хотону тутта-ран, үлэбэ киллэрэбит.

1991 сыллаахха Саха сири-н үрдүнэн нэһилиэк Сэбиэтин – Сэбиэт бэрэ-эссэдээтэлэ уонна ис-полком бэрэссэдээтэлэ

диэн икки аҥыы хайыталлар. Оскуолаҕа үлэлиэхпиттэн мэлдьи дьокутааппын. Нэһилиэк дьокута-аттара миигин исполком бэрэссэ-дээтэлинен талаллар. Сүл аҥаара үлэлээбиппит кэннэ, сэбиэскэй тутул эстэн, Сэбиэт бэрэссэдээ-тэлэ сарбыһыыга түбөһөн хаалар. Онон исполком бэрэссэдээтэлин баһылык онгорон кэбиһэллэр. Бу – 1992 сыллаахха. Инньэ ғынан, баһылык буолан хаалабын. Со-пхуостар эстэ илик буоланнар, син биир управляющайдыы сыл-дыбын. Ону талларбыттарыгар “иккиэннэригэр сылдыбын” диэн сөбүлэлэн, салгыы үлэлиибин. Ол саҥана нэһилиэк тэрилтэлэрэ бары Сэбиэскэ бас бэринэллэрэ. Онтон 1993 сыллаахха сопхуоста-ры эһии барар.

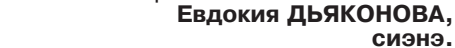
Оччолортон Сунтаар улууһугар соботох “Кириэстээх” сопхуос эрэ ыһыллыбакка, билингэ диэри үлэлии ололор.

1993 сыллаахха Сунта-арга СПТУ дириэктэринэн үлэлээн барабын. Дьыэм-уо-тум Уһун Күөлгэ баар буолан, ууһан үлэлиибин. Дьоммор өрөбүллэргэ эрэ тахсабын. Оннук икки сүл үлэлии са-таан баран, төттөрү дойдубар, Уһун Күөлгэ, тахса-мын, оскуолаҕа дириэктэри хаһаайыстыбаннай чааска сол-буйааччынан үлэлээбитим. 1995 сыллаахха биэнсийэбэ барбытым уонна дьыэнэн бааһынай хаһаайыстыба тэринэн үлэлээбиппит. Кэ-лин 2000 сылтан 2008 сүл бүтүгэр диэри нэһилиэкпэр баһылыктаабытым.

– Николай Алексеевич, бириэмэ булан, кэлэн кэпсэп-пиккэр махтал.

Кэпсэттэ
Саргылаана
БАҔЫНАНОВА.

Дьяабылыканы хайдах үүннэрэбит?

Үөрэнэр хойут буолбатах

– **Бу интэриэһинэй дьярыккын хайдах, туохтан сабалаабыккынай?**

– Биэнсийэҕэ тахсыбытым кэннэ, өтөр хамсык турбута. Ол кэмгэ “Тоҕо Саха сиригэр дьяабылыка үүммэти?” диэн уруккуттан мунаарар суолбун, баҕа санаабын да диэххэ сөп, олоххо киллэрээри, дьяабылыка үүннэриитигэр ылсыбытым. “Тоҕо үүнүө суохтаабый? Хайдах үүннэриэххэ сөбүй?” диэн ый-ытыылаах доботторбор, Биология институтун үлэһиттэригэр, агрономарга, тахса сылдыбытым да, “кыаллыбат” диэн күлэн кэбиспиттэрэ. Ол да буоллар мин akkaаcтaммaккa, бу aacпыт 4 cыл эcпepимияннээн көрдүм.

2021 с. хаһыа да буолан дьяабылыка олордубуппун, онтон былырын бастакы үүнүүбүтүн ыллыбыт. Мин “Ранетканы”, “Ягоднаяны”, полукультурканы уонна улахан астаабы (крупноплодная) олордубутум.

– **Төһө үүнүүнү ыллыг?**

– Өссө сатаабат эрдэхпинэ олордон, 2–3 да, 5–12 да, оттон былырын 110 грамнаах да отоннору ылбытым. Улахан астаах дьяабылыка да биһиэхэ үүнүөн, ас кутуон сөп эбит.

Биһиэхэ сады хайдах үүннэрэри үөрэтэр дьоммут суох. Онон “киһи бэйэтэ биллэбинэ, үөрэттэбинэ табыллар” диэн, Новосибирскайга тийэн анаан-минээн садынан дьярыктанар дьоннуун билсибитим, Сибири стланцевай (тэлгэнэн үүнэр, ыарбалыы – “Кыым”) садтарын илэ көрбүтүм, элбэххэ үөрэммитим. Интэриниэскэ суруллар, ютубка көстөр 90-ча %-на – сымыйа. Үксэ угуйук уонна кыраһаабай хартыына.

Уопсайынан, мин билиим тийбэт этэ. Ол иһин былырын АГАТУ Өктөмнөөбү салаатыгар агроном үөрэбэр киирбитим. Саамай үөрбүтүм диэн, уһуяаччыларым өйөөтүлэр.

– **Бай! Дьахтартан сааһын ыйытар табыгаһа суох эрэри, ол хас сааскар киридин?**

– “70 сааспар бакалавриаппын, магистратурабын уонна диссертациябын бүтэрэр былааннаахпын” диэххэ сөп. Номнуо бэлэмнэнэ сылдыабын: билим ыстатыйаларын, бастакы уопуппун суруйабын, чинчийэбин, кэтээн көрөбүн. Уһуяаччыларбар махтанабын: бары өйдөөтүлэр, сэнээрдилэр. Мин өссө Өктөмгө дьон кэлэн көрөрүн, үөрэнэрин курдук, дьяабылыканы эсперимиянниир

Саха сиригэр дьяабылыка, вишня эрэ буолбакка, бэл, персик, абрикос, слива, груша курдук ураты үүнээйилэр эмиз үүнүөхтэрин сөп. Бүгүн кэпсэтэр дьоруойбут – Дьокуускай Жатайын олохтооҕо Елена Иннокентьевна Семенова – ол туһугар 100% эрэнэр.

Кини идэтибит садовод, агроном буолбатах. Ол гынан баран, 40 cыл cудaapыcтыбaннaй cулyуcпaҕa экэнэмиининэн үлэлээн, бочуоттаах сынньаланга тахсан баран, ирбэт тонноох Саха сиригэр отонноох үүнээйини олордунан дьярыктаммыт, дьярыгын дьяабылыкаттан сабалаабыт. Киһи сөҕө, соһуя истэрэ диэн, Елена Иннокентьевна дьяалатыгар олохтоохтук ылсыбыт – сааһырдым диэбэккэ, “тоҕо кыаллыа суохтаабый?” диэн, АГАТУ-га агроном үөрэбэр киирбит, билим үлэтин диссертациятын сабалаабыт.

Бүгүн кинини кытта дьяабылыка, вишня, виноград мастарын үүннэри, көрүү-истии, буоһатыы, буортулааччылары утары охсуһуу, уобурдууну сөпкө туттуу, үүнээйи кыһыны уонна быстах кэмнээх тымныыны тулуйуутун туһунан кэпсэтэбит.

түһүлгэ онгоруохпун баҕарабын уонна этэбин: дьяабылыка Саха сиригэр 100% үүнэр кыахтаах. Тоҕо диэтэххэ, кыһыны тулуйар умнастаах үүнээйилэр (подвойдаах) бааллар. Холобур, “Сибирка” дьяабылыка силиһэ -64 кыраадыһы тулуйар. Ол туһунан өссө 1950-с сс. Мария Черткова эппитэ.

Кыһыны уонна тымныыны тулуйуу

– **Отонноох үүнээйини хаһан олордуюхха сөбүй?**

– Аһаҕас силистээх үүнээйини түөрэн ыллыг да, олордуютаххын. Оттон сабыылаах силистээҕи (холобур, кашполаах) күһүнгэ диэри хаһан баҕарар.

– **“Зимостойкий” уонна “морозостойкий” диэн туспа өйдөбүллэр буолбат дуо?**

– Туспа өйдөбүллэр. “Зимостойкость” диэн тымныы тэмпэрэтирэни өр тулуйары этэллэр. Оттон “морозостойкость” – кылгас кэмнээх тымныыны. Холобур, хаһыгы. Саха сиригэр үүннэриллэр отмас “зимостойкий” диэн буолуохтаах.

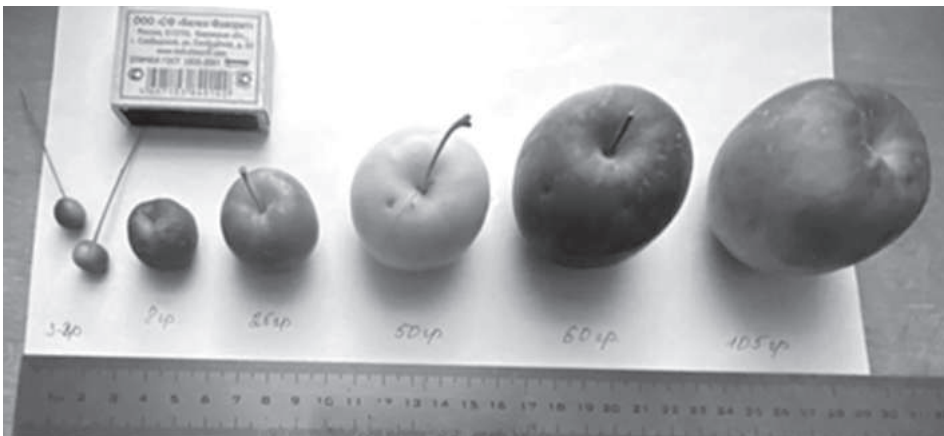
– **Ама, эн иннигинэ Саха сиригэр дьяабылыканы ким даҕаны дьярыктамматаҕа буолуо дуо?**

– Дьярыктаммыттара, бааллар. Холобур, Дьокуускай Мархатыгар Николай Александрович Кузьмин, Пригороднайга Владимир Юрьевич Базилевич, о.д.а. дьярыктаммыттара. Ол гынан баран, бэрт сэмэйдик, бэйэлэригэр анаан. Саха сиригэр, бэл, винограды үүннэрэллэр дии. Холобур, Ленскэйгэ Серкиннэр. Ол эрэри, кинилэр кистэлэнгэрин аспаттар.

Виноградка холонуу

– **Кырдык, биһиэхэ винограды эмиз үүннэрэллэр...**

– Новосибирскай виноградарьдарын кытта билсибитим. Ол иһигэр тыа хаһаайыстыбатын билимин хандыдаата Анатолий Степанович Сидоровичтыын. Кини Бердск куорат таһыгар олон, аһаҕас халлаан анныгар виноград 180 суордун үүннэрэр. Мин кинини кыһыны быһа “хайытан”, бөлөхтөрүгэр, оскуолаларыгар киирэн, үөрэнним. Анатолий Степанович миэхэ олох эрдэ ситэр (супер ранний) 6 суорду ытта. Быйыл олору аһаҕас халлаан анныгар олордон көрүөм.

Винограды олордорго саамай сүрүнэ ирбэт тон уораанын бохсуохпутун наада. Виноград сылааһы сөбүлүүр үүнээйи буолан, уораантан сылтаан мөлтүөн-ахсыан, үүнүмүөн сөп. Дьингэр, биһиги хаарбыт халыг, 60–70 см буолан, кыһынын хаар анныгар таһырдыатаабыр сылаас буолар. Виноград ону тулуйар. Ол гынан баран, саас хаар уулан бардагына, ирбэт тон уораана тахсар. Онон, Сидоровичтаах халыг күүгэннэммит полистиролу туттан көрөргө сүбэлээтилэр. Ол сүбэ быһыытынан, саас 70–80 см диригнээх траншея хаһан, түгэбэр полистирол тэлгэтэн баран, ол үрдүгэр виноградпын олордуюм. Үөһэ өттүн эмиз үллүйүөм, хаттыгастаах пирог курдук. Ити – эсперимиян эрэ. Тургутан көрүөм.

Винограды биһиэхэ элбэх киһи олордор. Намга Евдокия Степановна Гаврильева-Сибэкки Дуунһа тэпилииссэбэ үүннэрэр. Хайбал уонна ытыктабыл! Бастакынан сабалаабыт киһи.

Уопсайынан, садынан эбэлэр уонна эһэлэр дьярыктаналлар. Оттон киһи сааһыран истэбин аайы, үлэни ыарырбаттар буолар. Онон үчүгэй суорду булуохха наада. Билигин биһиги, бэл, дьяабылыканы бэйэбит сыһыаран үүннэрэр (прививка) буоллубут. Холобур, “Сибирканы” үүннэрэн баран, умнаһын төрдүгэр (подвойгар) атын дьяабылыканы сыһыарабыт. Быйыл миэхэ новосибирскайдар 130-ча араас суорт улахан отонноох дьяабылыканы ыттылар. Олору боруобалаан сыһыаран көрүөхпүт. Холкутук табыллыа дии саныыбын.

Дьяабылыка суорда

– **Дьизм таһыгар олордорго дьяабылыка суордун хайдах талыахпын сөбүй?**

– Бу ааспыт 4 cыл иһигэр олус элбэх умнаһы (черенок) буортулаатым, өлөрдүм, үүннэрдим. Иллэрээ сыллаабы

тымныы кыһынгга биир дьяабылыкам уга хаар анныгар сытан эрэ кыстаабыта, иккиһим – туран. Ол гынан баран, ааспыт сайын туран эрэ кыстаабытым ордук үчүгэйдик тыллыбыта уонна ас куппута. Тоҕо диэтэххэ, кини айылбатын быһыытынан туран эрэ кыһыны туораабыта, сыһыарыллыбыт полукультурка буолар. Онон бүгүн этиэм этэ: “Сибирское золото”, “Первенец Бурятии”, “Подарок БАМу”, “Жебровское”, “Малинка”, “Слава Бурятии” курдук суортар тыйыс айылҕалаах Саха сиригэр үүнэр, отоннонор кыахтаахтар эбит.

Биһиги аан бастаан суордун талбакка, сүүмэрдиир, үүннэрэр эрэ сорукутаах олордубуппун. Онтубут аһын амсайдыбыт. Онон билигин дьяабылыкабыт минньигэс, үчүгэй амтаннаах, элбэх саахардаах отонноох буолуон баҕарабыт. Оннук түһүмэххэ кэлибит. Ол эрэри, улахан отонноох дьяабылыка эрэ үчүгэй амтаннаах буолуон сөп. Күн бүгүн ханна даҕаны амтан эталона диэн “Апорт Казахстанский” суорду этэллэр. Онон дьулуһабыт. Даҕатан эттэххэ, бастаан сабалыырбытыгар 200-тэн тахса киһи дьяабылыканы олордубута. Олортон үс гыммыт иккилэрэ биэдэрэ аһаардыыта курдук үүнүүнү ылбыта. Биллэн турар, отонноро арыый кыра кээмэйдээхтэрэ, полукультуркалар этэ. Ол гынан баран, холобур, “Аленушка”, “Уральское наливное”, “Малинка” олус минньигэс буолаллар.

– **Үүнээйи кыһыны туоруур дьобура ген таһымынан бэриллэр дуо?**

– Оннук, ол үүнээйи генетикатын кытта сибээстээх.

Барыстаах дуо?

– **Дьяабылыканы үүннэрэр төһө ороскуоттаабый?**

– “Барыстаах дуо?” диэн элбэх киһи ыйытар. Суох, олох барыһа суох. Тоҕо диэтэххэ, үчүгэй үнүгэни атылаһааххын, олордуюххун, көрүөххүн-истиэххин наада. Ол эрэри, көрүүтүн-истиитин ороскуота обуруоту үүннэрбиттээбэр бэрт кыра. Сады олордон баран, бастакы 2–3 сылыгар эрэ бүбөйдигин. Оттон сыллата сааскы, сайынгы “обработкалар”, ууну кутар кэм эрэ хаалар. Бүттэ. Питомниктарга элбэхтик сырыттым, араас учуонайдары, агрономнары кытта көрүстүм. Кинилэргэ Саха сиригэр дьон помидору, арбуһу, о.д.а. үүнээйини хайдах олордорун көрдөрө-көрдөрө кэпсээтэхпинэ, улаханлык сөбөллөр, “дьяабылыканы үүннэрбиттээбэр хас эмэ бүк ороскуоттаах, түбүктээх” дириллэр. Саамай сүрүнэ суордун уонна “подвойун” талыахха наада.

Дьяабылыканы олордую

– **Дьяабылыка маһын хайдах олордобут?**

– Дьяабылыканы 80х80х80 иэннээх дьяамаҕа олордобун. Дьяама түгэбэр хайаан да перегной уонна мөлтөх буор

даах буоламмыт, уобурдуу (суперфосфат, калий) кутабын. Үчүгэйдик, табан куттаха, ити уобурдуу дьаабылыка силиһин тардарыгар 3–4 сылга тийэр. Дьаабылыка маһа сүрүн (стержневой) силиһэ үөһэнэн барар буолан, 3–5 м сиринэн тарбаныан сөп. Ол иһин мастары бэйэ-бэйэлэриттэн 3–3,5 м тэйиччи олордуллуохтаах. Вишняны – 2–2,5 м, моонньобону 1–1,5 м тэйиччи. Тобо диэтэххэ, аллара ирбэт тонмут сытар, эбиитин буорбут мөлтөх (не плодородный). Ол да иһин силис үөһэнэн барар. Мас сүрүн силиһэ 80-ча см аллара түспэт.

– **Перегнойа, уобурдуута төһө буолуохтаабыт?**

– Мин 80х80х80 дьааманы хастахпына, бастаан сирим кырыһын ылан туора уурабын. Сир онтон аллараа өттө мөлтөх үүнүүлээх буор буолар – туой, туой булкаастаах кумах-буор. Онон, саамай түгэсэр ол 20-чэ, 30-ча см кырыспын уурабын. Кэлин өссө дьаамам түгэсэр дре-наж кутар буоллум. Урут керамзиты туттарым. Кэлин санаатахха, ол сыһа эбит. Ол иһин билигин эмэхтээх маһы эбэтэр кыра хаптаһын сыыстарын уурабын. Сударгутук эттэххэ, Хольцер кирээккэлэрин онгробун. Ол укпун маһым сир анныгар сытан, бастатан туран, дренаж буолар, иккиһинэн, сытыйар уонна эбии сылааһы таһаарар. Дьэ ол үрдүгэр 2–3 биздэрэ олох үчүгэй, сиппит перегноюу кутабын. Перегнойбар суперфосфаты, хайаан да мас күлүн эбэбин. Бастаан утаа эбии минерализацияны биһирээбэт бэйэм, үөрэнэн баран, онто суох сатамматын өйдөөтүм.

Ити курдук дьаамабын бэлэмнээн баран, хаалларан кэбиһэбин уонна эһиилги сааһыгар ол дьаамам үрдүгэр мас силиһэ эрэ кириэрин курдук кыра онхойу хаһан, үүнээйибин онно олордобун. Манна саамай сүрүнэ мас силиһин үөһэ өттүн (корневая шейка) сиргэ тимирдимизэххэ наада. Урут билбэккэ көмөн кэбиһэн эбэтэр аһара таһааран, маһы өлөрөрүм. “Корневая шейка” диэн мас силиһин уонна умнаһын икки ардынаабы сирин, кыраныыссатын, этэллэр. Өйдөөн көрдөххө, силистэн да, умнастан да арыый атын өгнөөх буолар. Кэлин биллэххэ, ол мас саамай экибэрэх сирэ эбит. Ол иһин дьааманы эрдэ хаһан айылбатын быһытынан дыппинитэллэр, “олохсуталлар”.

Маһы олордон баран, кырыһын анныттан таһаарбыт буорбун маспын олордубут сирбэр иилии кутабын, кыра томтор, бүүрүк онгробун. Ол ууну да тохтооторго үчүгэй буолар. Күһүн уонна чуолаан саас, маһы булгуччу “перегной-унан” “аһатыахха” наада. Тобо диэтэххэ, перегной элбэх азоттаах, минераллаах. Онон бүтэр. Ити кэһэ дьаабылыканы 2–3 сыл аһытыллыбат.

Уобурдууну сөпкө туттуу

– **Уобурдууну хайдах мээрэйдээн кутулуохтаабыт?**

– Саха сиригэр сайыммыт олус кылгас, от-мас собуруу дойду киэниттэн атыннык үүнэр, сайдар. Ол иһин уобурдуубут арыый элбэх буоллабына, үүнүүгэ үчүгэйэ суохтук дьайар. Онон, этикиэткэтигэр суруллубуттан икки төгүл курдук кыра буолуохтаах.

– **Ол аата, 10 грамм диэн буоллабына, 5 граммы кутуохтаахпын дуо?**

– Оннук. Мин санаабар, Саха сиригэр оннук барыйаан барсар. Тобо диэтэххэ, мин итини уопуттаан, чинчийэн, кэтээн көрбүтүм. Үүнээйи уобурдуута элбэх буоллабына, аһара “бэттатар”. Новосибирскайдаабы учуонайдартан уобурдуу кээмэйин туһунан ыйыта сылдыбыппар, эмиэ: “Сиргит ирбэт тонноох буолан, уобурдуу аллара барбат, барытын кыайан ингэриниэ суоҕа”, – диэбиттэрэ. Барыта сир үрүт аранатыгар муньуулар. Ити үүнээйи бары көрүгэр сыһаннаах.

Дьингэр, малина уонна моонньобон атын үүнээйиттэн быдан “аһастаахтар”. Кинилэр “түргэн үүнээйилэр” диэххэ сөп. Онон, кинилэртэн атын үүнээйини сөбүн көрөн уобурдуллуохтаах.

Груша уонна дьаабылыка

– **Мин кырабыттан дьаабылыка уонна груша “аймахтыылар” дии саныырым. Оттон груша биһиэхэ үүнэр кыахтаах дуо?**

– Кырдыгынан эттэххэ, грушаны үүннэрэн көрбөтөбүм. Тобо диэтэххэ, уопутум, билиим суоҕа. Билигин син тугу эрэ удумабалатар, өйдүүр буол-

лум. Ол иһин быйыл “Тёма”, “Яковлевская”, “Уссурийская” диэннэри олордон көрүөм. Дьингэр, урут биридэ олордо сылдыбытым эрээри, олордуум технологиятын сыһан, эбиитин олус тымныы кыһын буолан, өлбүтэ. Арааһа, тымныыттан буолбакка, “корневой шейката” эмсэбэлээн сатаан үүммэтэбэ. Эппитим курдук, ол сыһа олордуу биир сүрүн албас буолар.

Хаһан олордор ордугуй?

– **Уопсайынан, үүнээйини хаһан олордуохха сөбүй? Ол туохтан тутулуохтаабыт?**

– Уларыйбат “+” тэмпэрэтирэ, күрдүэх тимирэ төрдүгэр диэри батары кириэр (20–30 см) буоллабына олордуохха сөп. Ити түгэнтэ дьаамабытын өссө күһүн бэлэмнэбит буоллаххытына, куттаммакка олордуохха сөп. “Утуяа” сытар үүнээйини олордор үчүгэй, оннук үүнээйи дэбигис ыалдьыбат. Оттон номнуо уһуктубут, холобур, билигин сылаас маҕаһын иһигэр атыылана турар умнастар, вегетацията номнуо сағаламмыт буолан, үксүгэр ыалдьаллар. Дьингэр, биһиги сирбит үчүгэйдик бэс ыйын сағатыгар биридэ эрэ сылылар. Ыам ыйыгар сылаас маҕаһынтан эбэтэр дьэйттэн уһуктубут умнаһы таһааран төһө да 20–30 см сылыбыт сиргэ олортоххо, тута стрестээн, ыалдьан барар.

Онон, бэлэм дьаамаҕа уһукта илиги олордунг. Оччогуна үнүгэскиит айылҕаны кытта тэҥнэ уһуктуо, вегетацията тэҥнэ сағаланыа. Төһөнөн эрдэ олордобут да, оччонон тыыннаах хаалыа.

Вишня үчүгэйдик үүнэр

– **Вишня Саха сиригэр эмиэ үүнэр дии?**

– “Песчаная бессея” вишня наһаа үчүгэйдик үүнэр. Тонмот-хаппат, отоно түргэнник ситэр. Быйыл үүннэриэххит – эһиил бастакы отону хомуйуоххут. Умнаһа олус имигэс. Ол иһин баттаат-ахха, сиргэ тийэ үчүгэйдик хаптайар. Мин кинини күһүн хаптаһынын баттатабын, ону хаар бүрүйэр. Ол курдук этэҥнэ кыстыыр. Саас сир куурбутун кэһнэ хаптаһыны ылан кэбиһэбин. Бүттэ.

– **Вишня отоно ситэр дуо? Эбэтэр аһы буолар дуу?**

– Ситэр. Кини отоно моонньобон курдук түһөн хаалбат. Бастакы хаһыт түһүөр диэри турар. Мин санаабар, бастакы хаһыттар түһүлэрин сағана отоно өссө миннийэргэ дылы буолар.

Олордор сири талыы

– **Сыыспат буоллахпына, олордор сири сөпкө талыыттан олус элбэх тутулуохтаах буолар.**

– Бары үүнээйи күнү таптыыр. Ол иһин күннээх өттүгэр олордор ордук. Итиэннэ Саха сиригэр олордорбутунан, кыһынын хотуттан үрэр тыалтан харыстыахха наада. Онтон атын туох да наадата суох.

Бэлиэтээн эттэххэ, “сумма активных температур” (САТ) диэн баар. Судургутук эттэххэ, күн төһө көрөрүттэн өссө отон амтана, миннийиитэ (сахаристость) тутулуохтаах. Төһөнөн күн көрөр да, отон саахара эбиллэр, миннийэр. Хас биридии отонго САТ көрдөрүүтэ, ирдэбилэ араас буолар: 1,5 тыһыынчаттан сағалаан 2,5 тыһыынчаҕа тийэр. Биһиэхэ, Саха сиригэр, ити көрдөрүү 1,5–1,8 тыһыынча буолар. Ол да сөп буолар.

“Песчаная бессея” вишня

“Песчаная бессея” вишня

2021 с. олордуллубут “Песчаная бессея” 2022 с. үүнүүтэ (садовод Г.А. Ефимова, Дьоксуескай)

Соробор атын эрэгийиэн дьоно тобо биһиги арасааданан олордорбутун ыйытааччылар. Хоруйа судургу: вегетациябыт кэмэ атын.

Эбэн эттэххэ, кэлин күһүммүт уһаабытын түмүгэр, ити кэмнэ үүнээйибитин-маспытын олордор кыахтанныбыт. Холобур, урут балаһан ыйыгар тымныы буолан, көһнөрү “прикоп” эрэ онгойуллара. Билигин моонньобону, жимолуһу, малинаны күһүн олохтоохтук олордуохха сөп. Олор кыратык да буоллар кыһын кэлиэр диэри кыралаан силис тардыахтара уонна саас айылҕаны кытта тэҥнэ уһуктан, үүнэн барыахтара.

– **Күһүн олордуу маска уу кутар наада дуо?**

– Булгуччу кутулуохтаах. Саха сиригэр кыһыммыт тымныы буолан, кыһын ортоугар сир хайа баран, онон салгын кириэн, мас силиһэ кууран-хатан барар (зимнее иссушение). Ол түмүгэр элбэх талах-мас өлүүн сөп. Оттон уу кириэн мас силиһин “суулаатабына”, өлбөт. Холобур, мин күһүн уу тонгор буолуутун сағана уһааттарым ууларын барытын үүнээйилэрбэр кутабын.

Сөпкө куоппаһырдыы

– **Куоппаһырдар туһугар, маһы булгуччу иккилиини олордолуохтаах дуо?**

– Бэйэлэрин бэйэлэрэ куоппаһырдааччылар: моонньобон, малина, жимолость. Кинилэр соботобун, биридиилээн даҕаны үүнүөхтэрин сөп. Дьаабылыка, груша, вишня, персик, облепиха курдук үүнээйилэр хайаан да куоппаһырдыллыахтарын наада. Ол иһин 2–3 араас суорт буолуохтаах. Ханнык баҕарар дьаабылыканы биһиги “Сибирская ягоднаябыт” олус үчүгэйдик куоппаһырдар. Уопсайынан, “Сибирская ягодная” саамай үчүгэй куоппаһырдааччы. Грушаҕа эмиэ 2–3 суорт ирдэнэр. Вишняҕа эмиэ. Ол эрэри, вишня биир “ноолоох”. Холобур, “Песчаная бессея” бэйэтин эрэ

“Войлочная красная” вишня

суордунан куоппаһырдыллар. “Войлочная”, “Степной” вишнялар эмиэ оннук, атын суорт вишнялар кинилэри сатаан куоппаһырдыбаттар. Онон, отонноох мастары олордооччулар итини эмиэ учуоттуохтаахтар.

Буортулааччылар тустарынан

– **Буортулааччылары хайдах бохсор ордугуй?**

– Буортулааччы, үүнээйи ыарыытын арааһа да элбээбитигэр киһи бэйэтэ буруйдаах. Биһиги биир сырыынан аан дойду буортулааччытын барытын эһэ, суох гына сатыыбыт. Ол иһин араас күүстээх дьааттары туттабыт. Билигин маҕаһынгна аһара уохтаах хиимийэ арааһа элбээтэ. Оннук эмп куһаҕаны эрэ буолбакка, от-мас “үчүгэйин” эмиэ өлөрөр. Ол курдук, хиимийэ кыра хомурдуостары (божья коровка), тигээйилэри-тойон ыгырыалары, буортулааччылары утары охсуһар атын үөһнэри эмиэ эһэр. Ол кэһнэ “кымырдаҕас, тля элбээтэ”, “үүнээйибитин куоппаһырдааччылар сүттүлэр” диэн үгсэргиибит. Онон мэлдьи этэбин: кыһын доботторбутун, чыычаахтары, аһатын, хиимийи эһэн үлүһүйүмэн.

Баҕар, кыраны туттар да буоллаха, мааскалаах, бэрчээкилээх (көмүскэллээх) туттулуохтаах. Аны, ити дьаат аһаардаах “эмтэр” 30 күн хааччахтаахтар. Ити кэм иһигэр “эмтэннелибит” сиргэ чугаһыыр да сэрэхтээх. Онон, онно чугаһабыт үөн-көйүүр, ол иһигэр туһалаах харамайдар, эмиэ тута өлөллөр.

– **Бэйэҥ ханнык биопрепаратынан туттабын?**

– “Фитолавин”, “Фитовер”, “Фармойод”, “Липосам”, “Битоксациллин”, о.д.а. курдуктар үчүгэйдэр. 2012 с. Жатайга бастаан көһөн тийиэн баран, кураанах сиргэ тэпилииссэ туттубуптун. Онон бастакыбытын помидорбутун кымырдаҕас, тля ыспыта. Ол иһин Тьа хаһаайыстыбатын институттар доборбор Айаал Иванович Степановка “тугу гынабын?” диэн тийибитим. Ону кини: “Тугу гынаары гынабын? Итичэ элбэх минныгэс ас кэлбитин кэһнэ мустаннар буоллаҕа дии”, – диэн күлбүтэ уонна биопрепараттары туттарбар сүбэлээбитэ. Хиимийэни олох куһаҕан диэн утарыбыт. Оттон оччолорго биопрепарат аһыах буолан, буюкканан, көһнөрү уунан, борнай кислотаны сымыкка булкуйан, бэл, кола утаһынан охсуспутум уонна ол түмүгэр сыһа кыайыбыт. Кэлин кыра үөһнэ кыһаммат буолбутум. Ол да буоллар, саас син биир үүнээйилэрбин эмтиибин.

Өссө маннык сүбэ баар. 3 сыл анараа өттүгэр Уссурийскайтан сибэ-кки атыыласпытым кэһнэ, “мучнистая роса” диэн ыарыы ыспыта. Ол – бэйэм буруйум. Онтон кэһэйэн, саҕа кэлбит үүнээйини карантинныыр ордук эбит диэн өйдөөбүтүм. Билигин кэли үүнээйини обработкалыыбын, салапаанынан бүрүйэбин уонна 10 күн туспа туттабын. Дьингэр, бары учуобуньукка ол туһунан суруйаллар эрэри, биһиги аахайбаппыт. Ол иһин питомниктарга үүнээйи умнаһа атыылаһа тийдэхпинэ, бастатан туран, сэртипэкээт, декларация көрдүүбүн. Хас биридии питомник сылга иккитэ саньытаарынай контуруолу аһар, ол түмүгүнэн хаачыстыба туһунан сэртипэкээт бэриллэр. Онон, атыылаһыах иннинэ сэртипэкээттэрин көрөр ордук.

Собуруу дойду үүнээйитэ

– **Собуруу дойду ото-маһа биһиэхэ үүнэр дуо?**

– Собуруунгу эрэгийиэнэр үүнээйилэрэ биһиэхэ хайдах да үүнэр кыаҕа суох. Биһиэхэ Новосибирскай, Бурятия уонна Алтай киэһнэрэ үүнүөхтэрин сөп. Ону даҕаны Алтай киэһнэ барыта буолбатах. Кинилэр кыһыннара арыый сылаас, хаардара халын буолан, подвойдара кыһыны тулуйумтуолара арыый мөлтөх. Кинилэр киэһэ ордук кылгас кэмнээх тымныыны уйаллар.

– **Саха сиригэр өссө тугу үүннэриэххэ сөбүй?**

– Мин 100% эрэллээхтик этиэхпин сөп: Саха сиригэр туох барыта үүнүүн сөп. Бэл, персик, абрикос, слива, груша курдук үүнээйилэр.

– **Елена Иннокентьевна, кэпсээнин иһин махтал!**

Альберт КАПРЫНОВ.

Пётр Попов: “Сахам сириинин ситиммин быспанпын”

2000 сылларга саха эстрадатыгар “Норд Саунд” диэн омуктуу ааттаах уолаттар триолаара баар буолбута. Мааны көстүүмнээх эдэр дьон дьохуннук туттан, үс куолаһынан ыллаан, уус-уран самодеятельность таһымыттан атын көстүүнү бэлэхтээбиттэрэ, көрөөччү кутун туппуттара. Олох уу сүүрүгүнүү устан, уолаттар арбам-тарбам тарбаһан, хас биирдиилэрэ туспа олохтоох. Бөлөх сүрүн солиһа Пётр Попов Санкт-Петербурдаабы аар-саарга аатырбыт Михайловскай тыйаатыр симфонической аркыастырыгар үлэлирин истэн, кэпсэтиигэ ынгырдым. Петр Афанасьевич – фагот үстүрүмүөнгө Е.А.Мравинскай аатынан аан дойдутаабы ыччат куонкуруһун кылаан кыайылааба, аан дойдутаабы куонкурустар лауреаттара, Бүтүн Арасыйытатаабы мас үрэр үстүрүмүөnnэр ансаамбылларын куонкурустарын лауреата, “Симфония” куонкурсу дипломана.

Үөһээ Бүлүүттэн **Илья Котоконов**, Горнайтан **Владимир Филиппов** уонна Тааттааттан **Пётр Попов** муусука оскуолатыгар биир кэмгэ түбэһэн, араас кылааска үөрэммиттэр. Дьылбалара таайан буолуо, эһиилигэр биир дьыбэ түбэспиттэр. Петя биригэ төрөөбүт убайа, кэлин опера ырыаһыта, СӨ норуодунай артыыһа буолбут **Николай Попов** эмиз итинэ үөрэнэн, кинилэри кытта бииргэ олохтотт. Сынныалан кэмигэр Николай гитараба оонньоотобуна, уолаттар үһүөн бэркэ сөп түбэһэн, тапсан ыллыыр буолбуттар. Аан бастаан 1999 с. мэлэдьиис Николай Андросов айар киэһэтигэр “Умнума” диэн Николай Попов суруйбут ырыатынан тахсан, улахан сыанаба сүрэхтэммиттэр. Итинтэн сиэттэрэн, араас тэрээһингэ, кэнсиэргэ ыллыыр буолбуттар. Онтон ырыаларын “Саха-Виктория” араадыыаба биэрэннэр, “Этигэн Хомус” бириэмийэ номинаннара буолбуттара, “XX үйэ уостан түспэт бастын ырыалара” бырайыакка кириббиттэрэ.

Баай устуруйалаах тыйаатырга үлэлиирбинэн киэн туттабын

– Пётр, үтүө күнүнэн! “Норд Саунд” саха эстрадатыгар уолаттар биир бастагы бөлөхтөрө буоллаба. Онно солист быһыытынан эйигин үчүгэйдик өйдүүбүт. Кэлин сүтэрэн баран, этэнгэ үлэлиир-хамсыы сылдарыгын истэн үөрдүбүт. Бастаан тутуһан сылдьар эйгэбигин сабалыах. Билигин ыллыгыгын дуо? Уолаттаргы кытта төһө билсэнбин?

– Саха сириин күөн туттар “Кыым” хаһыат аабааччыларыгар сааскы эбэр-дэбин тиэрдэбин! Ырыа олобум аргыһа буоллаба. Төһө да ыраах сырыттарбын, саха ырыатынан олохтобун. Уолаттарбын кытта ситиммин быспанпын, күн ахсын кэриэтэ билсэбит, кэпсэтэбит. Төһө дабыны сыанаба үһүөн тахсарбыт санаатах аайы кыаллыбаттар, ырыа эйгэтигэр биригэбит, урукку курдук айабыт-тутабыт. Соторутаабыта Маай Майгы тылыгар уонна матыыбыгар «Балаһаным буруота» диэн саҥа ырыаны сүрэхтээбиппит. Владимир Филиппов Саха сириин филармониятыгар тромбон бөлөбүн концертмейстерынан үлэлиир, оттон Илья Котоконов урбаанньыт буолбута. Иккиэн ыал абалара, бас-көс дьон. Үлэ үөһүгэр сылдьаллар. Оттон мин билигин мусукаан быһыытынан үлэлиибин.

Салгы уолаттар бөлөхтөрүн аатын толкуйдуур түбүгэр түспүттэр. Омуктуу тыл балысханньык кириэр кэмигэр “норд” (хоту) диэн тылы өйдөөн көрөн, онтон “саунд” диэн тылы болбомтобо ылан, иккиэннэрин холбоон, “Норд Саунд” (“Хотугу дорбоон”) диэн аатынан ааттаммыттар. Саастара араа-бараа буолан, Илья аармыйаба барбыт кэмгэр кинини Сунтаартан төрүттээх Жора Пойдотов солбуйа сылдьыбыт. Оттон Вова Москубаба Гнесиннэр ааттарынан Муусука академиятын устудьуона буолбут. Саамай кыралаа Петя оскуолатыгар салгы үөрэнэ хаалбыт. Онон бөлөх үлэтэ тохтуу сылдьыбыт.

– Бөлөх өссө да баара, айара-тутара олус бэрт! Билигин Санкт-Петербургу киинигэр турар Михайловскай тыйаатырга үлэлииргин истэн, өссө үрдүк таһымна тахсыбыккыттан үөрэбит. Үлэбин-хамнаскын кэпсээ эрэ. Бу тыйаатырга хайдах үлэбэ кирибиккиний?

– Муусука оскуолатыгар фагот кылааһыгар үөрэммитим. 2018 сыллаахха Михайловскай тыйаатырга чуолаан мин идэбэр куонкурсу биллэриллибитин истэн, холонон көрөргө быһаарыммытым. Арасыйыа араас муннугуттан кэлбит уонтан тахса мусукаантан сүүмүрдээн миигин талбыттара. Кылаабынай дирижёр Михаил Петрович Татарников бэлиэти көрөн, салайар аркыастырыгар үлэбэ ынгырдыта. Ол күнтөн олус дириг устуруйалаах, 1833 сыллаахха Николай I ыраахтаабы дьаһалынан арыллыбыт Императорскай Михайловскай тыйаатырга таһаарылаахтык үлэлиир-хамсыы сылдьабын.

Михайловскай тыйаатыр – Арасыйыа биир улахан суолталаах тыйаатыра. Тыйаатыр аата Павел I кыра уола, улуу кинээс Михаил аатын кытта ситимнээх. Ити дьыэ кини резиденцията этэ. Тыйаатыр үлэлиирин тухары аата хаста да уларыбыта. 1989 сылтан композитор М.П. Мусоргскай аатын сүктүтэ. 2001 сыллаахха Михайловскай диэн төрүт аатын төннөрбүттэрэ. 2011 сыллаахха тыйаатыр аан бастаан “Кыһыл көмүс мааска” Арасыйыа тыйаатырын бириэмийэтин ылбыта.

– Улахан таһымнаах аркыастырга саха уола баарын истэр наһаа үчүгэй! Санаалыын өрүкүйэргэ дылы буолабын. Тоҕо чуолаан сэдэх фагот үстүмүрүөнү талбыккыный? Ити түгэн эмиз туһунан суоллааба буолуо.

– Билэргит курдук, 1994 сыллаахха Сахабыт сириин Бастагы бэрэсидьиэнэ Михаил Ефимович Николаев Муусука үрдүкү оскуолатын тэрийбитэ. Онно бүтүн өрөспүүбүлүкэ үрдүнэн муусукаба талааннаах оҥолору көрдөөбүттэрэ. Мин Таатта улуунуттан соботох талыллан, аан бастагы улахан кыһаба үөрэнэр чиескэ тиксипитим. Икки сыл кэринэ

кларнет диэн үстүрүмүөnnгэ оонньуурга үөрэммитим. Онтон 1996 сыллаахха фагот кылааһа арыллыбытыгар учууталым Валерий Фёдорович Беляев “эйиэхэ барсыа этэ” диэн, көһөргө сүбэлээбитэ. Бу санаатаахха, миэхэ сөптөөх, таба суолу ыйан-кэрдэн биэрбит эбит. Онтон ыла фаготу баһылаан, саха норуотугар ити үстүрүмүөnnгэ бастагы идэлээх буолабын.

Фагот – бас, тенор уонна кыралаан альт регистрдээх үрэр үстүрүмүөн. Аан бастагы фагот XVI үйэбэ Италияба баар буолбута. Ити иннинэ арыый атын моһуоннаах үстүрүмүөнү туспаран онгорбуттара. Саҥа үстүрүмүөн быһыытын уларыппыттар, турбатын хас да чааска араарбыттара. Бастаан “дульциан” диэн ааттаабыттара. Ол “нарын”, “минньигэс тыастаах” диэн тылбаастанара. Билигин фагот улахан таһымнаах аркыастыр биир тутуах үстүрүмүөнүн быһыытынан биллэр. Муусукаба үөрэбэ суох киһи ылсара уустук.

– Улахан тыйаатыр репертуара хайдабы? Аркыастырга туох ирдэбил турарый?

– Тыйаатыр, аркыастыр репертуара олус киэн. Аан дойдуга киэнник биллэр айымньылары, опералары, балеттары, симфониялары оонньуубут. Пётр Чайковскайтан саҥалаан Джакомо Пуччини айымньыларыгар тийэ үрдүк таһымнаах муусуканы көрөөччүгэ таһаарабыт. Кэлигэлэrim уопуттаах, идэлээх мусукаан буолан, үлэлииргэ олус интэриэһинэй. Аркыастыр – улахан бөлөх оонньуута. Онно үстүрүмүөн барыта суолталаах. Онон биһиги биир киһи этин-сиинин курдук, оруолбутун, эпизитинэспитин үчүгэйдик өйдүүбүт.

– Кэлин тыйаатыры кытта ханна гостуруолга сырыттын?

– Хамсык саҥаланыабыттан, онтон билигин байыаннай быһыы-майгы ула-

рыйан, тыйаатырынан тас дойдуларга тахсыы тохтоон турар. Арасыйыа куораттарыгар балай да сылдьабыт. Кэлин Москубаба, Кырымна, Новосибирскайга, Карелияба, о.д.а. сирдэргэ кэнсиэрдээн кэлбиппит.

Петербург бэлиэ миэстэлэринэн сылдьарбытын сөбүлүбүт

– Төрөппүттэргин, төрөөбүт-үөс-кээбит аймаххын, дойдугун кэпсээ эрэ. Муусукаба, ырыаба хайдах сыстыбыккыный? Ким үөрэппитэй?

– Таатта улуунун Дьохсогон нэһилиэгэр Поповтар диэн алта оҥолоох дьыэ кэргэнгэ төрдүс оҥонон төрөөбүтүм. Ийэбит Евдокия Петровна, аҕабыт Афанасий Николаевич олохторун тухары култуура эйгэтигэр үлэлээбиттэрэ. Аҕам Москубатаабы Эстрада мастарыскайын үөрэнэн бүтэрибэ. Ол иһин ырыаба-тойукка кыра эрдэхпиттэн сыстан, убанан улааппыппыт. Улахан убайым Николай – Суорун Омоллоон аатынан СӨ Опера уонна балет тыйаатырын солиһа. Быраатым Афанасий – бэйэтэ тэрийбит «Хэппи Чак» рок-бөлөх солиһа. Эдьийдэrim, балтым сыанаба тахсыбаттар эрэри, эмиз ырыа куттаахтар. Аҕабыт кэлин норуот айымньытыгар ылсан, Саха сириин биир бастын олонхотун, оһуокайдытын быһыытынан биллэр. Дьыэ кэргэнинэн 2000 сыллаахха өрөспүүбүлүкэтээби “Сыл дьыэ кэргэнэ” куонкурсу кыайылааба буолбуппут. Төрөппүттэриб “Арасыйыа төрөппүттэрин килбиэнэ” бэлиэни Кириэмил сыанатыгар туппуттара.

– Тус олобун хайдах салалынна? Дьыэ кэргэнгин билиһиннэр эрэ. Иллэн кэмгитин хайдах атаарабыт?

– Кэргэним Милена – Амма улуунуттан төрүттээх, Дьокуускай куоракка улааппыта. Петербурга 2010 сыллаахха кэлэн, икки үрдүк үөрэби бүтэрэн, билигин аан дойдутаабы муора кэнтэйинэрин ситимин таһаарыа хаачыстыбатын бэрэбиэркэлиир хампаанньаба эспир-менеджеринэн үлэлиир. Уһуяанга сылдьар кыра уоллаахпыт. Санкт-Петербург – киһи чункуйбат куората. Аҕаардас уулуссатынан да хаамтаахпын, элбэби билэбин, дуоһуа сынныабын. Дьон култуураба, духуобунай баайга чугас. Артыыс быһыытынан биридэ дабыны кураанах саалаба оонньуу иликпин. Иллэн кэммитигэр түмэллэргэ, тыйаатырдарга сылдьабыт. Айылбаба тахсан, күүс-уох ылынан кэлэбит.

– Дойдугар төһө элбэхтик сылдьааччыгыный?

– Кыах баарынан тийэ сатыыбын. Үксүн кэнсиэргэ кыттабын. Бу сайын дьинэн бараары кынаппытын куурдабыт.

– “Кыым” хаһыатынан истээччилэргэр, сүгүрүйээччилэргэр тугу баҕарыан этэй?

– Доруобуйабытын көрүнэ сылдьып, чэгиэн-чэбдик буолун! Духуобунай баайы, үрдүкү муусуканы сыаналаан. Хас биирдии дьыэ кэргэнгэ иллээх-эйэлээх, сырдык, ыраас олобу баҕарабын. Самаан сайын салаллан иһэринэн истинг эбэрдэ!

Оксана ЖИРКОВА кэпсэттэ. Санкт-Петербург.

Биригэ төрөөбүттэр тапталлаах ийэлэрин, абаларын кытта

“Ситим” ансаамбыл “Аал Уот” испэктээги сүрэхтээтэ

Испэктээк жанра – дыраама. Дыра-амалы испэктээги үгкүү ансаамбыла туруорбута сонун, ураты буолла. Эдэр дьон испэктээккэ маннайгы холону-улара диэтэххэ, сыанаба тутта-хапта үөрүйэхтэрэ таһыччы. Долгуйууларын, ис туруктарын көрөөччүгэ бэркэ тиэртилэр. Туруоруу биир сүрүн уратыта диэн, тыыннаах добуһуолунан барда. Ол бэйэтэ туспа дыкты эйгэни үөскэттэ, ураты тыыны биэрдэ. Уолуттаах, талааннаах дьон салайан туруорбуттара тутта биллэр. Туруоруу хамсааһыннара бииртэн биир сабыллан, тэтимнээхтик сайдан иһэр. Инньэ гынан, чаас кэрингэ ааһа охсубутун биһиги, көрөөччүлэр, билбэккэ да хааллыбыт. Бизэ саастаах оҕоттон аҕам саастаах көрөөччүгэ тийэ бары харах-кулгаах буолан олордубут. Быһатын эт-тэххэ, устудьуоннар да, салайааччылар да маладьыастаатылар!

*Көрөөччү сыанабыла –
дохсун ытыс тыаһа!*

“Ситим” норуодунай ансаамбылы тэриллиэбиттэн салайар, “ситимнэргэ” ийэ кэриэтэ буолбут Надежда Попованы кытта кэпсэттим. Үгкүү ансаамбыла туох санааттан дыраама испэктээгэр холоммутун, ансаамбыл урут ханнык испэктээктэри туруорбутун, устудьуоннар маннайгы холонууларга хайдах ааспытын туһунан аабыабын.

– “Ситим” норуодунай ансаамбыл Кындыл Уйбаан “Аал Уот” айымньы-тынан туруоруутун көрдүбүт. Испэктээккэ уруккуттан оонньуур үөрүйэх оболор диэбитим да, маннайгы холонууларга эбит. Бэрт туруоруу буолбут! Үгкүү ансаамбыла туох санааттан дыраамалы туруорууга ылыста?

– Ускуустуба биир көрүгүнэн дыра-рыктана сылдыбыт оболор атын хайыс-ханы үөрэтэллэригэр, онно холонон көрөллөрүгэр көбүлээһин (мотивация) наада. Былырын дойду айар куттаах устудьуоннара бары кэтэһэр, күүтэр “Студвесна” Бүтүн Арасыйыатаабы улахан бэстибээлгэ саҥа тэриллибит “Уран” үгкүү ансаамбылын кытта “Куустук” испэктээги көрдөрөн, лауреат үрдүк аатын ылбыттара. Быйыл култуура киинин дириэктэрэ Алексей Анатольевич Константинов: “Эниги, “ситимнэр”, испэктээк туруоран холонон көрүн”, – диэн эппитэ. Университет устудьуоннарын тыйаат-ырдарын салайар режиссёр Августина Михайловна Окоёмова Кындыл Уйбаан айымньытынан “Аал Уот” испэктээгин туруорда. Бу испэктээк устудьуоннарга улахан хамсааһын, саҥа хайысхаба холонуу, сонун эйгэбэ кирии буолла. Кыра эрдэхтэриттэн сыанаба саҥарбакка тэбис-тэҥнэ хамсанан үгкүүлүү сыл-дыбыт оболор дыраама испэктээгин дьоруойдара буола түстүлэр, тус-туһунан уобарастары арыйдылар. Испэктээк араас ньыматын билэн, элбэххэ үөрэннилэр, эбиннилэр. Ис сүрэхтэриттэн бабаран туран, 2–3 ый кэрингэ дырыктаннылар. Августина Михайловна, бэйэтэ эдэр киһи, устудьуоннары кытта тутта биир тылы булан, бэркэ тапсан үлэлээтэ. Ол

М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федеральнай университет “Ситим” ансаамбыла Кындыл Уйбаан айым-ньытынан “Аал Уот” испэктээги туруоран, айар үлэтигэр өссө биир дьонун холонууну онордо. Саҥа туруорууну муус устар 29 күнүгэр “Сэргэлээх уоттара” култуура киинигэр сүрэхтээтилэр. Култуура киинин дириэктэрэ Алексей Константинов эппитин курдук, ураты киһэ буолла. “Сэргэлээх уоттара” киин киэн-куон саалатын олоппосторун хомуйан, саала иһигэр миэстэ таһааран, испэктээги “ытыспыт үрдүгэр” тутан олорон астына-дуоһуйа көрдүбүт. Бу күн “Ситим” норуодунай ансаамбыл айар үлэтин сэнээрээччилэр муһуннулар, ытыс дохсун тыаһын добуһуолунан көрдүбүт.

иһин да буолуо, уруккуттан оонньуур үөрүйэх оболор курдук көһүннүлэр.

Испэктээкпитин сүрэхтиир күммүтүн олус долгуйа күүппүппүт. “Үгкүү ансаамбыла дыраама испэктээгин хайдах туруорар эбитий?” диэн, элбэх киһи сэнээрэн-сэргээн кэлбитэ. “Биир ты-нын көрдүбүт. Устудьуоннар артыы-стартан итэбэһэ суох итэбэтиилээхтик оонньоотулар”, – диэн хайбабыл үтө тылларын иһиттибит. Онон үлэбит түмүктээх буолбуттун, көрөөччү ылым-мыттытан үөрэбит, долгуйабыт.

– Бу иннинэ “Ситим” ансаамбыл атын испэктээктэри эмиэ туруоран турар. Олор эмиэ ситиһи кетэллөөх буолбуттара.

– Ансаамбылбыт тэриллибитэ 24 сыл буолла. Оччолорго, ЯГИТИ үрдүк үөрэх кыһата буолбутун утаа, Николай Григорьевич Худобий миигин ыҥыран ылан: “Үгкүү кэллектибин тэрий. Тугу этэҥин да, ону толоруом”, – диэн сорук туруорбута. Устудьуоннары талан,

барыларын уопсайга киллэртээн, остолобойга босхо аһатан, тутта үлэлээн барбыппыт. Үгкүү бөбөтүн туруорбуппүт. Дириэктэрбит дыһаһынан ансаамбыл үгкүүтүн таһаһын тиктэрэргэ бүтүн сыах аһыллыбыта. Хотуттан таба тириитин са-каастаан, олору бэйэбит таҥастаан, мо-дельербыт Августина Николаевна Филиппова эскиһинэн олус кэрэ таҥастар тигиллибиттэрэ. Режиссёрбут Галина Ивановна Карасева, хоруу салайбыт Светлана, Егор Неустроевтар курдук идэлэригэр бэриниллээх, чулуу дьону кытта үлэлэспитим. Олус сэргэхтик, таһаарылаахтык үлэлээбиппит. Режиссёрбут Галина Ивановна этии киллэрэн, “Розовая чайка” дыраама испэктээктэр көрүүлэригэр кыттар буолбуппүт. Далан “Кыталыктар кырдаллара” айымньы-тынан хореографическай испэктээги туруоран кыттыбыт хайысхабытыгар 1-кы истиэпэннээх лауреат буолбуппүт. Ити – бастакы холонуубут.

Ол кэннэ, хомойуох иһин, билигин

биһиги кэккэбитигэр суох, саха хорео-графиятыгар улахан кылааты киллэрбит үөрэнээччим Станислав Филиппович Катаков: “Уолаттарын олус талаанна-ахтар. Үгкүү-испэктээк туруоруум эрэ”, – диэн, “Бөрө бөтүгнэр” сизэр-туом ком-позицията турбута. Олус табыллыбыт, хаачыстыбалаах туруоруу буолбута. Онно олобуран, ансаамбылбыт 15 сылын көрсө “Бөрө бөтүгнэр” үгкүү испэктээгин көрдөрбүппүт. Талааннаах композитор Николай Михеев муусукатын онорбута. Бүлүү сүннүүнээби, киин улууустары-нан айаннаан көрдөрбүппүт. “Эр киһи үгкүүтэ манньк буолар эбит!” – диэн дьон сөбөн көрбүтэ.

“Аал Уот” – үһүс испэктээкпит. Режис-сёрдар сөбүлээн, этии киллэрэн, “Азия оболоро” оонньуу кэмигэр Орджоникид-зе болуоссатыгар көрдөрөр буоллубут. Эһиһил, 25 сылыбытыгар, эмиэ көрдөрөр былааннаахпыт. Инникитин саҥалыы ньыманан киэн ис хоһоонноох, сюжет-таах, 10–15 мүнүүтэлээх испэктээк-үгкүүлэри туруорарга дьулуһабыт. Бы-лааммыт киэн, сорукупт элбэх.

– “Аал Уот” испэктээги туруорууга кимнээх үлэлэстилэр?

– Атын исписэлиистэри, маастар-дары кытта үлэлэһи – таһаарылаах үлэ мэкитээт. Улахан үлэ биэр эрэ киһи илииттэн тахсыбат. Испэктээк тыла-өһө, муусуката, атрибута – барыта тус-туһунан аттарыллан онгоһуллар, сы-ралаах үлэ түмүгэ буолар. Көрдөһүүбүтүн ылынан, бириэмэ булан устудьуоннарбы-тын кытта үлэлэспит, уопуттарыттан үллэстибит маастардарбытыгар – СӨ култууратын үтүөлээх үлэһиттэрэ Сардаана Николаевна Фёдороваба, Михаил Николаевич Винокуровка – ис сүрэхпиттэн махтанабыт! Улахан ма-астардар биир санааба салайтаран, биир эйгэбэ кириэн үлэлэстэхтэринэ, ханнык бабарар үлэ таһымнаах, ситиһиһилээх, ураты тыыннаах буолар.

“Ситим” ансаамбыл Саха сиригэр биллэр суоллаах-иистээх. Дьонун ситиһиһилэрэ – харахпыт дэлыгар. Төһөлөөх элбэх күрэххэ, бэстибээлгэ кыттыбыттарын, ситиһиһилэммиттерин ааҕан сиппэкин! Сатабыллаах са-лайааччы Надежда Андреевна По-пова тэрийэн, үйэ чизппэрэ кэрингэ бөүбэйдээн, ийэ оҕотун ньаамчылы-рын курдук көрөн-истэн, сайыннаран күн бүгүнүгэр диэри айымньылаах үлэ үөһүгэр сылдыллар.

“Ситимнэр” ситиһиһилэрэ өссө да иннилэригэр! Айар аартыктара өрүү аһаҕас буоллун.

Диана КЛЕПАНДИНА.

Төлөбүрдээх матырыйаал.

Испэктээк туох уратылаабыт?

Кындыл Уйбаан айымньытынан “Аал Уот” испэктээги “Сэргэлээх уотта-ра” култуура киинин тыйаатырды устуудьуйатын салайааччы Августина Окоёмова туруорда. Санаатын бу курдук үлэлэстэр:

– 2014 с. Илин Сибиридээби култуура уонна ускуустуба академиятын бүтэрбитим. Кындыл Уйбаан “Аал Уот” айымньытынан испэктээк мин дьупулуомум үлэтэ этэ. Бу айымньынан бастаан Дьокуускайдаабы култуура уонна ускуустуба кол-леджын устудьуоннарын кытта “уулусса испэктээгин” туруорбуппүт, Өрөспүүбүлүкэ күнүгэр Ленин болуоссатыгар көрдөрбүппүт.

Былырын Алексей Анатольевич Константинов “Ситим” үгкүү кэлэктиибигэр саҥа испэктээк туруоруохха диэн этиилээх тахсыбыта. Үгкүүһүттэр имигэстэр, ис туругу хамсанынан үгүгэйдик тиэрдэллэр. Тылы уонна хамсаныны дьүөрэлээн үлэлээтэххэ, тас хартыына да, ис хоһооно да дириҥиир. “Уулусса испэктээгэ” ура-тыта диэн, мобильнай буолуохтаах. Муусука аппараатын таспаккын, ыллыҥ даһаны уулуссаба оонньоон барабын. Ол иһин сценеграфията онно аттарыллан онгоһуллар, көһө сылдьан оонньоугун. Устудьуоннар тылларын СӨ үтүөлээх үлэһитэ Сардаана Николаевна Фёдорова дырыктаабыта, анал мэтиэдьикэтинэн, тренинг көмөтүнэн саҥаларын-ингэлэрин чочуйбута. Атрибуттары Александр Романович Александров онорбута. Эмиэ көһө сылдьар испэктээккэ барсар чэпчэки ыйааһыннаах, трансфор-мацияланар кыахтаах атрибуттары онорон биэрбитэ.

Испэктээкпитин инникитин өссө кэнгэтэн, дириҥэтэн иһиэхпит. Бэстибээл-лэргэ, күрэхтэргэ кыттыбыт киһи диэн баҕа санаалаахпыт.

АХТАБЫТ, СУОХТУУБУТ...

Таптыыр кэргэним, аҕабыт, эһэбит, СӨ тыатын хаһаайыстыбатын туйгуна, АПХ бочуоттаах үлэһитэ, Таатта улуунун баһылыгын 1-кы солбуйааччытынан, ТХМ экэниэмикэ уонна учуот отделын салайааччытынан, «Туймаада» УАПХ отдел салайааччытын солбуйааччытынан үлэлээбит

**ПЕТРОВ
АНАТОЛИЙ ПРОКОПЬЕВИЧ-
АНАТОЛИЙ ХАМПА**

бу сыл ыам ыйын 10 күнүгэр Орто дойдуттан барбыта 3 сылын туолар.

Анатолий Прокопьевич 1954 сыл ахсынны 26 күнүгэр Бүлүү оройуонун Илбэнгэтигэр 8 оболоох Прасковья Лаврентьевна, Прокопий Сидорович Петровтарга 3-с обонор төрөөбүтэ. Орто оскуола-ны Хампа бүтэрэн баран, очотообу «Оскуола-производство-үрдүк үөрэх» дэбиининэн «Орто Бүлүү» сопхуоска үлэлээбитэ. 1979 сыллаахха СГУ ТХФ зооинженер идэтин баһылаан, үйэтин тухары тыа хаһаайыстыбатыгар олобун, билиитин анаабыта. 1997 сыллаахха Москубага Арасыйытатаагы менеджмент уонна агробизнес академиятын кыһыл дьупулуомнаах бүтэрбитэ уонна менеджер идэтин ылбыта. Үлэ бары кэрдиинин ааһан, ТХМ отделын салайааччытыгар тийэ үүммүтэ. Ону таһынан 2001–2004 сс. Халыма-Индигийи экэнаэмиическэй зона начаалынныгынан үлэлээбитэ. 2002, 2006 сс. «Тыа сири 2002–2006, 2007–2011 сс. социальной-экэнаэмиическэй сайдыыта» бэрэсидьиэн бырагырааматын оробуочай бөлөбүн салайбыта. Ленинскэй, Мииринэй оройуоннары, Бүлүү, Абый, Усуяана улуустарын уонна Дьокхускай куорат тыатын хаһаайыстыбатын социальнай-экэнаэмиическэй бырагыраамаларын онорбута. 1997 сыллаахха Аграрнай баартыа чилиэнэ буолан, Москубага Аграрнай баартыа сийиэһигэр дэлэгэтинэн талыллан кыттыбыта. 2004 сылтан биэнсийэ тахсыар дэри «Туймаада» УАПХ-ба отдел салайааччытын солбуйааччытынан үлэлээбитэ.

Төһө да үлэ үөһүгэр сырыттар, араас уопасты-баннай үлэҕэ кыттар, дэгиттэр талаана элбэх этэ. Фехтованиенан дьарыктаммыта, хомус тардара, маһынан кыһан оонньуур онороро, хаартыскаҕа түһэрэрэ, бэчээттиирэ, элбэх киһи сыбаайбатын ынгырытын онорбута, оһохчут бэрдэ буолбута,

сааһыран баран, урут туойарын сөргүппүтэ, алгыыр буолбута. Биэнсийэҕэ тахсан баран, чэи уонна заварнигы мунньар буолан барбыта. Араас куоракка, омук сиригэр бардахпытына, наар чэй сакаастаан аҕалтарар этэ. Заварнигы бэйэтэ талан атыылаһара, бэлэтииллэрэ даҕаны. Мунньубут чэйдэрин, заварниктарын тэлэбиидэннэ устан көрдөрбүтэ. Билигин да, үөрэммиччэ, чэй аҕала турабыт. Тааттаҕа Дьохсоһон сельсоветын дьокутаатынан талыллан үлэлээбитэ, кураан кэмнэ тыын боппуруону – нэһилиэннэни уунан хааччыыны – быһаарбыта.

Оскуолаҕа үөрэнэр эрдэбиттэн сөбүлээн дьарыктанар үгүкүүтүн олобун тиһэх күнүгэр диэри бырахпатаҕа, кэлин Анатолий Хампа диэн аатынан, хоһоон, кэпсээн суруйан элбэхтэ бэчээккэ тахсыбыта. Хоһоонугар ырыа айыллыбыта, оһуокай этэн Уус Алдан оскуолатын оболоро бастаабыттара. Хамсык кэмигэр куйаар ситиминэн араас күрэххэ, куонкуруска хоһооннорунан, сахалыы таһаһынан, үгүкүүлээн кыттан, бириис бөбөтүн ылбыта. «Харамайдар кэпсииллэр» диэн оболорго суруйбут кинигэтин С.А. Новгородов аатынан «Айар» национальной кыһа бэчээттэтэн, Орто дойдуттан барбыта 1 сылыгар кэриэстэбил күнүн тэрийбипит.

Күндү киһибит сырдык мөссүөнүн умнуохпут суоҕа.

**Кэргэнэ Любовь Никифоровна,
уола Олег, кийитэ Вера,
кыһа Надежда**

уонна сиэннэрэ Петровтар, Шараповтар.

Күндүтүк саныыр, убаастыыр учууталбыт, биир дойдулаахпыт сырдык кэриэһигэр

Биһиэхэ Өбүгэ түбэтин оболоругар

АКУЛИНА НИКОЛАЕВНА

ордук чугас, истинг киһи этэ. Кинини биһиги оҕо эрдэпиттэн билэбит. Акулина Николаевна төрөппүттэрэ Өбүгэҕэ олорбуттара, онно харалла сыталлар. Акулина Николаевна үөрэнэ сылдьан, кэлин үлэһит да буолан баран, ийэтэ Даарыйаҕа сайын аайы кэлэрин өйдүүбүт. Биһиэхэ, оболорго, мэлдьи минныгэс кэһиилээх буолааччы. Ийэтигэр наһаа истинг, иһирэх сыһыаннааҕа. Киниэхэ анаабыт элбэх хоһоонноох. Олус истинг, махтал тыллаах хоһоонун ийэтин уңуобар суруйбута билигин да күн-дьыл өксүөнүн аһаран аабыахха сөп.

Акулина Николаевна ханнык баҕарар үлэҕэ ураты кыһамнылаахтык, эппиэтинэстээхтик сыһыаннаһарын дьоммут кэпсиир буолаллара. Сайын от үлэтигэр наһаа кыайыгас, түргэн

туттуулаах мунһааччы, бугулдьут этэ диэн.

Оскуолаҕа үлэлиир сылларыгар биология кэбинитэ биир бастыңнара буолара. Араас көтөрү, кус арааһын, кыыллары бэйэтэ чуучала онорон, оройуонҕа суох кэбинитэ тэрийбитэ элбэҕи кэпсиир. Бэйэтин баҕатынан таксидермист идэтин баһылаан, элбэх киһини бу уустук идэҕэ үөрэппитэ.

Төрөөбүт-үөскээбит Өбүгэтин наһаа таптыыра. Өбүгэ дьонун-сэргэтин, айылбатын туһунан 2019 сыллаахха "Ахтар-саныыр Өбүгэм барахсан" олус истинг иһирэх хоһооннордоох, ахтыы кинигэтин бэчээттэтэн таһаарбыта. Акулина Николаевна биһиэхэ, Өбүгэ оболоругар, олус кыһамнылаах сыһыаннааҕа. Куруук барыбытын ыйыталаһа сылдьара. Наһаа күүстээх санаалааҕа сөхтөрөрө. Төһө да эдэр сылдьан улаханник ыалдьан, аһаах соҕус доруобуйалаах буоллар, булгурыйбат күүстээх санаатынан, күннээҕи эрэсиими тутуһан, сөпкө хамсанан олобун уһатта быһылаах.

Акулина Николаевна биолог идэтин ылыабыттан талбыт идэтинэн бэриниилээхтик үлэлээбитэ. Билиитин кэнгэтэргэ утумнаахтык ааҕара. Оскуолабыт таһыгар хатын мастары оболору кытта олордубута билигин хатын чаранҕа кубулуйда. Бу соторутаанҕа курдуга Акулина Николаевна үөрэнээччилэрин кус оботун курдук батыһыннартаан, күөлтөн саас, күһүн биэдэрэнэн уу куттарара.

Саас буолуо, хатыннар күөх сэбирдэхтэрэ тыллыахтара, сайын күөх суугунунан сөрүүкэтиэ, күһүн көмүс дуйунан күндүлүө...

Акулина Николаевна, эн сырдык мөссүөнүгүн умнуохпут суоҕа.

Өбүгэ оболоро.

Аһыбыт мүлүрүйбэт

Таптыыр обом, убайбыт, таайбыт "Баҕарах" ХЭТ кылаабынай бубаал-тыра

**ПЕТРОВ ЛАВРЕНТИЙ
АНАТОЛЬЕВИЧ-
ЛАВРИК**

бу сыл олунньу 23 күнүгэр Орто дойдуттан сидын киһи илииттэн барбыта 4 сылын туолбута.

Лаврик Дьокхускай куоракка 1976 сыллаахха муус устар 27 күнүгэр Любовь Никифоровна уонна Анатолий Прокопьевич Петровтар диэн устудьун ыалга бастагы обонор төрөөбүтэ. Бэйэбитин кытта тэнгэ уруок аахсан, 3 сааһыттан букубаны билэн, 4 сааһыттан ааҕар буолбута.

Оскуоланы Таатта улуунугар, Дьохсоһонго, бүтэрбитэ, онтон куоракка лиссийгэ киирэн бубаалтыр идэтин баһылаабыта. Улан-Удэ куоракка "Международная академия предпринимательства" диэн дьоппуон тыллаах

экэнаэмиис-международник идэтигэр, Кытайга, Пекин университетыгар, үөрэммитэ. «Современный гуманитарный институт» кыһаҕа экэнаэмиис уонна туризм салаатыгар кэтэхтэн үөрэммитэ.

Кыра эрдэбиттэн тылга дьобурдаах уонна үгүкүүһүт этэ. Араас таһымнаах куонкурустарга, бэстибээллэргэ оскуола оболорун уонна дьиз кэргэнин кытта үгүкүүлээн миэстэлэһэрэ. Оскуолаҕа ньиэмэс тылын үөрэппитэ, бэйэтэ үөрэтэн 14 омук тылын баһылаабыта, холкутук ааҕар, суруйар буолбута. Куйаар ситиминэн аан дойдуну кытта араас омук тылынан суруйсара.

14 сааһын туолаары сылдьан, хангас атаһын уңуобун тоһутан, эпэрэссийэ бөбөнү ааһан, 2 сыл гипсэлээх сылдьыбыта, турар уонна сытар эрэ кыахтаммыта, сатаан олорбот этэ. Ол да буоллар санаатын түһэрбэккэ дьизтигэр үөрэммитэ, билиитин хангарга быһаарыммыта. Ыалдьар буолан, ыал буола сатаабатаҕа, ол оннугар сиэн-нэрбитигэр чугас этэ. Наһаа сымнаҕас майгылааҕа, аһыныгас буолан, дьон көрдөстөбүнэ, олох akkaастаабат этэ. Ити үчүгэй майгыта бүтэһигэр олобо быстарыгар тиэрдибитэ...

Оботун аһытын тулуйбакка, аҕата Анатолий Прокопьевич Петров, Лаврик сылын туолбутун кэннэ Орто дойдуттан баран, иккис иэдээн ааммытын аспыта.

Чугас дьоммут, табаарыстарыт, биригэ үөрэммиттэрбит өйөүллэринэн аһыбытын мүлүртүтүбүт эрэ, ааспат буоллаҕа...

**Ийэтэ Любовь Никифоровна,
быраата Олег, кийитэ Вера,
балта Надежда,
сиэн балыстара, бырааттара
Петровтар, Шараповтар.**

Убаастабыллаах аймахпыт, эдь-ийбит

**БАЛАНОВА
АННА ИННОКЕНТЬЕВНА**

ыарахан ыарыыттан барбытынан, оболоругар, сиэннэригэр дириг кутур-баммытын тиэрдэбит.

Кини туһунан сырдык өйдөбүл – биһиги дьиз кэргэнгэ үтүө көмөтө – өрүү сүрэхпитигэр баар буолуоҕа.

**Ытык Күөлтөн, куораттан
быраата Уйбаан Львов оболоро,
кийиитэ Ирина.**

Ем. Ярославскай аатынан Саха түмэлин пуондатын үлэһитэ Юлия Владимировна Илларионоваҕа уонна кини дьиз кэргэнигэр, чугас дьонугар, аймахтарыгар тапталлаах кэргэнэ, Чурапчы улуунуттан төрүттээх

**ИЛЛАРИОНОВ
ВАСИЛИЙ ВАСИЛЬЕВИЧ**

күн сириттэн туораабытынан, дириг кутурбаммытын тиэрдэбит, аһыгытын тэнгэ үллэстэбит.

**Ем. Ярославскай аатынан
Саха түмэлин кэлэктиибэ.**

Күндүтүк саныыр ийэ-бит, эбэбит, хос эбэбит, үлэ, тыыл бэтэрээнэ, Ньурба оройуонун Бордон нэһилиэгин бочуоттаах олохтооҕо, "Ытык саас" бэлиэлээх
**ИВАНОВА АНАСТАСИЯ
СЕМЕНОВНА**

бу дьыл ыам ыйын 5 күнүгэр 94 сааһыгар олохтон туораабытын туһунан билэр дьонугар дириг кутурбамнаах ыар сонуммутун тиэрдэбит.

**Оболоро, сиэннэрэ,
хос сиэннэрэ.**

Тапталлаах күндү кэргэним, аҕабыт, эһэбит, Арасыйыа уонна Саха Өрөспүүбүлүкэтин до-руобуа харыстабылын туйгуна, үлэ бэтэрээнэ
**НИКОЛАЕВ АНАТОЛИЙ
ГАВРИЛЬЕВИЧ**

бу дьыл ыам ыйын 3 күнүгэр ыарахан ыарыыттан олохтон туораабытын диригник кутуруйан туран бары аймахтарбытыгар, до-боторбутугар, кэллигэлэригэр, биир дойдулаахтарыгар биллэрэбит.

Кэргэнэ, оболоро, сиэннэрэ.

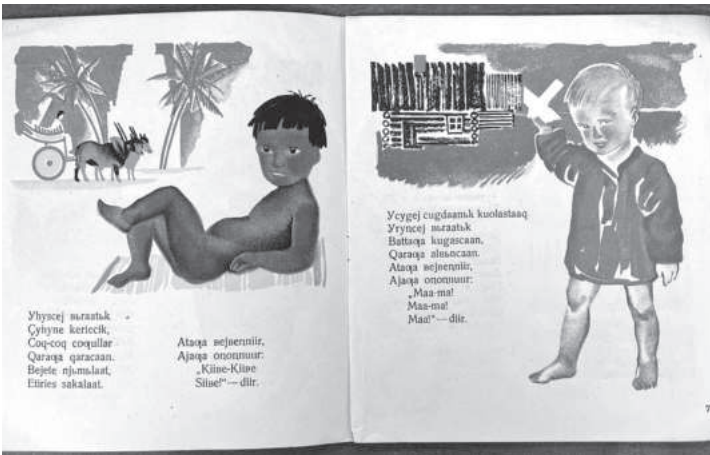
“КЫЫМ” ХАҢЫАТ УУС-УРАН СЫҢЫАРЫЫТА

2024 сыл, ыам ыйын 8 күнэ

Мин өрөбөлүссүөй иннинээзи литэрэтиирэ устуоруйатын үөрэтэр-чинчийэр буоламмын, араас архыып-тарга, бибилэтиэкэлэргэ үлэлээн, дьон билиитигэр-көрүүтүгэр син балаача элбэх матырыйаалы таһаардым. Сорох матырийаал биһиги куоралпытыгар суох буолан, ардыгар өрөспүүбүлүкэ тас өттүгэр көрдүүргэ күһэллэбин. Холобур, 1920-с сс. тахсыбыт сахалыы хаһыаттар сорох нүөмэрдэрэ Национальнай бибилэтиэкэ пуондатыгар суохтар. Оччобуна салгыы Национальнай архыыпка барабын. Онно булбатаххына, Арасыйаа судаарыстыбаннай бибилэтиэкэтин Химки куоракка баар филиалыгар тийээн көрдүүххүн сөп. Оттон өрөбөлүссүөй иннинэ тахса сылдыбыт хаһыаттар өссө Томскай, Иркутскай, Санкт-Петербург куораттарга баар буолуохтарын сөп. Хата, итинник үгэс – хас манна тахсыбыт хаһыат, кинигэ биирдиилээн экземплярларын собуруу ытыгы – элбэхтик абыраан турар.

Ол курдук, мин дойдубут сүрүн бибилэтиэкэти биир дьоллоох түгэни тосхойбутун кэпсэиэхпин баһарабын. 2010 с. Москуба таһыгар баар Красногорскай куораттан Алампаалах 1925 с. Билимнэр Академияларын 200 сыла туолбутун бэлэтиир үбүлүөйгэ сылдыбыттарын кэрэһилиир киинэни ыла бара сылдьан, таарыйа бибилэтиэкэбэ сырыттым. Оччолорго суруйааччы айымньыларын толору хомуурунньугун төрдүс туомун бэлэмни сылдыар буолан, эбии матырийааллары көрдүүрүм. Үөлээннээхтэрин ахтыылар-ыттан Софронов олобун тигэх сылларыгар А.С. Пушкин «Капитан кыыһа» уонна А.А. Фадеев «Урусхалланы» сөһөннэрин тылбаастаабытын билэрим уонна, «баһар, оччолорго кинигэнэн тахсан хаалбыттары буолуо...» диэн санааттан киин бибилэтиэкэ каталогтарыгар көрдөөтүм. Оччотообу сурук-бичик латынныы буолан, ааһарга балаача эрэйдээх уонна ол тылбаастар тахсыбатах да эбиттэр. Ааһар саалаба үлэлиир саастаах нуучча дьахтарыттан субу-субу ыйытан сордоотум. Сотору сылайа быһыытында уонна кыйаханан: «Странно, у вас имена русские, а ищете латиницу», – диэтэ. Онуоха мин хаба тардан: «Так мы же христиане», – диэн өһүргэммитэ буоллум. Дьахтарым сүтүгүн булбут курдук наһаа үөрдэ уонна илиибит-тэн сиэтэ сылдьан каталогтары кэрийэн хаһа сатаатыбыт да, тугу да булбатыбыт. Оттон киин миигин көннөрү дьон мээһэ киирбэт «Генеральной каталог» диэн ааттаах сирдэригэр лабиринт курдук хос бөбөтүн аһардан киллэрдэ. «Бэчэ-эттэммит буоллабына, хайаан да манна баар буолуохтаах», – диэн баран, миигин соботохтуу хаалларан кэбистэ. Чахчы, онно олус бэрээдэктээхтик урут тахсыбыт сахалыы литэрэтиирэ каартачыкалара абыс дьааһыкка толору симиллэн турар эбиттэр. Дьэ, мин үтүө түгэн тосхойбутун

Сонун булумньу

«Суруллубут – суоруллубат» диэн этиинэн салайтаран, быйылгы сыллаах сонун булумньум туһунан хаһыат ааһааччыларын кытары үллэстэргэ сананым. Ол курдук, олунньу бүтүүтэ Москуба куоракка баар Арасыйаа судаарыстыбаннай бибилэтиэкэтин (АСБ) пуондатыттан урукку өттүгэр кизгэ ааһааччыга биллибэтэх Б.Ө. Ойуунускай тылбаастаабыт кинигэтин булан турабын.

бырастыы gymматым, ыксаабакка, олох-суйан олонор көрдүм уонна нүөмэрдэрин сурунум. Онно В.В. Никифоров, К.О. Гаврилов, С.Ф. Гоголев уо.д.а. суруйбут брошюралара, эрдэтээнгини хомуурун-ньуктар энтин баар эбиттэр, ол быһыгар Ойуунускай Агния Барто «Братишки» диэн кинигэтин тылбаастаабыта баар эбит. Мин испэр соһуйа санаатым: хайдах эрэ Агния Барто олох бэтэрээнгини суруйааччы курдук, онон Ойуунускай кинини тылбаастаабыта дыккити курдук этэ.

Кэлэн баран, Национальнай бибилэтиэкэ үлэһиттэригэр «оннук кинигэ баар эбит» диэн кэпсээбитим. Ону «чахчы баар, ылларыахпыт этэ» диэбиттэр. Ол онон хаалбыта. Оттон тобо эрэ быйыл тэһэ астаран, оннук кинигэ баара, көстүбүтэ эбитэ дуу диэн ыйыппытым – булбатах этилэрэ. Кырдык, ити кинигэ 2009 с. тахсыбыт «Саха кинигэтэ» анал ыйын-

ныкка ахтыллар, ол эрэри астериск (*) бэлиэлээх – ол аата «тахсыбыт эрэри, билингитэ көстө илик» диэн.

Мин урукку кумаабыларбын хаһыс-пытим: АСБ пуондатыгар 123-с, 124-с нүөмэрдээх икки кинигэ баар эбит. Москубаба баар кыра кыыспын Долгуй-аананы көрдөһөн сакаастаттым. Болдь-охтоох күнүгэр бибилэтиэкэбэ тийибитигэр: «Суох эбит, булбатыбыт», – диэн буолбут. Ол эрэри, кини ылсыбыт дьыалатын тигэһэр тизэрдэ киһи буолан, биер өрөбүлүгэр бибилэтиэкэ Химки куоракка баар филиалыгар бэйэтинэн тийээн ирдэспитэ. Онтуката, чахчы, 123-с нүөмэрдээх кинигэ сүппүт эбит, ол онну-гар 124-с нүөмэрдээбэ баар эбит. Биби-лэтиэкэрдэр бэйэлэрэ даһаны бу кини-гэни 91 сыл ааспытын кэннэ ирдэһээччи көстүбүтүттэн улаханник соһуйбуттар этэ.

Кинигэттэн аһыйах холобур:

Сыну черненькому мать
стала песню напевать
«Ой-ла!
Наступает ночь,
Уложу сыночка.
Ой-ла!

Но отца все нет,
он ушёл чуть свет,
он придёт без сил,
он тюки носил.
Ой-ла!

Стану напевать я:
– Подрастай сынок,
у тебя есть братья,
ты не одинок.
Где один не сладить,
сладят сыновья.
Спи, мой черноглазый,
детынька моя!»

.....
Үчүгэй чугдаанык куоластаах
Үрүңчэй быраатык
Баттаба кугасчаан,
Хараба албынчаан.
Атаба бэйбэнниир,
Айаба онгонгуур:
«Маа-ма!
Маа-ма!
Маа!» – диир.

Харачаан быраатык
Ийэтэ ыллаахтыыр:
«Һуой-лаа!
Уһун түүн кэлээхтиэ,
Уолчааным утуйуо.
Һуой-лаа!

Аһаккан эрэйдээх
Халлааным сырдыта
Харбаһан барбыта,
Түүктэри таһартан
Түлэстэн кэлээхтиэ.
Һуой-лаа!

– Обокком үүммэхтээ,
Соботох буолбаккын –
Быраатың элбэхтэр.
Аһабыт кыйбатын
Эһиги кыйааһахты.
Мин чыычам, обокком,
Харачаас харабым,
Утуй», – диэн ыллаахтыыр.

.....
А у белого мальчонки
голосок веселый, звонкий
глазки озорные,
Волосы льняные.
Он ножонками топочет,
он по-своему лопочет:
«Ма-ма,
Ма-ма,
Ма!»

Сэбиэскэй кэмнэ кизгик биллибит оҕо суруйааччыта Агния Барто «Братишки» диэн ааттаах биер бастакы айымньыта 1928 с. суруллубут. Оччотообу кэмнэ күүскэ биһирэнэр норуоттар доҕордо-һууларын тизмэтигэр аһаммыт айымньы буолан, араас омук тылыгар тылбаа-станан туспа кинигэнэн тахсыталаабыт. Айымньыга үрүң, хара, саһархай субалаах оҕолорго ийэлэрэ биһик ырыатын ыл-лыыллар, кэлин доҕордуу дьон буолан, олох араас кыһалбатын кыйааһахтарыгар эрэллэрин этэллэр. Кинигэни Г.А. Ечеи-стов диэн хуудоһунньук туһсабай, өһгөөх ойууларынан кизгэһипит.

Сахалыы тылбааһа 15 сирэйдээх, 1933 с. «Молодая гвардия» кинигэ кыһатын на-циональнай сиэктэрин иһинэн 3 тыһыынча аһаанынан тахсыбыт. Тылбааһын Б.Ө. Ойуунускай онгорбут. Кини ити кэмнэ, 1931–1935 сс., Москубаба Националь-ностар институттарын аспирантуратыгар үөрэнэрэ. 1931 с. маһнайгы оҕото Саргы-лаана төрөөн, аһа буолар дьолун билбит. 1932 с. бөдөн айымньытын – «Дьулуруйар Һуругун Боотур» олонхотун – бүтэрбит. Онон арыый да иллэгсийбит, холкутуйбут кэмэ буолан, бу тылбааска ылыстаба.

1930-с сс. саһаларыгар саһа нору-отун олобор бу чаһылхай өһгөөх кинигэ тахсыта улахан суолталаммыта. Торо диэтэххэ, бу кэмнэ саһа суруйааччыларга оҕолорго аһаллаах айымньылары саһа суруйан саһалаан эрэллэрэ уонна нууча-лыттан тылбаастааһыт оҕолорго аһал-лаах кинигэлэр суохтарын кэриэтэ этэ. Оччотообу кэмнэ диэтэххэ, балаача элбэх аһаанынан тахсан, Саһа сириң үрдүнэн тарһаммыта буолуохтаах. Ол эрэри, 1938 с. Ойуунускай «норуот өстөөбүнэн» ааһыллан хаайыллар, нөһгөө сылыгар түрмэ балыһатыгар өлөр. Ити кэһниттэн суруйааччы кинигэлэрин, айымньыларын, кинигэхэ сыһааннаах бары докумуоннары суох онгороллор. Ол иһигэр, бэл, тылба-астаабыт айымньыларын, өрөспүүбүлүкэ үрдүнэн биер да кинигэ хаалбатын курдук хомуйан уматаллар. Ити курдук күүскэ Ойуунускай аатын дьон-норуот сүрэбиттэн сүтэриэхтэрин, кизэр илгэн быраһыахтарын баһарбыт эбиттэр. Ол эрэри, ол баһа санаа туолбатаһа, нору-от бэйэтин уолун умһубатаһа. Холобура, Ф.П. Ефимов «Дьулуруйар Һуругун Боо-тур» олонхо типографскай экземплярларын өр сылларга кистээн ууруна сылдьан баран, суруйааччы аата тиллибитигэр, бэ-чээттиир сиргэ аһалан бизрбитэ холобура суох хорсун быһыытын билэбит.

Ойуунускай тылбаастаабыт бу биер кырачаан кинигэтэ, төһө да өр кэм аһатар, син сап саһаттан салһанан, хаан уруу бар дьонун билиитигэр, үөрэххэ-билимгэ туһаныга киирбититтэн үөрэбин.

Суруллубут – суоруллубат!

Валентина СЕМЁНОВА.

Сурт кэриэстээх, утум быстыбат!

Тус бэйэм кинилиин уһуннук атах тэпсэн олорон сэлэспэтэх, кэпсэппэтэх ураанхайбын. Ол эрэри, Үөһээ Бүлүүтээби «Чэчир» түмсүүгэ хам-хаадыаа көрөрүм. Онон кини чэлчэки хаамыытын-сиимиитин билэн-көрөн аастабым. Этэргэ дылы, айылҥа айыы тыыннаах оҕото буоларын таайдабым, сэрэйдэбим буолуо, сахаттан атын, бэйэтэ туспалаах, туһунан дыһуннаах, сиэрдээх-майгылаах убай киһини испэр киллэрэн туох да иннигэһэ суох чугастык ылыммытым. Билигин, уолаттарын көрдөхпүнэ, кинини уйадыаа чуо өйдүү түһэбин.

Оччолорго Нестерович (дьон-сэргэ ытыктаан итинник ааттыра) – хоһоонньут, бэртээхэй бэйиэт. Үөһээ Бүлүү оройуонунаабы «Коммунизм суола», «Коммунизм сардангата» диэн дорҕоонноох ааттаах хаһыаттарга кини айылҥаны, тапталы, дойдуну хойуһу хойуһу хойуһу сотору-сотору тахсаллара. Бу хаһыакка саха аймах боһомо бэйиэттэрэ – Бүөтүр Тобуруокап, Сэмэн Руфов, Степан Дадаскинов, Николай Герасимов-Айталын у.д.а. – ким кылгастык, ким син уһуннук үлэлээбиттэрэ, хаһыат аатын-суолун үрдэппиттэрэ. Оччолорго бу хаһыаты ыал айыы суруйтараллара, былдьаа сылдьан ааҕаллара.

Хара куудара баттахтаах, чоһулуччу көрбүт харангатын харахтаах, көбүс-көнө уңуохтаах Дмитрий түмсүү мунһахтарыгар бэйэтин кичэмэ санааларын аһаҕастык көнөтүнэн этэрэ.

Онно өйдөөтөхпүнэ, сорох айымньылар суруйааччы тэрилтэтигэр, кинигэ кыһатыгар, эрдээксийэлэргэ ситэ-хото көрүллүбэккэ, остуол дыааһыгар уһуннук сытан умнуллуох курдук буолбуттарын санатар эбит. Билигин кинини «кэмигэр ситэ сыаналамматаҕа дуу...» диэн саныыбын.

Итиччэ элбэх хоһоонноох, номохтоох, тыыннааҕар хас эмэ кинигэлээх, өссө нууччалыы тылбаастанан киин сурунаалларга тахсыбыт айымньылаах суруйааччы хайдах Суруйааччы сойууһугар ылыллыбатаҕа буолла... Бэл, кинини Саха сириин норуодунай бэйиэтэ Сэмэн Данилов бэркэ биһирээбитэ биллэр. Ону ааһан, Сэмэн Бөтүрүөбүс айар-суруйар эйгэбэ сирдээбит биир уһууааччыта буолар эбээт! Аны туран, Сэмэн Бөтүрүөбүс Саха сириин Суруйааччыларын сойууһун балаача уһуннук салайбыта. Ол гынан баран... «Дылҥа оннук эбит...» – дииргэ тийиһиллэр.

Көрсүһүлэргэ биир ааҕааччы бэлиэ-тээбитин курдук, кэмигэр сөпкө өйөмүтэ уонна харыстаммыта буоллар, кини «Саха сириин норуодунай суруйааччыта» диэн үрдүк ааты ылар толору кыхтаабы. Мин, боростуой богдо, эмиз онук саныыбын.

Кини – айылҥатын ураты сэмэйэ, көнөтө, киһи быһыытын чизинэйэ, судургута. Дьокуускайдаабы ойуулуур-дьүһүннүү училищени бүтэрээт, дойдутугар Майда Төрдүгэр уонна Үөһээ Бүлүү оскуолаларыгар уруһуй, чэрчизиннэ, география, үлэ уроктарын биэрбитэ. Дьобурдаах учуутал буоларын бэлиэтээн сааһырбыт үөрэнээччилэрэ истинник ахталлар.

Дьокуускайга

Суруйааччы күн сириин көрбүт кулун тутар ыйыттан сабалаан өрөгөйдөөх үбүлүөйэ өрөспүүбүлүкэбэ өрө көтөбүл-лүлээхтик бэлиэтэннэ.

Бастакы улахан тэрээһин киин куоракка буолбута. Ол курдук, Былатыан Ойуунускай аатынан түмэлгэ Саха сириин үс норуодунай суруйааччыта – Андрей Кривошапкин, Николай Лугинов, Дмитрий Наумов, югагир худуһунньуга уонна суруйааччыта Николай Курилов, суруйа-

Уу сахалыы хомоҕой тылынан иннибэккэ ыраастык сангарар, суруйар эбэнки чабылхай суруйааччыта, худуһунньуга Дмитрий Нестерович Апросимов, баара буоллар, 95 сааһын бэлиэтиэх этибит.

Ону баара, бэйэтэ бэлиэтээбитин курдук, олоҕо эдэр сааһыттан эрэйдээх буолан: «Олобум – окко түһүөхпүттэн очурдаах, этэрбэс кэтиэхпиттэн – эрэйдээх, сон кэтиэхпиттэн – сордоох», – диэтэбэ. Кини чабылхай олобун суолун ааһан-араһан биэрбэт ыарыы сарбыйбыта.

Б.Ө. Ойуунускай аатынан түмэлгэ

Үөһээ Бүлүүгэ

аччылар – Татьяна Винокурова-Сабыйа, Саргылаана Гольдерова-Саргы Куо, Любовь Горохова-Сүүмэх, ону сэргэ эбэнки, эбээн омок биллэр-көстөр дьоно – СӨ бар дьонун дьокуутаа Е.Х. Голомарёва, Арктика уонна аҕыйах ахсааннаах омуктар сайдыыларыгар миниистири солбуйааччы М.А. Погодаев, Саха сириин эбэнкилэрин ассоциациятын салайааччыта, филология билимин дуоктара А.Н. Варламов, итинэнэ суруйааччы уолаттара у.д.а. элбэх ыалдьыттар, ыңгырылаахтар, аймахтар бааллара.

Суруйааччы олобун, айар үлэтин туһунан сиһилии дакылааты бэрэпиэссэр, филология билимин дуоктара В.Б. Окорокова онорбута.

Киэн кэпсэтии буолбута, кэскиллээх этиилэр кирибиттэрэ. Онон кэлэр биэс сылга утумнаах үлэни ыытарга туһуламмыт торум баар буолла. Чуолаан, төрөөбүтэ сүүс сылыгар кинигэ таһаарга уонна аатын үйэтиттэргэ күөскэ түмсэн үлэлииргэ туһайар торум.

Сахабыт сириин кинигегэр саҕаламмыт мөңүрүөн хамсааһыны суруйааччы көргө-нин дойдутугар, Үөһээ Бүлүүгэ, салгырга диэн буолбута. Онтон салгыы бэйэтин дойдутугар, Майда Төрдүгэр, айанныыр сорок турбута.

Үөһээ Бүлүүгэ

Нестерович кэргэнэ, музата Екатери-на Филипповна Апросимова (Софронова) Үөһээ Бүлүү Мэйигиттэн төрүттээх. Бэтэринээр идэлээх. Үөһээ Бүлүүгэ уонча сүл эйэ дэмнээхтик олорон, кинилэр бастакы оҕолоругар күн сириин көрдөрбүттэрэ. Мэйиги суруйааччы чугастык ылыммыта. Дьонно-сэргэтэ кинини дыһуннаах күтүөтүнэн билиммитэ.

Улуус киинигэр анал бөлөбү саҥа салалта чистээхтик көрүстэ.

О.Д. Фёдоров аатынан киин бибилиэтиэкэбэ ытыллыбыт «Хоһооммор хоһуллар дьүкээбил суһума» диэн үбүлүөй-дээх тэрээһингэ атах тэпсэн олорон ахтыһы, суруйааччы хоһооннорун дор-гуччу аабыы буолла, оһуохай, ырыа-тойук кутулунна.

Истин көрсүһүүгэ кыттыыны ыллылар: Е.С. Николаев – улуус дьаһалтатын тэрийэр салаатын салайааччыта, В.П. Шестакова – култуура департаменын салайааччытын солбуйааччы, И.Е. Чычахов – Бүөтүр Тобуруокап түмэлин салайааччыта, М.С. Силигинова – Ю.Н. Прокопьев аатынан оҕо уһуорка оскуо-латын саха тылыгар учуутала, Николай Васильев-Харыйалаах Уола – Арасыйыа Суруйааччыларын сойууһун чилиэнэ.

Тэрээһин Үөһээ Бүлүүгэ биллэрilli-

бит Түмсүү сылынан улууска олорон Уус Майа, Өлүөхүмэ, Эдьигээн, Өймөкөөн улуустарын, Красноярск кыраай Ха-тангатыттан, Хабаровск кыраай Нанай оройуонуттан төрүттээх эбэнки, эбээн, дулгаан, нанай кийииттэри, күтүөттэри түмтэ.

«Санаа ситимэ» түмсүү кыттыыла-ахтара Дмитрий Апросимов хомоҕой хоһооннорун аахтылар. Үөһээ Бүлүү бэйэтиттэн Айан Саввинов, Намтан Сергей Павлов, Мэйиктэн Игорь Яков-лев-Мыкыты уонна «Сиккиэр» түмсүү кыттыылаахтара изийилээх ырыаларын бэлэхтээтилэр.

Улахан уол Дьокуускай куораттан кэл-бит бөлөх салайааччыта Александр Дми-триевич: «Аҕабытыгар аналлаах тэрээһин Үөһээ Бүлүүгэ үрдүк таһымга ыытылынна. Бэрт сөпкө тороһуннаран Хотугу омуктар күннэрэ тэрилиннэ. Үөһээ Бүлүүгэ хаһан да манньк буола илигэ. Бары тэрийбит, үлэлээбит дьонно, чуолаан, киин биби-лэтиэкэ дириэктэрэ Наталья Кирилловна Петроваҕа, бибилиэтиэкэ үлэһиттэригэр барҕа махталытын биллэрэбит. Ийэ-бит, аҕабыт олорбут олохторун омоон суолун оһорбокко, ситиммитин быспакка төрөөбүт, олорбут Мэйикпитин, Үөһээ Бүлүүбүтүн хаһан да умнубаппыт, билсэ турабыт», – диэн махталын биллэрдэ, эбэнкилии тэтимнээх ырыатын толордо.

Кыра уол Андрей Дмитриевич бэйэтин хартыынатын бэлэх уунна.

Ытык кырдыаҕас уһууааччы Галина Степановна Керегеева эбэнкилии ыллаан дьону сөхтөрдө да, үөртэ да.

Тэрээһин кыттыылаахтара истин ахтыылары онордулар, санааларын эт-тилэр. Үөһээ Бүлүү улууһугар олохсуйбут аҕыйах ахсааннаах хотугу омуктар бэйэ-лэрин төрүт астарынан күндүлээтилэр.

Андрей Апросимов уонна эһэлэрин ойуулуур дьобурун ылыммыт, ингэриммит сизэн кыргыттар – Нарыйаана, Сайаана, Ангелина Апросимовалар – ойуула-рын-хартыыналарын, Өлөөн улууһун Солобон нэһилиэгин талба талааннаах иистэннээннэрин быыстапкага турда, дьон сэнгэриитин ылла.

Түмүккэ Аскалон Егоров-Өркөн Дьол кэрэ куолаһынан ыллаан, оһуохайдаан энгээриттэ.

Ол иннинэ олохтоох ырыынакка «Стро-ганина-2024» күрэх сэргэхтик барбыта. Күрээби Арасыйыа уонна Саха сириин тонг балыгы кыһыга чөмпүйүөнэ Г.М. Толстоухова илээн-сабалаан ыппыта. Кыайылаахтарга ини-бии Апросимовтар ааттарынан саха быһаҕа, добун сурук, кыттыбыт дьыэ кэргэннэргэ туоһу сурук-тар, өйдөбүннүк бэлэхтэр туттарыллы-быттар.

Ону сэргэ сарсыарда бэрт эрдэттэн

суруйааччы аччыгы уола, хоһоонньут, Амматаабы А.А. Черемных аатынан оҕо урамньытын оскуолатын үрдүкү категориялаах учуутала, Арасыйыа худуһунньуктарын ассоциациятын чи-лиэнэ А.Д. Апросимов Н.И. Бойлохов аатынан оҕо урамньытын оскуолатыгар туой оһоһука маастар-кылаас ыппыта. Оҕолор ону бэркэ сэргээбиттэрин бэлиэ-тиир тоҕоостоох.

Хотугу омуктар күннэригэр добун түһүлгэбэ Үөһээ Бүлүүгэ олорон аҕыйах ахсааннаах омуктар дьонун дьонноро түмүстүлэр, сизэр-туом, алгыс ыытылынна, ону барытын Дьокуускайтан кэлбит анал бөлөх илээн-сабалаан ситэрэн биэрдэ. Тэрээһин эбэнки омок «Дэвэй-дэйэ» төрүт үгкүүтүнэн доһуһолланна.

Анал бөлөбү улахан уол Александр Дмитриевич быһаччы тэрийэн, салайан илдэ сырытта. Салгыы кини киинэ түспүт Мэйигэр мэңитэн тийдибит. Истин дьоро көрсүһүүлэр эмиэ салбаннылар. Оскуола үөрэнээччилэрэ ыалдьыттары болбойон иһиттилэр. Араас быыстапка, кэнсиэр, дьүһүйүү, ырыа-тойук – барыта суруйааччы, ытык күтүөт Дмитрий Несте-рович Апросимов сырдык аатыгар ананна. Нэһилиэк дьонно турардыын-турбаттыын биир сомоҕо буолан өрө көтөбүллэн сы-рыттылар.

Дмитрий Апросимов Үөһээ Бүлүү суруйааччыларын кытта истин доһордуу этэ. Бүөтүр Тобуруокап, Сэмэн Руфов, Василий Гольдеров, Николай Габышев кини айар үлэтигэр сүбэ-ама, көмө бу-олбуттара. С.Е. Дадаскиновтын ордук чугастыы билсибитэ. Степан Егорович үлэтинэн даҕаны, ис айылҥатынан даҕаны хотулары өрө тутара.

Суруйааччы сырдык аатын үйэтити бөлөбөр сырыттылар: Галина Степанов-на Керегеева – СӨ «Гражданской кил-биэн» бочуот бэлиэтин туһааннаабы, 85 сааһыгар бэрт чэгийэнник дэгэйэ сылдьар, эбэнки үгэһин тарҕатар ытык-мааны хотун; Гавриил Михайлович Толстоу-хов – СӨ ДьУоКХ үтүөлээх үлэһитэ, СӨ эбэнки ассоциациятын чилиэнэ; Акулина Иванова-Бээрийэ кыһа Хотойук Айгыына – СӨ Суруйааччыларын сойууһун чилиэнэ; Аскалон Егоров-Өркөн Дьол – ырыаһыт, байаанньыт, оһуохайдыт, хоһоонньут; Антонина Нестеровна Апросимова – су-руйааччы биригэ төрөөбүт балта, Мэнгэ Хаңгала улууһун Хаптабай нэһилиэгин олохтооһо, Бочуот Знага уордуннаах үлэ бэтэрээнэ; Александра Гаврильевна Куличкина – уолаттар тастын эдьийидэрэ, СӨ нэһилиэнньэ көмүскэлигэр үтүөлээх үлэһитэ; Дьокуускайынан, Амманан үлэлиир суруйааччы айар куттаах уола-тара – Александр Дмитриевич, Филипп Дмитриевич уонна Андрей Дмитриевич Апросимовтар. Утум уһуур!

Туомтуу тардыы түмүк

Ити кэннэ бөлөх сорох дьонно суруй-ааччы төрөөбүт төрүт сиригэр-уотугар – Майда Төрдүгэр – барар дьоллоох суолу туһунан эмиэ соргулаахтык сыл-дьан кэллилэр. Ол курдук, кулун тутар 29 күнүгэр Уус Майа оройуона биир дой-дулаахтарын төрөөбүтэ 95 сылын үрдүк тэрээһиннээхтик бэлиэтээтэ. Суруйааччы киинэ түспүт кэрэ сирэ Күп, Эдьээн буоллабы.

Бэйиэттэр-бөлүһөктэр бэрт ыраабы өтө көрөр, дьүһүйэр буолаллар. Дмитрий Нестерович оҕолоругар, хаан уруу аймах-тарыгар мэлдьи эрэнэрэ. Ону хоһоонноро чуолкайдык кэпсириллэр. Суруйааччы ол тулланнаабат эрэлин үтө түмүгүнэн бу тэрээһиннэр бигэтик, далааһыннаахтык уонна биир утумнаахтык барыылыра буол-ла. Аны биэс сылынан төгүрүк 100 сааһын бэлиэтииргэ олохтоох онкул оһоһулунна, эрэллээх эркээйи охсулунна.

Уолаттарга – барҕа махтал! Махтал – үөрүннээн үөһээ бүлүүлэргэ! Махтал – мэлдьи истин Мэйик талба-талыы дьо-нугар! Көрсүөххэ диэри, дьоллоох буолун! «Дэвэй-дэйэ» эбэнки омок төрүт үгкүүтэ үйэлэргэ дьыэрэйэ, дьүкээбил суһумунуу күлүмнүү, дьиримнии туруохтун!

Сурт кэриэстээх, утум быстыбат!
Прокопий КСЕНОФОНТОВ,
үлэ бэтэрээнэ,
СӨ Суруйааччыларын,
Арасыйыа Суруналыстарын
сойууһун чилиэнэ, Өймөкөөн улууһун
бочуоттаах олохтооһо.
Өймөкөөн-Дьокуускай-
Үөһээ Бүлүү-Мэйик.

Сонунун сүтэрэ илик

Н.Н. Павлов-Тыаһыт төрөөбүтэ 120 сылын көрсө

Таптаа эбэтэр тапатат. Бу кылгас этиигэ олус дириг ис хоһоон кистэммитин хас биирдии аабааччы таайа саныа дуо? Таптыыр киһин эйиэхэ эппиэт биэрбэтин билэн туран, дьол төрдүн була сатааһын... Эбэтэр таптаабат киһин эйиэхэ сылаас сыһыанын ылынан кубулунуу... Ханник суолунан хааман таптал дьинг ийиитин көрсөбүтү? Бу олох уустук чахчытыгар бастын эппиэти Николай Николаевич Павлов-Тыаһыт «Луохтуур албаһа» диэн 1969 с. «Хотугу сулуска» бэчээттэммит кэпсээнигэр көрдөрөр.

Кэпсээнгэ Прокопий Николаевич Попов, эдэр быраас, табыллыбатах олобун туһунан кэпсээнэр. Кэли бырааһы балыһа муста сууяаччытыгар огдообо Боккуойа олордоллор. Сыл кэннэ Боккуойа быраастан уол обону төрөтөн, саахсата да суох буоллар, ыал курдук олороллор. Оболоро үс сааһын туолуута оскуолаба Нисса диэн эдэр учуутал кэлэр. Быраас уонна учуутал икки ардыгар имэнг уота күөдүйэн, быраас Боккуойаттан арахсан, Ниссатыгар барар. Дьиз-уот тэринэн, бииргэ олонор, Лаана диэн кыыс оболоноллор. Ол гынан, Ниссатын мөкү, күнүүлүүр майгыта кинилэр олохторун алдыатар. Түмүгэр быраас туга да суох, чорон соботох туран хаалар.

Кэпсээн уус-уран таһыма үрдүк диэби, аныгы аабааччы аабырыгар уустук собус. Ол гынан баран, тизмэтэ үйэлэр тухары уостубат буолан, аабааччы болжомтотун тардар. «Дьахтар эр киһиэхэ сүннү буолар» диэн этии быраас быһыытын, хардытын олус бэркэ быһаарар. Боккуойалыын олонор кэмнэригэр кини дуоспурунаах, үлэтигэр-хамнаһыгар эппиэ-

тинэстээх буоллабына, Ниссаны кытта булсуобуттан киһи быһыытын аллара түһэр. Онтон сылтаан дьон тыла, сэмэлиир хараба киниэхэ туһаайыллар. Эбиитин арыгы аһытыгар быһа сиэтиллэн, түмүгэр, ыал тутуах киһитин аатыттан ааһар.

Нисса – кэпсээн уустук тутуллаах сирэйэ. Суруйааччы кинини кэпсээн устатын тухары куһаҥан эр өттүтэн арыйар. «Атын киһи соруугар дьолгун кыайан булбаккын» диэн былыргыттан этиллэр уос номоҕо Нисса дьайыытын кытта ыкса сибээстээх. «Кыыс дьахтар буоллабына, ойохтоох киһини харыстыырын оннугар, кини диэки абылыр харабынан көрөн аһартыыр» – итинник быһыы-майгы түмүгэр ыал абатын иирдэн дьиз кэргэниттэн араарар. Ол эрэри, уос номоҕо этэрин курдук, абылаабыт киһитиниин сатаспакка, бэйэтэ арахсан барар.

Суруйааччы итинник сэлээрчэх дьахтарга олус ытыктанар, үтө-сырдык учуутал идэтин биэрэр. Итинэн кини туох санааны тиздэ сатаабыта өйдөмөт. Баар, «учуутал идэлээх эрэ киһи барыта үтүө-амарах буолбат» диэн өйдөбүл

этэ сатаабыта буолуо.

Ол эрэри, Нисса мэтириэтин хайа да өттүтэн көрөр буоллааха, кинини «учуутал» диэби киһи тыла тахсыбат. Үөрэнээччилэрин баттахтыыр, хаһытыыр, мөбөр диэн быһаары да аабааччы харабар бу дьахтары түһэрэр. Хайдах манньк ынырык майгылаах учуутал уурайбакка, сэрэтии эрэ ыла – эмиэ киһи өйө сатаан ылыммат көстүүтэ. Ама да сигилитэ куһаҥан буолбутун иһин, куруук оннук буолара диэн сүрэ бэрт.

Аны тыла-өһө аабааччыны сибиркэтэр. Онон тус санаабар суруйааччы бу уобараһы холуннаран, ис-иһиттэн абааһы көрөн туран айбыт диэх курдукпун.

Оттон Боккуойа Ниссаба утары майгылаах. Өссө сиһилии ис санаатын таайарга, хомойуох иһин, үчүгэйдик кэпсэммэтэх, ситэ арыллыбатах уобарас буолар. Манна дьахтар уонна эр киһи сыһыана аһаастык суруллар.

Сүрүн күөрэйэн тахсар ыйыты: «Луохтуур албаһа туохха сытарый?»

Бастатан туран, таптаабат дьахтарыгар Боккуойаба эрэл кымын бэлэхтэн, бэйэтин албынныыра.

Иккис өтгүнэн, имэнг уонна таптал ис суолтатын бутуйан, Ниссаны батыһара буолар.

Үсүһүнэн, таптаабат уонна умсугуйбут дьахталларын оболуура. Итинник быһыы сүрүн сирэй чэпчэки санаалаабын, олоххо дьоруна суох сыһыаннаһарын этэр.

Төрдүһүнэн, олох-дьаһах уустуктарыттан куотунан, аһы утахха умсара.

Дьизэтин иһигэр үөскүүр өйдөспөт түгэннэри быһаарар толкуйу тобулуон оннугар, иирсээни эбии күөдүйтэр. Биир тылынан эттэххэ, сүрүн сирэй олох тургутуктарын туруулаһан туран сатаан туораабатах, өйүнэн-санаатынан ситэ илик киһи буолан ойууланар. Итин-

тэн сизэттэрэн, «быраас саамай улахан албаһа диэн бэйэтигэр сөбө суох дьахтары талан аргыс онгостубута буолар» диэтэхпинэ сыыспатым буолуо.

Кэпсээн, төһө да өйдөммөт түгэн-нэрдээбин иһин, дьинг олох чахчытын арыйбыт диэн түмүк санааба кэлиэххэ сөп. Хомойуох иһин, Нисса уонна Попов курдук майгылаах, идэлээх дьон көстөрө үксээтэ диэн бэлиэтиэх тустаахпын. Ону таһынан, луохтуур курдук, оболорун, кэргэннэрин бырабан туран, атын дьахтары батыһан барар ыал абалара элбэхтэ ахтыллар буоллулар.

Тыаһыт билингги ХХI үйэ сытыы, ырытыллар кыһалбаларын кэпсээн гынан суруйбута, бар дьон көрүүтүгэр-ырытытыгар таһаарбыта олус биһирэнэр.

Кэпсээн түмүгэ хомолтолоох – соботохсуйуу салгынынан охсуллубута эмиэ мээһэ буолбатах. «Икки куоба-бы тэгинэн сырсан, биирин да тутуон суоҕа» диэн уос номоҕо быраас табыллыбатах олобун суолун көнөтүнэн быһаарар.

Ол гынан баран, «бабар, Ниссата төннөн кэлэр ылыгы тутуһуо...» диэн санаа – мин аабааччы быһыытын өйбөр-санаабар сатаан олохтоммот быһыы. Ол оннугар «Боккуойа, көстүбүт кыабы мүччү туппакка, урукку кэргэнин төгүһүннэрэн санааба ылларыа» диэн толкуй оруннаах курдук.

Тыаһыт итинник толкуйдатар, дириг ис хоһоонноох, туһунан этэр тыллаах айымньыны суруйан таһаарбыта олус суолталаах. Төһө да уһун кэм ааспыт иһин, «Луохтуур албаһа» кэпсээн сонунун сүтэрэ илигэ элбэби этэр, көрдөрөр.

Юлия ЕГОРОВА,
ХИФУ ХИНТЮОКИ устудьуона.

Туһааннаах анаарыга былырын ытыллыбыт өрөспүүбүлүкэтээби «Аабааччы харабынан» күрэххэ Үөһэ Бүлүү улуһун Орто орто оскуолатын Г.Р. Кардашевскай аатын сүгэр 8-с кылааһын бириэмийэтэ аһаммыта. – Эрдээксийэ.

«Санаам курдук сайабаастык...»

Чөркөөх Баһылайыгар аһаммыт бэлиэ тэрээһин үтө киһи сирдээби олобун курдук дэлэйдик, астыктык ытытылына.

Таатта Чөркөөбүн иккис дойду онгостубут, үлэлээн-хамсаан, дьиз-уот тэринэн, оҕо-уруу тэнитэн сирдээби дьолу билбит Үөһэ Бүлүүтүн төрүттээх суруйааччы, бэйиэт, СӨ Суруйааччыларын сойууһун чилиэнэ, СӨ норуот хаһаайыстыбатын үтүөлээх үлэһитэ **Василий Андреевич Алексеев** төрөөбүтэ 75 сылынан «Санаам курдук сайабаастык» диэн ааттаах тэрээһин муус устар 16 күнүгэр ситиһилээхтик буолан ааста.

Баһылай Андреевич туһунан кыратык сырдатан аастаха, кини киһи, үлэһит быһыытын чөркөөхтөргө олус үтүө өйдөбүлү хаалларбыта. Идэтин дэгиттэр баһылаан сааһын тухары арыы собуотугар энкилэ суох үлэлээбитэ. Бу сыра-лаах үлэтэ тиллэн Саха сирин норуотун хаһаайыстыбатын үтүөлээх үлэһитэ ааты ылан ылбыта, «Баһылай Өлөксүөйэп арыыта дуо!» дэттэриэн дэттэрбитэ. Хас да төгүллээн өрөспүүбүлүкэ тыатын хаһаайыстыбатын дьаарбаңкатыгар, дойду тэбэр сүрүбэр Москуба куоракка тийиэ кыттан арыыбыт аатыран-сурабыран, эгэлгэ Махтал суруктарынан хайбанан хадабаларан кэлбитэ. Бу барыта – идэни ис сүрэхтэн ылыныы, таба тайаныы, арыы онгорор кистэлэни толору баһылааһын туһута.

Баһылай Андреевичка олобун биир

уран тапталынан иһирэх лиирикэ, хоһоон хонуутун умсулбана буолбута. Бэйэтэ ахтыбытынан, бастагы хоһоонун уон үс саастааһар айбыт. Ыраах сытар Үөһэ Бүлүү Дүлүкү оскуолатыгар үөрэнэ сылдьан хоһоон суруйан олохтоох хаһаакка, салгы өрөспүүбүлүкэ оболорго аналлаах «Бэлэм буол» хаһыатыгар бэчээттэнэн көтөбүн кыната суох буолбута. Онон оҕо сааһыттан уйабас иэйиһилээх хомоҕой хоһоон кини кутун-сүрүн тутан өйүн-санаатын сүүйбүтэ.

Арай «тыа хаһаайыстыбатын төһүү үлэһитэ» уонна «уйан лиирикэ» диэн өйдөбүллэр кэккэлэһиэ, дьүөрэлэһиэ суохтарын курдуга...

Баһылай Андреевич айар-суруйар идэтигэр угуйааччытынан, айар-суруйар эйгэбэ сизтэн киллэрээччитинэн Саха сирин норуодунай суруйааччыта Семён Титович Руфов буолар. Ол ыраах Дүлүкү оскуолатын үөрэнээччигэ ыппыт «Күрүңчээммин таптыбын» диэн хоһоонун Үөһэ Бүлүү хаһыатыгар таба көрөн кыладыйан таһаарааччы Сэмэн Уруукап этэ. Кэлин норуодунай суруйааччы уонна Баһылай Андреевич чугас аймахтыы курдук билсбиттэрэ. «Чөркөөх Баһылай» диэн кинини Сэмэн Уруукап ааттаабыта. Хоһооннорун хомуурунньуктарын көрөн таһаарар эрдээктэр эмиэ кини. Сэмэн Тиитэбис:

«Чөркөөх Баһылай поэзияны мунгура суох таптыыр, онно бастыын бэриһилээх, бэйиэт буоларга туохтан да торуллубат бабата, дьулуура улахан», – диэн эппиттээх.

Баһылай Андреевич, баара буоллар, бу күннэргэ 75 сааһын туолан таптыыр дьонун-сэргэтин, оболорун-сиэннэрин сылаас эргимтэлэригэр олонор төһөлөөх үөрүө-көтүө этэй? Ол эрэри дьылба анааһына атын, ыарыылаах, хараастылаах.

Кини сырдык аатын кэргэнэ Екатерина Ивановна үрдүктүк тутан, үйэтитэн үгүс үлэни ыпта. Олортон биир бочумнаабынан аһаас халлаан аһыгар турар Чөркөөх түмэлигэр Баһылай Андреевич төрөөбүт балаһанын-дьизитин куоппуйатын бэйэтин үбүгэр туттаран бэлэхтээбитэ буолар. Онон бэйиэт суруйбут хас да халыг тэтэрээттэриттэн сабалаан туруу үлэһит олобун суолун көрдөрөр тус маллара-саллара көрдөрүүгэ тураллар. Кини биир сүрүн үлүһүйбүт дьарыга диэн хаартыскаба түһэриитэ этэ. Туох баар устар-бэчээттир тэрили барытын булунаан хоннохтоохтук ылсыбыта. Чөркөөхө 1970-с сыллар ортолоругар «Красногорск-3» диэн тэрилинен киһи устары эмиэ кини сабалаабыта, нэһилиэккэ биир бастагынан көмүүтэр ылан ону баһылаабыта. Бэчээттиир, хаартыскаба түһэрэр, видеога устар өнгөнү онгорон испитэ. Туох баар санга сүүрэни олус түргэнник ылынар айылбалаах эбит этэ.

Ыраахтан кини аатын ааттаан төрөбүт Үөһэ Бүлүү Кырыкыйыттан 7 киһилээх бөлөх кэлэн тэрээһини кизгэттилер. Ол курдук, бөлөбү олохтоох дьаһалта баһылыгын сүбэһитэ Надежда Егоровна Николаева салайан идлэ кэллэ. Ыалдыттар ортолоругар С.Т. Руфов уола Максим Семёнович, «Күрүлгэн» уус-уран сурунаал сүрүн эрдээктэрэ А.Г. Гуринов-Арчылан бааллар. Ыалдыттары түмэл билимгэ үлэһитэ Изабелла Яковлевна Жерготова арыаллаан улуспут бэлиэ сирдэригэр Былатыан Ойуунускай төрөөбүт алааһыгар, Кээрэкээн ойуун мэнэ өйдөбүннүгэр сырытыннарда. Түмэл үлэһиттэрэ «И-

йиим чуораан ымыылара» диэн ааттаах көһө сылдьар быыстапка туруоран тэрээһин ис хоһоонун байыттылар.

Салгы ыалдыттар аһаас халлаан аһыгар турар Чөркөөх түмэлигэр Баһылай Алексеев түмэл дьизитигэр, мэнэ өйдөбүннүгэр тохтоон тыыннаах сибэкки дьөрбөтүн уурдулар.

Сүрүн ахтыы тэрээһин Былатыан Ойуунускай аатынан орто оскуола улахан саалатыгар ытытылына. Тэрээһингэ Октябрьскай нэһилиэк баһылыга Андрей Петрович Семёнов, Үөһэ Бүлүүтүн кэлбит ыалдыттар уонна суруйааччы аймах-билэ двоно, доботторо кинини истинник ахтан сылаас тылларын аһаастылар. Ол курдук, Афанасий Гуринов-Арчылан: «Суруйааччы үтө аата бар дьонун ортотугар өрүү баар буолуохтаах, бэйэтин суруйааччытыгар оннук сыһыаннаах түөлбө, дойду, омук, дьон кэскиллээх буолар», – диэн туран, Чөркөөх Баһылайын түмэл дьизитин онгорторбут огдооботугар Екатерина Ивановнаба улахан махталын эттэ.

Олохтоох библиэтиэкэ эрдэ куйаар ситимин нөңүө «Эн кэрэбин, поэзия!» диэн ааттаах хоһоон аабытыгар күрэхтэһи тэрийбитэ. Ол түмүгүн биллэри тэрээһин биир долгутуулаах түгэнинэн буолла.

Күрэхтэһиигэ Баһылай Алексеев 28 хоһооно аабыллыбыт, барыта 43 киһи кыттыны ылбыт. Хоһоон аабааччылар Дьокуускай куораттан, Үөһэ Бүлүүтүн, Таатта улуһун нэһилиэктериттэн олус көхтөөхтүк кыттыбыттар.

Кыайыылаабынан оболорго Санаа-Афанасьева (3-с кылаас, Чөркөөх), улахан дьонго Матрөна Лукачевскай (Чөркөөх), бэйэ хоһоонун аабытыгар Варвара Решетникова-Талбаана (Чөркөөх), бөлөбүнэн аабыыга оболорго «Сайдыс» бөлөх (Чөркөөх, 4-с кылаас оболоро) ылан наһараадаларын туттулар, бары кыттааччыларга туоһу суруктар ананьылар.

Күрэхтэһиини тэрийээччилэр кыайыылаахтары бэлиэтииргэ күүс-көмө буолбут Октябрьскай нэһилиэк дьаһалтатыгар уонна Луиза Николаевна Вьрдылинаба барба махталларын тирдэллэр.

Светлана ХАЛГАЕВА.
Таатта.

Ийэ дьоло диэн тугуй?

(«Аабааччы харабынан» күрэххэ киирбит анаарыылартан)

«Аабааччы харабынан» диэн уус-уран айымньыга анаарыыны-ырытыыны суруйуу күрэххэ «Ийэ дьоло тугуй?» диэн Светлана Егорова-Тулуйхаана хоһоонугар сыанабыл онгору кыттарга сананым.

«Дьахтар дьоло» диэн тыл ситимэ күн күбэй ийэлэри улаханнык долгутар. «Мин дьолум ханна сытарый?..» диэн санаабы киирэбин уонна үгүс түгэннэри бэйэбэр сыһыара саныыгын. Онуоха ийэ дьолун түстүүр үгүс төрүөттэртэн Светлана Егорова-Тулуйхаана санаатыгар кыттыһабын, сүрэхтиин сөпсөһөбүн, куттуун-сүрдүүн ылынабын.

Ийэ дьоло диэн тугуй?

Олох, таптал туһунан

Обо кини сорбото,

Олорорун тухары

Кини дьоло – обото.

Чахчы даһаны, күн сиригэр удьуо-

ру тэнитэр, утуму салгыыр оболорун төрөтөн кэлэр кэнэбэскилээх, үйэлээх ситими ситэрэн силистээбитинэн ийэ барахсан дьол суолун тутар.

Ийэ дьоло диэн тугуй?

Тымтык тутар, уоту оттор

Төрду салгыыр уолчаана,

Кийиит буолан сүктэн барыах

Кыра мааны кыысчаана.

Барахсаттаргын күн сирин көрдөрүүхтүтэн, түөскэр сыһыары тутан эмийиин үтүн эмсэхтиэххиттэн обо сылаас тыына ураты иэйиинэн нарыннык кууспабалыыр, ийэ буолбут дьолгун бигэргэтэрдии кырачаан уостарынан

соппойо обороохтуур. Онно төлкөлөөх түөрэбин түстүүр биһигин ырыатын сыһыа ыллыгыын, обон үтө киһи буоларыгар баба санаабын тизэрдэбин, соргулаах суолунан айан суолун тутарыгар түстүүгүн.

Итинник санаа бу хоһоонго бэрт хомойдук этиллэр.

Ийэ дьоло диэн тугуй?

Обо кулбут, мичик үөрбүт

Чобулуйбут хараба,

Ситэн-хотон улаатан

Үтө киһи дэтэрэ.

Чахчы даһаны, төрөппүт уол обон – дурдан-хаххан, ситэрэр-хоторор кэскилин, айар-тутар аналын, тирэнэр тирэбин, көмүскэлин. Оттон күн сирин көрдөрбүт кыысчаанын – Айыһытты арангаччыһытын, Иэйиэхситти арчыһытын, олох сизрин ситэрэр тутулугун, сүрэбин сырдык чопчута. Уйан

санаан баһатын бу хоһоон тыллара толору ситэрэр курдуктарыттан сүрэххэр чугастык ылынабын, уйадыйабын.

Обо барахсан айыы сыдыаайдаах амарах санаата, истинг таптала ийэ дьолун умуллубат үөрүүтэ, дьолун туллубат туттааба буоларыгар эрэмни санаабын «Ийэ дьоло тугуй?» диэн хоһоон бигэргэттэ. Манньк табыллыбыт ис хоһоонноох айымньылар үйэлээхтэр, ийэ буолуохтаах эдэр кыргыттарга дьол сүрүн тутулун ыйан биэрэллэринэн инники кэскиллээхтэр.

Хоһоон, уһуна суох, дьобус эрэри, аабааччыга тийимтиэ тылынан суруллубут буолан дэбигис өйдөнөр, ордук иһирэх ийэлэри долгутар, кинилэр оболонор дьолу билбиттэрин кэрэһилиир.

Ол да иһин сырдык ырылаах Светлана Егорова-Тулуйхаана «Ийэ дьоло тугуй?» диэн хоһоонуттан долгуйан санааларбын сайа эттим.

Тамара Семёновна ЕВГРАФОВА-Хонкуйа ХОТУН,

СӨ үтүөлээх учуутала,

Арасыйыа уопсай үөрэхтээһинин бочуоттаах үлэһитэ.

«Обо саастан сабыллар сыдыаайым»

Толору туойан, тэрээһин туһунан тон күөс да быстыга тохтообокко, кэҥис киһи кэбийиэр диэри биіртэн биіри хааһахтан хостуур курдук кэпсээтэххэ, субу курдук буолар эбит.

«Дьүрүскэн оһуор» ырыа бөлөбүн кыттааччыта, «Айар кут», «Тыл сүмэтэ», «Сахалы тыһынын», «Сайар сарыал», «Дорбон тойуга», «Сайдам саас», «Чэчирдэр» (Үөһэ Бүлүү), «Иэйи» (Хаптабай н.н., Мэнэ Хагалас), «Чэ, чэйдизбин» хоһоон бөлөхтөрүн биір туттаах, көхтөөх кыттааччылар Татьяна Иннокентьевна Потапова-Татыйык Мыла «Обо саастан сабыллар сыдыаайым» диэн сүрдээх үчүгэй хоһоонун хомуурунньугун биіріэмгэр айар кут абылангар ылларбыт элбэх доботторо, биіргэ үөрэммит үөлээннээхтэрэ кини үөрүүтүн үллэстэ кэллилэр.

Кинигэ «Алаас ырыаһыта – Татыйык Мыла» диэн аан тылы Арасыйыа уопсай үөрэхтээһинин бочуоттаах үлэһитэ, Саха тылын уонна уран суругун учууталларын ассоциациятын салайааччыта Жанна Фёдоровна Барашкова суруйбут.

Тэрээһин сабаланытыгар үүс-киис тириитинэн алгыс анаан, уйгулаах уһун тускуну туһааннаахтарбар туойан, уостубат уйгуну утары ууннум, төлкөлөөх тылынан төгүрүччү этэн түстээн эрэ биірдим.

Дьэ, онтон атах тэпсэн, итии чэйи сыпсырыйан иһэ олорон, истинг иһирэх кэпсэтиигэ Татыйык Мыла тус олобун туһунан толору кэпсээн билиһиннэрдэ.

Татыйык Мыла олоххо сыһыанын, барыга бары сыстаһаһын сөбүөххэ уонна холобур онгостуохха эрэ сөп. Арылыгар ыраас уулаах, кырылас кумахтаах, кэпсээхтэн кэрэ нарын айылбалаах Мыла Эбэ үрэх үрдүгэр турар Тыараһа сайылыгар күн сирин көрөн, төрөөбүт төрүт түөлбэтин хоһуйар хомойо хоһоонноро хайа баһарар саха киһитин ис туругар, кутугар ингэр дьобурдаахтар.

Олох эргирэр кэрэтин обуруо курдук тиспит, ураты уйан тыһынаах, уостубат уйгулаах Татыйык Мыла «Иэйи кыымнара», «Олох умсулбана», «Кэрэни кэрэхсээн», «Сырдыгы ыстарбын», «Эйи-

Күн көрөн күлүмүрдүү күнүгэр, сааскы халлаан санаара арылларыгар, муус устар ый эргэтигэр, АйТи PARK «Точка кипения» маанылаах саалатыгар санга кинигэ биһирэмгэр дьон лыык курдук тобуоруста.

«Дьүрүскэн оһуор» ырыа бөлөбө

гин талбыта сүрэбим» диэн кинигэлэрин «Сайдам саас» уран сурук бөлөбүттэн Арасыйыа Суруналыыстарын сойууһун чилиэнэ Валерия Теменхон ымпыгар-чымпыгар тийэ ырытан мустубут дьонго билиһиннэрдэ.

Татыйык Мыла барыта төүрт уонча хоһооно ырыа буолан көттүлэр. Хормейстер, Арасыйыа норуотун үөрэбириитин туйгуна Альбина Афанасьевна Пилецкая салайааччылаах «Дьүрүскэн оһуор» кэрэ-нарын далбар хотуттара дьүөгэлэрин «Ардах үнүкүтэ» диэн истинг иэйиһилээх ырыатын ыллан, тэрээһиммитин тупсаран ситэри симээтилэр.

Татыйык дьүөгэлэрэ, доботторо Наталья Алексеева, Намыына Куо-Мария Протопопова, Люция Бандерова-Айыллаана, Елена Ильина-Нам-Чы, Мария Захарова, Аскалон Егоров-Өркөн Дьол, ону тэнэ балта Екатерина Ефремова кини ылбабай ырыаларын ыллаан үөрүүтүн тэнгэ үллэһиннилэр.

Хагалас улууһун Тиит Арыы орто оскулатын оболору Татыйык Мыла «Өлүөнэ очуостара» хоһоонун ааһан, видеога устан, өрөспүүбүлүкэтээби оскуолалар икки ардыларынаабы хоһоон аабытынын күрэххэ үрдүк үктэли дабайбыт айымньылаах үлэлэрин көрөн сүрдээбин үөрдүбүт.

Саха киэнэ саарыныгар, улуу бөбөһүгэр Роман Дмитриевкэ анаан суруйбут ырыатын видеоклип онгору устан таһаарбыттарынын көрөн бука бары даһаны долгуйдубут. Даһатан эттэххэ, Татыйык Мыла саха успуордун сэнээрээччилэригэр өссө биір сүңкэн суолталаах айымньыны бэлэх ууммута. Ол курдук: «Олимпийскай эрэл училищетын өрөгөй ырыатын суруйан, бүгүн итиллээччилэрбит кини ырыатынан күннэрин сабалыыллар», – диэн бу үөрэххэ уонна успуорка уһуйуу кыһатыгар биіргэ үлэлээбит дьоно-сэргэтэ эбэрдэлээн эттилэр.

Саха төрүт итэбэллин бахсыта Анатолий Павлов-Дабыл: «Дьэ дуу, доботтоор, Татыйык Мыла айар кута баарабай байбал, кудул куйаар буолар эбит

Тутаһык анабыл хоһоон күрэхтин өрөгөйдөөх түмүгэ

дии!» – диэн эпсэри этэн-тыынан, төрүт итэбэл өйдөбүллэригэр сыһыара тутан Татыйык Мыла айар үлэтин быһаарда.

СӨ Суруйааччыларын сойууһун чилиэнэ Светлана Егорова-Тулуйхаана кэрэхсэбиллээх анаарыы бэлэмнээбитин быһа тутан билиһиннэрдэ.

Ырыа-хоһоон, ырытыы-анаарыы быһыыгар үүнү-тэһини тутан, «Хоһоон тиһигэ» диэн Татыйык Мылаба анабыл хоһоону сонно тута айар тутаһык күрэх биллэрэн элбэх хоһоону туттубут. Дьүүлүүр сүбэбэ СӨ Суруйааччыларын сойууһун чилиэннэрэ «Күрүлгэн» сурунаал сүрүн эрэдээктэрэ Афанасий Гуринов-Арчылан уонна «Сайар сарыал» бөлөх салайааччыта Виктор Стручков-Дуулаба Дьуһаал үлэлээннэр, биір санааба кэлэн, хомойо хоһоон тутаһык күрэххэ Николай Нутчин-Дьуур кыайылаах аатын сүгэн «Кылаан чыпчаалы» ылары ситистэ.

«Хоһуйар хонууга айан-суруйан таһаарар хоһооннорун аан бастаан мин истэбин, ааһабын», – диэн Татыйык Мыла-Татьяна Иннокентьевна олобун аргыһа сахаттан бастагынан «Арасыйыа Федерациятын норуодунан учуутала» диэн үрдүк ааты ылбыт, Арасыйыа уонна Саха сирин үтүөлээх учуутала, Саха Өрөспүүбүлүкэтин педа-

гогика салаатыгар М.А. Алексеев аатынан судаарыстыбаннай бириэмийэтин лауреата, физика учуутала Виктор Филиппович Потапов санаатын үлүстээн дохсун ытыс тыаһынан биһирэннэ.

Салгыы, дьон-сэргэ ситим нөҥүө эппит этилэрин, сайар санааларын тиһэн таһаарабын.

Ол курдук, Елизавета Попова-Бааттаах Кырата: «Бу манньк элбэх кыттааччылаах кинигэ биһирэммин көрө илигим. Сүрдээх үрдүк таһымнаахтык барда. Элбэх эбэрдэ этилиннэ, ырыа ылланна, үнүкү битийдэ. Бу тэрээһингэ сылдыһыппынан кыттыыны ылбыппынан киэн туттабын», – диэн санаатын хото үллэһиннэ.

«Тэрээһин биірі тэтиминэн барда. Биірі дойдулаахпыт, Мэнэ Хагалас айар куттааба Татыйык Мыла үтүмэн киһини түмэн сэргэхситэн, дьүөгэлэрдийн-доброттордуун алтыһынараран, билиһиннэрэн ааспытыгар махталбын тизэрдэбин», – диэн куйаар ситимгэ биірі бастагынан сырдатта Вера Санникова-Мичийээна.

Тапталлаах кэргэн, мааны ыал күн күбэй ийэлээтэр ийэтэ, эйэбэс эбэтэ Татыйык Мыла-Татьяна Иннокентьевна орто дойду олобор истинг сыһыан имэҥнээх иэйиитин билэн, төрөтөр обону төлкөлөөн, үлэттэн эрэ дьоллонон, саха чиргэл тиитини чөл-бигэ туруктаах дьэ кэргэн ийэтэ буолан, биэс обону күн сирин көрдөрөн, айыы саналарынан салайан, үтө сүбэлэринэн сирдээн көһүйэ көмүстэрэ үөрэхтэнэр үөрүүтүн биллилэр, олох киэн аартыгар үктэннилэр.

Обо аймахха сүрэбин сөбүрүйбэт сылааһын бүүс-бүтүннүү анаан үлэлээбит методист-итээччи, СӨ үөрэбириитин туйгуна, алта кинигэ ааптара Татыйык Мыла айымньыларыттан кыһын сылааһынан угуттуур көмүлүүгүм сырала илгийэр, сайынҥы нууралга салгыһына ыйаммыт түптэм торбо буруотун сыта, сандалым хабайар хаба ортотугар дьэдьээннээх күөрчэбим, санга буспут алаадым, ийэм сылаас үттээх чэйин амтана миип- миннигэстик сүрэххэ-быарым ортотунан аһар буоллаба...

Дьон кэрэхсээр хоһоонун-ырыатын айбыт айар куттаахтар ааттара-суоллара сахалыы тыллаах баарын тухары ахтыллан, айымньылар уран сурук, урамны баайын быһыытынан кичэллээхтик ууруллан, кэнэбэски өттүгэр да кэрэхсэнэ туруохтара диэн биірі бэйэм бигэ эрэллээхпин, итиэннэ оннук буола турдун диэн бука бары да төлкөлүүх тустаахпыт.

Устар ууну сомоболуур уус тыллаах, тыһы кылы тыһа этэр тыл баайдаах Татыйык Мылаба төрөөбүт дойдубут дьонунан-сэргэтинэн киэн туттууну, инникигэ эрэли, дьобуннаах санааны кынаттыыр алыптаах айымньылар үксүү эрэ турдуннар диэн эппэт элбэх кэмнэргэ элэйбэт, аһа суох сылларга арахсыбат гына туһаайан баба санаабын эттээбим буоллум!

Ульяна СКРЯБИНА-

Умсулбан ХОТУН.

Бэлэмнээтэ: А.Гуринов

КҮӨХ ЭКРАН | “САХА НД” НКИХ | Үлэм ыйын 13–19 күннэрэ

КЫЫМ

Аан күн 6:00 Санга күн 6+ 9:00 Утро Якутии 6+ 10:00 "Якутия" информационная программа 12+ 10:15 Саха сатаабата суох 6+ 10:45 Сайдыс 6+ 11:15 Проавто 12+ 11:45 Дойдум дьоно 12+ 12:00 "Якутия" информационная программа 12+ 12:15 Эйгэ 6+ 13:30 "Саха Сирэ-Якутия" информационная программа 12+ 14:00 Тэтим 6+ 15:00 Уонна...12+ 16:00 Актуальное интервью 12+ 16:15 Якутск сегодня 12+ 17:00 Оҕо саас ыллыыр 6+ 17:15 Урбаан 6+ 17:45 Дойдум дьоно 12+ 18:00 "Якутия" информационная программа 12+ 18:15 Тыыннаахтар умнубат сыллара 12+ 18:45 Фонд памяти 12+ 19:00 "Якутия" информационная программа 12+ 19:15 Талбан 12+ 20:30 "Саха Сирэ" информационная биэрии 12+ 21:00 Якутия в деталях 12+ 21:45 Саха сатаабата суох 6+ 22:15 Дойдум дьоно 12+ 22:30 Итоги дня 12+ 23:00 Эйгэ 6+ 0:15 Талбан 12+ 1:30 Якутск сегодня 12+ 2:15 Саха сатаабата суох 6+ 2:45 Тэтим 6+ 3:45 Сайдыс 6+ 4:15 Документальный фильм с субтитром 12+ 5:45 Дойдум дьоно 12+ Ханыы күн 6:00 Санга күн 6+ 9:00 Утро Якутии 6+ 10:00 "Якутия" информационная программа 12+ 10:15 Саха сатаабата суох 6+ 10:45 Сайдыс 6+	11:15 Асчыттар 6+ 12:00 "Якутия" информационная программа 12+ 12:15 Эйгэ 6+ 13:30 "Саха Сирэ-Якутия" информационная программа 12+ 14:00 Тэтим 6+ 15:00 Өркөн өй 12+ 16:15 Якутск сегодня 12+ 17:00 Аал-луук мас 6+ 17:45 Дойдум дьоно 12+ 18:00 "Якутия" информационная программа 12+ 18:15 Тыыннаахтар умнубат сыллара 12+ 18:45 Фонд памяти 12+ 19:00 "Якутия" информационная программа 12+ 19:15 Олох үөһүгэр 12+ 20:30 "Саха Сирэ" информационная биэрии 12+ 21:00 Үлэ дьоно 12+ 21:30 Репортаж 12+ 21:45 Саха сатаабата суох 6+ 22:15 Дойдум дьоно 12+ 22:30 Итоги дня 12+ 23:00 Эйгэ 6+ 0:15 Олох үөһүгэр 12+ 1:30 Якутск сегодня 12+ 2:15 Саха сатаабата суох 6+ 2:45 Тэтим 6+ 3:45 Сайдыс 6+ 4:15 Документальный фильм с субтитром 12+ 5:45 Дойдум дьоно 12+ Орто күн 6:00 Санга күн 6+ 9:00 Утро Якутии 6+ 10:00 "Якутия" информационная программа 12+ 10:15 Саха сатаабата суох 6+ 10:45 Сайдыс 6+ 11:15 Асчыттар 6+ 12:00 "Якутия" информационная программа 12+ 12:15 Эйгэ 6+ 13:30 "Саха Сирэ-Якутия" информационная программа 12+ 14:00 Тэтим 6+ 15:00 Кэрэ кэпсээн 6+ 16:15 Якутск сегодня 12+ 17:00 Сэбэрэ 12+	17:45 Дойдум дьоно 12+ 18:00 "Якутия" информационная программа 12+ 18:15 Тыыннаахтар умнубат сыллара 12+ 18:45 Фонд памяти 12+ 19:00 "Якутия" информационная программа 12+ 19:15 Талбан 12+ 20:30 "Саха Сирэ" информационная биэрии 12+ 21:00 Хайдах олордугут? 6+ 22:00 Саха сатаабата суох 6+ 22:30 Итоги дня 12+ 23:00 Эйгэ 6+ 0:15 Талбан 12+ 1:30 Якутск сегодня 12+ 2:15 Саха сатаабата суох 6+ 2:45 Тэтим 6+ 3:45 Сайдыс 6+ 4:15 Документальный фильм с субтитром 12+ 5:45 Дойдум дьоно 12+ Чэбэр күн 6:00 Санга күн 6+ 9:00 Утро Якутии 6+ 10:00 "Якутия" информационная программа 12+ 10:15 Саха сатаабата суох 6+ 10:45 Сайдыс 6+ 11:15 Асчыттар 6+ 12:00 "Якутия" информационная программа 12+ 12:15 Эйгэ 6+ 13:30 "Саха Сирэ-Якутия" информационная программа 12+ 14:00 Тэтим 6+ 15:00 Ума палата 6+ 15:30 Хотугу сулус 6+ 16:00 Актуальное интервью 12+ 16:15 Якутск сегодня 12+ 17:00 Эр Бэрдэ 12+ 17:30 Күн дэлэйэ 6+ 18:00 "Якутия" информационная программа 12+ 18:15 Тыыннаахтар умнубат сыллара 12+ 18:45 Фонд памяти 12+ 19:00 "Якутия" информационная программа 12+ 19:15 Олох үөһүгэр 12+ 20:30 "Саха Сирэ" инфор-	мационнай биэрии 12+ 21:00 Төлкө түөрэбэ 6+ 21:30 Репортаж 12+ 21:45 Саха сатаабата суох 6+ 22:15 Дойдум дьоно 12+ 22:30 Итоги дня 12+ 23:00 Эйгэ 6+ 0:15 Олох үөһүгэр 12+ 1:30 Якутск сегодня 12+ 2:15 Саха сатаабата суох 6+ 2:45 Тэтим 6+ 3:45 Сайдыс 6+ 4:15 Документальный фильм с субтитром 12+ 5:45 Дойдум дьоно 12+ Чөл күн 6:00 Санга күн 6+ 9:00 Утро Якутии 6+ 10:00 "Якутия" информационная программа 12+ 10:15 Кыыс Сайын 6+ 10:45 Навстречу МСИ "Дети Азии-2024" 6+ 11:15 Асчыттар 6+ 12:00 "Якутия" информационная программа 12+ 12:15 Эйгэ 6+ 13:30 "Саха Сирэ-Якутия" информационная программа 12+ 14:00 Тэтим 6+ 15:00 Саха итэбэлэ 12+ 15:30 Үлэ дьоно 12+ 16:00 Актуальное интервью 12+ 16:15 Якутск сегодня 12+ 17:00 Документальный фильм 12+ 17:30 Төлкө түөрэбэ 6+ 18:00 "Якутия" информационная программа 12+ 18:15 Кинолетопись Якутии 12+ 18:30 Проавто 12+ 19:00 "Якутия" информационная программа 12+ 19:15 Өркөн өй 12+ 20:30 "Саха Сирэ" информационная биэрии 12+ 21:00 Уонна...12+ 22:00 Саха суола 6+ 23:00 Эйгэ 6+ 0:15 Өркөн өй 12+ 1:30 Якутск сегодня 12+	2:15 Саха сатаабата суох 6+ 2:45 Тэтим 6+ 3:45 Сайдыс 6+ 4:15 Документальный фильм с субтитром 12+ 5:45 Дойдум дьоно 12+ Сүбэ күн 6:00 Сайдыс 6+ 6:30 Геван 12+ 7:00 Санга күн 6+ 9:00 Истинг илдьит 6+ 9:45 Парламентский вестник 12+ 10:00 Айар-тутар тыам сирэ 6+ 10:45 Кэрэ кэпсээн 6+ 12:00 "Якутия" информационная программа 12+ 12:15 Сэбэрэ 12+ 13:00 Күн дэлэйэ 6+ 13:30 Саха Сирэ. Күнтэн күн 12+ 14:30 Саха суола 6+ 15:30 Геван 12+ 16:00 Актуальное интервью 12+ 16:15 Истинг илдьит 6+ 17:00 Всероссийские соревнования среди студентов по спортивной борьбе 12+ 21:00 Саха Сирэ. Күнтэн күн 12+ 22:00 Кэнсиэр 6+ 0:00 Кэрэ кэпсээн 6+ 1:15 Төлкө түөрэбэ 6+ 1:45 Фонд памяти 12+ 2:00 "Якутия" информационная программа 12+ 2:15 Актуальное интервью 12+ 2:30 Сайдыс 6+ 3:30 Якутск сегодня 12+ 4:15 Документальный фильм с субтитром 12+ 5:45 Дойдум дьоно 12+ Өрөбүл 6:00 Сайдыс 6+ 6:30 Геван 12+ 7:00 Хайдах олордугут? 6+ 8:00 Айар-тутар тыам сирэ 6+ 8:45 Саха итэбэлэ 12+ 9:15 Истинг илдьит 6+ 9:45 Дойдум дьоно 12+	10:00 Наш университет. Сырдат 6+ 10:30 Хотугу сулус 6+ 11:00 Ума палата 6+ 11:30 Эр Бэрдэ 12+ 12:00 "Якутия" информационная программа 12+ 12:15 Аал-луук мас 6+ 13:00 Үлэ дьоно 12+ 13:30 Якутия. День за днем 12+ 14:30 Навстречу МСИ "Дети Азии-2024" 6+ 15:00 Северный Патрик 12+ 15:30 Геван 12+ 16:00 Клевая рыбалка 12+ 16:30 Сайдыс 6+ 17:00 Урбаан 6+ 17:30 Истинг илдьит 6+ 18:00 Всероссийские соревнования среди студентов по спортивной борьбе 12+ 21:00 Якутия. День за днем 12+ 22:00 Кэнсиэр 6+ 0:00 Күн дэлэйэ 6+ 0:30 Кыыс Сайын 6+ 1:00 Якутск сегодня 12+ 1:45 Фонд памяти 12+ 2:00 "Якутия" информационная программа 12+ 2:15 Актуальное интервью 12+ 2:30 Якутск сегодня 12+ 4:00 Документальный фильм с субтитром 12+ 5:45 Дойдум дьоно 12+
--	---	---	---	--	---

КУТУРҔАН

Бииргэ үөрэммит тап-таллаах дьүөгэбит, Ньурба улууттан төрүттээх Дьокуускай куорат олохтооҕо РФ үөрэбириитин туйгуна, Учууталлар учууталлара, Ньурба улуунун Чаппанда нэһилиэтин бочуоттаах олохтооҕо

ЕФРЕМОВА
МАРГАРИТА ЯКОВЛЕВНА
бу дьыл ыам ыйын 5 күнүгэр ыарахан ыарыыттан олохтон туораабытынан, кэргэнигэр, Прокопий Николаевичка, оболоро Айаалга, Мичилгэ, сиэннэригэр дириг кутурбаммытын биллэрэбит.

Бүлүүтээби педучилищени
1964 сыллаахха бүтэрбит
табаарыстара.

Күндү кийииппит Ларионова Екатерина Анатольевнаба, ийэтэ Мария Петровнаба, эдьиийэ Виктория Анатольевнаба тап-таллаах аҕалара, Арасыйа уонна СӨ дороубуйатын харыстабылын туйгуна, үрдүк категориялаах быраас, үлэ бэтэрээнэ

НИКОЛАЕВ
АНАТОЛИЙ ГАВРИЛЬЕВИЧ
ыарахан ыарыыттан Орто дойдуттан барбытынан, дириг кутурбаммытын дьыэ кэргэнгитигэр тиэрдэбит.

Дьокуускайтан Ларионовтар,
Дорофеевтар, Часовитиннар.

Күндүтүк саныыр, ытыктыыр киһибит, би-иргэ үлэлэспит, алтыспыт табаарыспыт, кыраайы үөрэтээччи, устуоруйаны сырдатааччы, СӨ үөрэбириитин туйгуна, Сунтаар улуунун архыбын сэбиэдиссэйэ

ЯКОВЛЕВ
АРКАДИЙ ЕГОРОВИЧ
ыарахан ыарыыттан эдэр сааһыгар күн сириттэн барбытынан, чугас дьонугар, аймахтарыгар дириг кутурбаммытын тиэрдэбит.

Дьокуускайтан Н.Н. Алексеева,
А.Н. Шадринова-Суоһааны,
Е.Р. Николаев.

Ньурба оройуонун Чаппанда нэһилиэтин бочуоттаах олохтооҕо, РФ үөрэбириитин туйгуна, Учууталлар учууталлара, Чаппанда, Антоновка, Убайаан, Ньурба, Дьокуускай 31-с нүөмэрдээх оскуолаларыгар учууталынан бэрини-илээхтик үлэлээбит

ЕФРЕМОВА
МАРГАРИТА ЯКОВЛЕВНА
Орто дойдуну олобуттан туораабытынан, кэргэнэ, кылааспыт салайааччыта Прокопий Николаевичка, уолаттара Айаалга, Мичилгэ, кийииттэригэр, сиэннэригэр, хос сиэннэригэр, аймах-билэ дьонугар дириг кутурбаммытын тиэрдэбит.

Чаппанда 1967 сыллаах
выпускниктара.

Ытыктыыр, элбэххэ үөрэппит-такыйбыт кылааспыт салайааччыта

ЕФРЕМОВА
МАРГАРИТА ЯКОВЛЕВНА
ыарахан ыарыыттан олохтон туораабытынан, дириг кутурбаммытын Прокопий Николаевич Ефремовка, оболоругар, сиэннэригэр, аймахтарыгар тиэрдэбит.

Ийэ буора сылаас суорбан буоллун, өрүү өйдүү-саныы сылдыахпыт. Быдан дьылларга быраһаай!

1976–1980 сылларга үөрэппит
оболоро.

ТӨЛӨБҮРДЭЭХ ӨНӨ БАРЫ КӨРҮНГЭ:

эбэрдэ, кэриэстэбил, ахтыы, биллэрии, махтал, сүтүк биллэриитэ, угуйук, кинигэ, сурунаал атыыта.

Биһиги аадырыспыт: "Бэчээт дьыэтэ", Орджоникидзе уул., 31, 111 хос,
төл.: 34-05-03, 8-924-367-01-56

Үйэбэ биирдэ кэлэн ааһар куолаһы АХТАБЫТ, СУОХТУУБУТ...

Набараадалара:

- СӨ үтүөлээх артыыһа (1990);
- Арассыйа Федерациятын үтүөлээх артыыһа (1993);
- Ойуунускай аатынан Судаарыстыбаннай бириэмийэ (2019);
- СӨ норуодунай артыыһа (2000).

Улуу артыыс хайҕабыла

Нинаны училищеба кириэхпиттэн билэбин. Саҥа үөрэнэ кириэрбэр “олус үчүгэй куоластаах” дииллэрин истэрим. Очоттон киипэ, кытаанах көрүннээбэ, кыанара, кыайара сүрдээбэ. “Муусука училищетыгар үөрэнэ сылдьан, производственной быраактыкаба кууллаах хортуоппуйу, бөтүөннээх үүтү таах сүгэрэ” диэн кэпсииллэрэ. Ардыгар мэниктээн, уолаттары кытта туһуннабына, кыайара үһү. Киһи эрэ истэ олоруох курдук, сүрдээх интэриэһинэйдик, туттан-хаптан кэпсиирэ, күлэ-күлэ дьон сангатын үтүкчү үтүктэрэ.

Новосибирскайга үөрэнэ сылдьан, Москубага ССРС норуодунай артыыһа, Москуба консерваториятын бэрэпиэс-сэрэ И.К. Архиповаба бара сылдыбыт этэ. Онно Ирина Константиновна Нинаны истэн баран: “Эйиэхэ тугу да көннөрөр кыабым суох. Барыта сөпкө баран иһэбин. Олох долгуйума. Барыта эйиэхэ баар. Элбэхтик ыллаа”, – диэбит.

Тыйаатырга көрсүөхпүтүтэн ыла бииргэ ыллаан-туойан, үлэлээн-хамсаан сылдыбыппыт. Нинам – саамай истинг, эрэллээх дьүөгэм. Киһи быһыытынан көнөтө, ырааһа, чийинэйэ, бэри-

**Саха биир кизэн туттар талааннаах, күндү көмүс куо-
स्ताах күөрэгэйэ Нина Николаевна ЧИГИРЕВА 69
сааһыгар ыараханлык ыалдьан олохтон туораабыта ыам
ыйын 11 күнүгэр, 40 хонугун туолар.**

**Кини 1954 сыллаахха сэтинньи 15 күнүгэр Амма оро-
йонун Эмис сэлиэнньэтигэр төрөөбүтэ. 1979 сыллаахха
– Дьокуускайдаагы муусука училищетын, 1987 сыллаахха
М.И. Глинка аатынан Новосибирскайдаагы консерватория
вокалга салаатын ситиһиилээхтик үөрэнэн бүтэрбитэ.
Нью-Йорк куоракка (АХШ) Р. Понсейль аатынан фонда
маэстротын И. Чичаговка стажировканы ааспыта.**

**1987 сылтан 1997 сылга диэри Саха Опера уонна балет
судаарыстыбаннай тыйаатырыгар опера ырыаһытынан,
онтон 1997 сылтан Муусука үрдүкү оскуолатыгар препо-
давателинэн үлэлээбитэ.**

ниилээбэ, киһи эрэ убаастыыр, таптыыр
киһитэ. Ханна да сырыттын, тэбис-тэнтгэ
кэпсэтэн, санаатын үллэстэн, күлөн-
салан, үөрэн-көтөн араһсааччы. Кини
хайдах курдук ыллырай да, ол курдук
үтүө майгылаах, дууһата ыраас этэ.

Дьүөгэбин хаһан да умнубаппын,
мэлдьи сылаастык, чугастык саныыбын.

**Анна ДЬЯЧКОВСКАЯ,
РФ уонна СӨ үтүөлээх артыыһа.**

Сахалар дьолбутугар кэлбит киһибит...

“Ырыаһыт дьоло суох” диэн ааттыыл-
лар эрэри, Нина ДЬОЛЛООХ киһи этэ.
Кини дьоло дойдутугар, үлэтигэр уонна
норуотун тапталыгар этэ. Киһи кизэнэ кэ-
рэтэ, эдьийи кизэнэ дынгнээбэ – биһиги
Нинабыт.

Аан бастаан Глинка куонкуруһугар кы-
айбытын хаһыакка ааһан баран, “хайаан
дабаны кэллэбинэ, истиэм” диэн бэйэбэр
сыал туруорбутум. Онтубун толорон,
кини ыллыыр кэнсиэригэр мэлдьи баран
истэрим. Улуута, талаана бэрдиттэн ыра-
ахтан көрөн толлорум. Онтон чугастан
алтыһан билбитим дууһалыын, туттар-
дыын-хаптардыын, кэпсэтэрдийн туох да
кэрэ киһи буолан биэрбитэ. Гостуруолга
элбэхтик сылдьарбыт, көрдөөх кэпсэ-
эммит бүтэн биэрбэтэ. Сайын буоллун,
кыһын буоллун, туохтан да толлубакка-
чабыйбакка, “ыарыйдым” диэн ытаммак-
ка-суламмакка “норуотум күүтэр” диэн
буолара уонна хайаан да барара.

Кини норуот тапталлаах кыһа этэ.
Кими да сэнээбэккэ, саалаба уон, сүүс да
көрөөччү буоллун, мэлдьи ис сүрээбиттэн
ыллыыра. Нина айылбаттан айдарыылаах
киһи уонна дынгнээх опернай куоластаах
буолан, кэнсиэр иннигэр бэлэмнэниитэ
суох, ыарыыраппакка ыллыыра.

Биһиги дойдубутугар хаһа да барса
сылдыбыта. Онно тыа дьонун улахан
тапталын ыла. Олох араас түгэнин,
уустугун этинэн-хаанынан билэр буолан,
боростуой дьонго олох атын, истинг

сыһианнааба. Дьонум наар кинини ый-
ыталлара, сураһаллара, Нинаны оннук
олус таптаабыттара. Нина Чигирева
– олоххо биирдэ көстөн ааһар, сүдү
киһибит, маанылаах, дьоллоох эдьийи-
бит. Кини аата саха норуотун устуо-
руйатыгар кыһыл көмүһүнэн суруллан
хааллаба. Нинабытын таптаан “Нинош”
диэн ааттыырбыт.

Кэрэ киһибитин хаһан да умнуохпут
суоҕа.

**Александр БУРНАШОВ,
чугас доборо,
СӨ норуодунай артыыһа,
Мэнэ Хагалас улуунун
бочуоттаах олохтооҕо.**

Ыаллыы олорон, ырыатын элбэхтик истибит дьоллоохпут

1993 сыллаахха Дьокуускайга култуу-
ра үлэһиттэригэр анаан 9 этээстээх таас
дьиэни туттарбыттара. Бу сыл ити дьыэбэ
култуура араас эйгэтиттэн үлэһиттэр
кыбартыыра ылан, дьыэ күлүүһүн туппут-
тара. Бу сыл СӨ Бастагы бэрэсидьиэнэ
М.Е. Николаев ыгырыытынан, Дьокуу-
скайга саха аһын-үөлүн эрэстэрээнин
аһаары, И.И. Тарбаховы ыгыран, бу
дьыэбэ күлүүс тылын туттарбыттара.
Онтон ыла култуура эйгэтин үлэһиттэрин
кытта ыаллыы буолбуппут. Барыларын
кытта билсэн-көрсөн, ордук Нина Ни-
колаевна уонна Сергей Валентинович
Чигиревтэри кытары чугастык алтыһан,
добрдуу буолбуппут. Саха ыалын си-
эринэн, ылсан-бэрсэн, “эн-мин” дэһэн,
олус дабаны үчүгэйдик олорон кэлибит.

Нина Николаевна киһи киһитэ этэ.
Майгыта үчүгэйэ, эйэбэһэ, сэмэйэ,
кыраттан да үөрүннэһэ, кыһалба баар
буоллабына, көмөтө тугунан да кэм-
нэммэт. Дынгнээх добор кини этэ.
Биһиги ыалга күн баччатыгар диэри үтүө
үгэстээхпит. Ол – хас саҥа сүл үүнэр кэ-
мигэр көрсүһөн, бары бииргэ Саҥа ды-
лы ыларбыт, чэйдиирбит, ырыа бөбөнү

ыллыырбыт. Кини курдук хатыламат
тиэмбирдээх кэрэ куолаһын элбэхтик
истибит дьоллоохпут.

Күн күбэй ийэ, эбэ буолар ыйаабын
толорон барда. Ол курдук, сиэн кыргыт-
тарын – Соняны, Нинаны – улаатыннар-
да. Икки дьыэнэн сылдьан, дьонун көрөн-
хараһан олохтута. Сайынын даачатыгар
үүнээйи бөбөнү үүннэрэн, кыстыкка
бэлэмнэнэр буолара.

Күндү доборбут Нинабыт, Нина Нико-
лаевнабыт ыарахан ыарыттан олохтон
эрдэ туораабыта олус хомолтолоох.
Санаабытыгар, туруулаһан, “ыарыы-
ны кыайдар ханнык” диэн тагараттан
көрдөһөр этибит да... Дьылба ыйааба
кытаанах, тыйыс.

Кэргэнэ Сергей Валентиновичка,
уола Дмитрийгэ, сиэн кыргыттара
Соняба, Нинаба дириг културбаммытын
биллэрэбит.

Доборбут Нина Николаевна, быдан
дьылларга быраһаай, дойдун буора
сылаас, сымнаҕас буоллун. Уһуун-уһун
уугар утуй...

**Антонина, Иннокентий
ТАРБАХОВтар.**

Ааспыт кэминэн саныахха ыарахан...

*Мария Николаева: “Үөрэбин саңа
бүтэрэн кэллэбин утаа...
Оҕом кэриэтэ, миигиттэн
18 сүл балыс этэ”*

Нина Чигирева – улахан буукубаттан
суруллар ЫРЬАҤЫТ. Үтүө майгылаах,
сэргэх киһи этэ. Дэгнэ көстөр, олус
мааны тиэмбирдээх куолаһа истээччи
кутун-сүрүн тутара. Ырыаны толорор
үрдүк маастарыстыбата, култуурата хайа
баҕарар истээччи дууһатын көтүтэрэ.

Кинини ааспыт кэминэн саныырым
миэхэ олус ыарахан... Чугас аймахтыы
курдук истинг сыһианнаах этибит. Кини
туһунан сылаас өйдөбүл кини ырыалары-
гар уонна бүтэһик “голосовой послание-
тыгар” үйэлэргэ хааллаба.

Нус-хас утуй! Төрөөбүт дойдун буора
сымнаҕас суорбан буоллун!

**Мария НИКОЛАЕВА,
СӨ норуодунай артыыһа.**

“Буот кубараанньык, буот кубараанньык”

1978 сыллаахха үөрэхпин бүтэрэн,
Дьокуускайдаагы муусука училищеты-
гар үлэли кэлбитим. Онно аан бастаан
Нина Новикованы (Чигирева) көрбүтүм.
Аны санаатахха, ол кэмгэ Нина номнуо
“легенда” буолбут эбит. Кэпсииллэ-
ринэн, Нина ыллаатабына, икки ыстакаан
кэккэлэһэ тулар буоллабына, куолаас
күүһүттэн бэйэ-бэйэлэригэр охсуллан,
лынгынас тыаһы таһаараллар эбит.
Үөрэбин бүтэрэр сылыгар судаарысты-
баннай экссэмэнгэ дьон анаан-минээн
кини ыллырын истэ кэлбиттэр.

Кэлин элбэхтик алтыспыппыт. Нина
барахсан наһаа үөрүннэһэ, киһини ба-
рытын кытта уопсай тылы булар, аһара
үчүгэй майгылааба. Эрдэ тулаайах
хаалан, олох аһытын-ньулуутун бары-
тын билэн, балыстарын-бырааттарын
көрөн-истэн кэлбитэ. Араас уустук үлэбэ
үлэлээн, барытын этинэн-хаанынан бил-
бит киһи. Нинаба айылба биэрбит тала-
ана – сөбүмэр. Ону “ситэри туһаммакка
барда” диэн хомойобут.

Дьыэ кэргэнгэ туттаах киһилэрэ этэ.
Үүнээйи бөбөтүн үүннэрэрэ, куруолук
иитэрэ, сандальта мэлдьи толору астаах-
үөллээх буолара. Аан бастаан куоракка
кэлэригэр тыа кыысчаана нууччалыы
сатаан үчүгэйдик саңарбата үһү. Онно
биир түгэни мэлдьи кэпсээн күллэрэр
буолара. Очоттообуга Манган пуордугар

Ааспыт 2023 сүл күһүнүгэр бүтэһик испэктээгэр оонньообут эбит

маҕаһыын баар этэ. Онно сөмөлүөтүнэн кэлэн баран, ол маҕаһыынга киирбит. Арай, көрдөбүнэ, атыыга үчүгэй баҕайы, бытархай харчыны угар көһүлүөк баар үһү. Тыа оҕото барахсан ымсыыран, атыһыкка “мне кубарааннык” диэбит. Онуоха нуучча атыһыта өйдөөбөккө, хос-хос “что, что?” диэн ыйыт да ыйыт буолбут. Ону биһиги киһибит “кубарааннык, кубарааннык” диэн үрүт-үөһө эппит. Онтон өйдөөбөтө диэн ыксаан, бэйэтин көһүлүөгүн таһааран, харчытын сүөкээн баран: “Буот кубарааннык, буот кубарааннык”, – диэбитигэр атыылааччы дьэ өйдөөбүт.

Ити курдук биһиги Нинабыт сулустаах олоҕо саҕаламмыт. Наһаа суохтуубут, ахтабыт, курутуйабыт.

Раиса КРЫЛОВА,
СӨ култууратын үтүөлээх үлэһитэ.

Великолепный голос дается раз в столетия

С Ниной Николаевной мы познакомились в стенах нашей родной Новосибирской консерватории в 1982 году. Потом вместе работали в театре. 30 лет жили в одном доме, и жизнь наша проходила на глазах друг у друга, подружились. Нина Николаевна обладала уникальным даром – великолепным голосом, такой дается раз в столетия. Она свободно могла бы стать украшением любого театра страны и мира, но она выбрала свою родину. Она спела все ведущие оперные партии в репертуаре театра. Все ее выступления проходили с большим успехом. Она была добрым, жизнерадостным, стойким, общительным, кампанейским, очень простым, действительно – НА-РОДНЫМ человеком. Никогда, никому не отказывалась петь, когда ее приглашали на концерты, юбилеи, в свободное от работы время. Мы все чувствуем, что потеряли душу театра, его настоящую славу и гордость.

А.П. УНАРОВ,
Дирижер ГТОиБ
з.д. искусств РС(Я).

Үөрбүт-көппүт куоластарын харыстаан, сотторбокко илдьэ сылдыабын...

Нина Николаевна Чигирева курдук сүдү талааны кытта билсбит, ону ааһан добордоспут дьоллоохпун. Кинини оҕо сылдьан тэлэбиһиринэн эрэ көрөрүм, истэrim. “Халлаанга кэмэ суох сулустар...” диэн тылларынан саҕаланар “Сулустар” (П.Тулаһынап – В.Индигирскэй) ырыаны хайдахтаах курдук баай куолаһынан дьүрүһүтэн ыллырай! Онтон чугастык, норуот тапталлаах ырыаһыта Эдьий Марыына дьыэтигэр билсбитим. Эдьий Марыына “Нина Николаевналыын аймахтыыбыт” дэһэллэрэ. Эдьийэ балтын таптаан “Нинош” диэн ааттыыра. Уонна төһө да бэйэтигэр балыс буолбутун иһин, Марина Константиновна кини айылбаттан бэриллибит сүдү талааныгар сүгүрүйэрэ, бэл, бэйэтигэр үрдүктүк тутара, ураты ыгытабыллаахтык сыһыаннаһара.

Биһиги “Эдьий оҕолоро” диэн Марина Попова чугас доботторо, сүгүрүйэччилэрэ бэйэ-бэйэбитин кытта чугастык билсэ, тутуһа сылдыарбыт. Биллэн турар, кинилэр истэригэр Нина Николаевна биир бэлэ миэстэни ылара. Саха оператын чабылхай сулуһа Нина Чигирева аан дойду улахан сыаналарыгар ыллаабыт, аата-суола сурабырбыт, опера кириитиктэрин үрдүк сыанабылларын ылбыт киһи диэтэххэ, наһаа да судургу, истинг, эйэбэс, оболуу кэнэн, үөрүннээн майгылааба кинини сөхтөрөрө. Мин кинини кимизэх эмэ куолаһын үрдэппитин дуу, эгэ, кыһырыгытын дуу хаһан даҕаны көрбөтөбүм. Төттөрүтүн, наһаа уйан, куруук күлэ-үөрэ, санаата түспүт кинини убарыта, тэнгэ аһытын үллэстэ, көмөлөһө сылдыар буолара.

Доруобуйата этэнгэ эрдэбинэ, араас кэнсизэргэ, аһымал аахсыһа көхтөөхтүк кытара. Хатаһынан, Тулагынан, Мэнгэ Хангалаһынан, Амманан кэнсизиринэн сылдыбыппытын хаһан да умнуом суоҕа. Эдьийбит тахсан “Сулустарын”, “Кынаккын уун миэхэ, кыталык”, “Күөрэгэйдиин көрсүһүү” ырыаларын тардан кэбиһэрэ. Нина Николаевна ыллаан бүтэ даҕаны, саала иһэ хабыллар ытыс тыаһынан туолара, көрөөччүлэр ыытымаары хаайаллара.

Ариялара:

Сузуки («Чио-Чио-сан» Дж. Пуччини, дебют).
Полина уонна Милловзор («Пиковая дама» П. И. Чайковской).
Мамаша Кураж («Мамаша Кураж» С. Кортес).
Мать («Сын солнца» А. Созонов).
Күн Күбэй («Ньургун Боотур» М. Жирков, Г. Литинский).
Азучена («Трубадур» Дж. Верди).
Маддалена («Риголетто» Дж.Верди).
Ольга («Евгений Онегин» П. И. Чайковской).
Марина Мнишек («Борис Годунов» М. Мусоргский).
Кончаковна («Князь Игорь» А. Бородин).
Любаша («Царская невеста» Н. Римский-Корсаков).

Биир бэйэм кини “Ыйдаах түүн” (Н.Попов – А.Алексеев) ырыаны толорорун тухтаабыр да ордоробун. Ону кини сыанаба буолбакка, бэйэтэ-бэйэтигэр иһийдэбинэ, ис-иһиттэн изйэн ыллыан баҕардабына, сөбүлээн ыллыыра. Наһаа дыктый. Хайа да бэйэлээх операны сэргээбэт саха Нина Чигирева биир эмэ арияны толордобуна, операны салгыы истиэн бабарар буолааччы. “Князь Игорь” (А.Бородин), “Чио-Чио-сан” (Дж. Пуччини), “Трубадур” (Дж.Верди), “Пиковая дама” (П.Чайковской) операларга сүрүн оруоллары толорорун көрбүт дьоллоохпун. Оттон “Ньургун Боотур” олонхо-операба (М.Жирков), тус санаа-бар, киниттэн ордук Аан Алахчын Хотун суобун кэриэтэ этэ.

Нина Николаевна туһунан чугас дьүөгэтэ, эмиэ норуот тапталлаах эдьийэ Анастасия Варламова нууччалы тылынан кинигэ суруйан испитэ. Тоҕо диэтэххэ, “Нина Николаевна кэргэнин дьоно (Новосибирской нууччалара) кийиттэрин туһунан сиһилии биллиннэр” диэн. Ону Нина Николаевна миэхэ: “Мичилкэ, (кини миигин итинник ааттыыра) эн салгыан буолаарай? Настаа ылбыт интервьюлара аудиокассеталарга баар буолуохтаах” диэн көрдөспүтэ. Хомойуох иһин, ол кэссиэтэлэрин булбатаба...

Нина Николаевна кийиитэ баара-суоҕа 25 сааһыгар улахан ыарыыга ыалдьан олохтон туораабыта. Онно эмиэ кийитин эмтэтээри сүүрбүтэ-көппүтэ, аһымал кэнсизэр тэрийбитэ – ыарыы баҕайы бэриммэтэбэ. Сиэннэрэ барахсаттар тулаайах хаалбыттара. Ити санааҕа ылларыыта, хомойуута-хоргутуута барыта доруобуйатыгар обустаба, кэбирэттэбэ...

Хаарыан үтүө доборбут наһаа эрдэ бараахтаата. Олус суохтуубут, аһыйабыт. Билигин да кини бассаапка үөрбүт-көппүт куолаһын харыстаан сотторбокко илдьэ сылдыабын...

Георгий БЕЛОУСОВ,
Саха тэлэбиидэньэтин
суруналыһа.

Аан Алахчын – Саха Далбар хотуна

Арасыйыа Федерациятын үтүөлээх артыыһа Нина Николаевна Чигирева, чачы даҕаны, Аан Алахчын, үйэбэ биирдэ кэлэн ааһар саха Далбар хотуна диэтэхпинэ, бука диэн, сыыспатым буолуо. Мин кинини 2008 сыл кирбиилэриттэн билэбин. Биллэн турар, ити сүдү артыыстары кытта быыбар үлэтин кэмигэр эбитэ дуу, биитэр Александр Бурнашов кынаатыгар олорсон этэ дуу. Бу диэн өйдөөбөт эбиппин. Кинилэр бары Эдьий Марыына, Раиса Захарова, Нина Николаевна бары биир хампаанньа этилэр. Бу Орто дойду олобуттан “улахан эпохалар” бардылар...

Нина Николаевна наһаа холку, олус эйэбэс, сахалыы майгылаах этэ. “Улуубун, улахаммын” диэн хаһан да өнгөммөт, өттөйбөт, тыа сириттэн тахсыбыт киһи быһыытынан эдэрдэри кытта эдэр, саастаахтары кытта саастаах курдук тэнгинэн уопсай тылы булара. Дьэ, куолаһы айылҕа барахсан күндүлээбит да эбит. Кыыс Амма айылҕата, кэрэтин барытын, кыһыгар харыстаабакка биэрбит. Тыла чуолкайа, тыына уһуна, киэнгэ кыырай күөх халлааны барытын кууһан ылар кэриэтэ күүстээх, модун куоластааба. Элбэби сүбэлиирэ-амалыыра.

Дьылҕа Хаан ардыгар кытаанаһыттан абаарыын. Бүтэһик кэмнэригэр диэри санаата кытаанаҕа, барар туһунан толкуйа суоҕа. Наар “сиэннэрим, хайдах миигинэ суох олоруохтарай?” диэн хараастара. Санаата барыта ол этэ. Дьыэ кэргэнин олус таптыыра. Онтон бара сатаан “дойдугар тахсан тыын ылыан, сынньаныан этэ” диирбин истибэтэ, наар сиэннэригэр охторо.

2023 сыл күһүнэ. Опера тыйаатырыгар “Ньургун Боотур” турбута. Онно, хата, А.С. Борисов ытыгылаан, Нина Николаевнаны Аан Алахчын баартыйатын толороругар ыгырбыт этэ. Дьингинэн, уруккуттан толорон аҕай кэлбит баартый-

ата буоллаба. Кэнники доруобуйатынан сатаан кэлбэт-барбат буолан, солбуйаллара. Онно бүтэһигин Аан Алахчыны толороругар сүрдээбин долгуйбут этэ. Мэлдьи буоларын курдук, сүрдээх үрдүк таһымга ис-иһиттэн эңсэн туран ыллаабыта. Ол кэнниттэн наһаа үөрбүт, сүрдээбин сэргэхсийбит этэ уонна “хата, үлэбэр манньк кэлиһиһин” диэн эпигитигэр, баҕа санаатын биллэрбитигэр бары даҕаны үөрбүттэрэ.

Биир бэйэм, манньк улуу дьону кытта айах атан кэпсэтэн, алтыһан ааспыппыттан дьоллообунан аабынабын. Аан Алахчын, Саха Далбар хотуна Нина Николаевна, быдан дьылларга быраһаай! Үйэ-саас тухары эн модун, киэн куолаһың кэлэр кэнчээрилэргэ ымыы гынан ахтылла сырыттын, номох буолан дуорайдын!

Ырыа Саарын,
Олонхо тыйаатырын артыыһа.

Эдьийбит Нина 12 бииргэ төрөөбүттэртэн улахаммыт

Биһиги дьыэ кэргэнгэ бииргэ төрөөбүт 12-бит. Нина – бастакы оҕо. Оҕо сылдьан уол оҕо курдук наһаа мэнигэ эбитэ үһү. Кинини педагогтара батыһа сылдьан үөрэтэллэрэ, оннук талааннааба. Бииргэ үөрэнэр кыргыттара “Нина кимизэх да суох сүрдээх үчүгэй “слухтаах” этэ дииллэрэ. Ырыаны биирдэ истэр уонна барытын ыллаан кэбиһэрэ үһү. Онто уолугар бэриллибит буолуохтаах. Биһиги ыйы быһа ырыаны үөрэтэр буоллахпытына, эдьийбит биирдэ истээт, ыллыыра. Үөрэнэ сылдьан, икки бүрээт кыһын кытта бииргэ ололбута. Мин эдьийбэр кэллэхпинэ, миигин ыллатаары хаай да хаай буолаллара. Биирдэ училищеба киирэн ыллаабыппар: “Эдьийиң оннук тардан ыллыыр, манньк тардан ыллыыр”, – диэн эдьийбэр тэнгэ да тэнгэ буолбуттарын сөбүлээбэтэбим. Онтон ыла педагогтарга ыллаабат буолбутум.

Быраатым Бүөккэлиин эдьийбэр консерваторияба барбыппытыгар, ол бүрээт кыргыттара бырааппытын ортолоругар олордон баран, “опералаа да опералаа”. Бүөккэ, дьингинэн, операны хаһан даҕаны сэнээрбэтэх, өйдөөбөтөх эйгэтэ буоллаба. Ортолоругар дьоппуун уолун курдук буолан баран, истэн олооро. Оччолорго олох “красавчик” этэ. Нинаба күүлэйдии бара сылдьан, үһүн түспүт хаартыскабыт баар. Учууталлара миигин эмиэ “ыллаа да ыллаа” диэн хаайаллара. Ону эдьийим Нина: “Ыллаа, консерваторияба иккиэн үөрэниэхпит. Мин эйигин үөрэтиэм, 1-кы кууруска үөрэнэ киир”, – диэбитин эдьийбэр “оттон эн миигин ырыаһыт буолума” диэбитиг ди, онон “буолбаппын” диэн akkaастаммытым. Онно эрэ биирдэ итинник этэн турардаах уонна хаһан даҕаны эппэтэбэ. Сарсыардаттан хара киэһээнгэ диэри “улуй да улуй” буолалларын көрөммүн, салла санаабытым, сөбүлээбэтэбим. Оттон бырааппыт Бүөккэ ол кэнниттэн операны сүрдээбин сөбүлүүр буолан кэлбитэ.

Зоя СЛЕПЦОВА,
бииргэ төрөөбүт балта,
РФ маастар-повара,
“Гражданский килбин”
бэлиэлээх.

Балаһаны бэлэмнээтэ
Саргылаана БАҒЫНАНОВА.

Хомуньуус уонна кини кыыһа бэрик ылыыга уорбаланааллар

“70 саастаах Семён Филиппов дуоһунаһын баҕа өттүнэн туран биэрдэ” диэн буолбута. Билигин кини оннугар муус устар 25 күнүттэн “Якутдорстрой” салайан олорбут Амирхан Яндиев аһаарыта. “Семён Филиппов үлэһиттэрэ хоруупсуйаҕа уорбаламмыттарын кэннэ, бэйэтигэр хайаан да тахсыахтара” диэн сабаҕалааһын баара. Сыыспатахтар.

“Куттала суох хаачыстыбалаах айан суоллара” национальнай бырайыагы олоххо киллэриигэ улахан хоруупсуйа айдаана табыста. Семён Филипповы муус устар 28 күнүгэр “Улахан уонна ордук улахан кээмэйдээх бэриги ылы” диэн ыстатыйанан 5 түгэнтэ уорбалыыллар. Академик Василий Филиппов быраата, убаастабыллаах дьокутаат, хомуньуус, хоргуйан-дьадайан олорбот, ама, чаччы, уоран-талаан олорбута буолуо дуо?

Ордук суолу оноргуу айгыгыгар бэриги ылы – дойду үрдүнэн киэҥник тарҕаммыт кыдыкпыт. Суол тэрилтэтин салайаччыларыгар “харчыгыттан бэрсибэтэххинэ, үлэбин тутуо суохпун, ханнык да аакка илии баттаабаппыт, оччотугар бу үлэг иһин кэппизикэни да ылбаккын” диэн бэрик биэрэргэ күһэйлэллэр.

Филипповы Өрөспүүбүлүкэ күнүн сарсыныгар түппүттара (урукку дьокутааттар – Уаровтаах Саввин – эмиэ Өрөспүүбүлүкэ күнүгэр тутуллубуттарын өйдүүр буолуохтаахпыт). Кини соторутаабыта балыһаҕа сытан тахсыбыт эбит.

Силиэстийэ сабаҕалааһына

Уорбаланааччы Семён Филиппов 2021–2023 сс. “Өлүхүмэ суоллара” уонна “Меркурий” тэрилтэлэр салайааччылары Дмитрий Маковеевтан “«Умнас» өрөспүүбүлүкэ суолталаах айан суолу көрүүгэ-истиигэ, өрөмүөнүүргэ уонна тутарга судаарыстыбаннай хантыраактары толороругар үрдүттэн күүс-көмө буолуом, араҥаччылыам” диэн сылтаһанан бэрик көрдөөбүт. Маковеев сөбүлэспит. 8 мөл. 645 тыһ. солк. бэриги Филиппов үлэһитэ Александр Шапошин уонна бастагы көргөнүттэн кыыһа, “Сахагипрозем” АУо генеральнай дириэктэрин сүбэһитинэн үлэлиир Яна нөҥүө араас чаастаан ыла олорбута сабаҕаланар. Бэриги биэрээччи Маковеев эрэ буолбакка, хас да кийи баар үһү.

Филипповы силиэстийэ кэмигэр ханна утаарар туһунан суукка көрүөхтэрин иннинэ, бастаан Артуш Шагинян диэн эмиэ бэрик биэрбит кийини көрдүлэр. Бу Шагинян диэн “Мэҥэ автомагистраллара” суол онгорор хампаанньа дириэктэрэ эбит. Кини Семён Филипповка 4,5 мөл. солк. бэриги биэрбит курдук. Өйдүүр буолуохтаахпыт, ойуур баһаардара турар кэмнэригэр Чурапчыга Е.Игитян диэн тырахтарыыс умайбытын. Ити Шагинян тэрилтэтин үлэһитэ эбит. Бу “Мэҥэ автомагистраллара” хампаанньа Семён Филиппов салайар суол управлениетын кытары уопсайа 462 мөл. 598 тыһ. 856 солк. икки судаарыстыбаннай хантараагы түһэрситтэ.

Семён Филиппов тутуллан баран, Арасыйыа Төрүт сокуонун 51-с ыст. сиһинэн көрдөрүү биэрэригиттэн батыммыт.

СИЗО-ҕа утаарылыннылар

Аан күнгэ, муус устар 29 күнүгэр, Дьоккуускай куораттаабы суутугар холюобунай дьыала фигураннара Семён Филипповы, кини кыыһа Янаны (силиэстийэ “бэриги ылыыга куомуннаах” диэн уорбалыыр) итиэннэ Артуш Шагиняны силиэстийэ кэмигэр ханна утаарарын көрдүлэр.

Аан бастаан Яна Филиппова дьыалатын суукка көрдүлэр. Ыал ийэтин, кэргэнин наручниктаах тутан киллэрбиттэр. Яна Филиппова эмиэ Арасыйыа Төрүт сокуонун 51-с ыст. сиһэммит (ол аата, бэйэтин, чугас дьонун утары көрдөрүү биэрэртэн батыны). Яна Семёновна дьыалатын хас да чаас көрбүттэр. Силиэстийэ уорбаланааччы докумуоннары суох

Бу дьыл олунньутун бүтүүтэ “СӨ Массыына суолун управлениета” хааһына тэрилтэтин массыына суолун тутар отдел начаалынньыга Александр Шипошин 4,5 мөл. солк. бэрик ылыыга уорбаланаан тутуллубута. “Бэриги «Дороги Олекмы», «Меркурий» ХЭУо салайааччылары Дмитрий Маковеев биэрбит” диэн сабаҕалыыллар, билигин кини дьиэ хаайыытыгар сытар. Шипошин Маковеевтан ылбыт бэригин сорох чааһа өрөспүүбүлүкэ хомуньуустарын счётугар түспүт эбит. Оттон хомуньуус, Ил Түмэн дьокутаата Семён Филиппов оччолорго “СӨ Массыына суолун управлениетын” салайан олорбута. Онон хомуньуустарга ити бэрик тобо барбыта эмиэ өйдөнөр.

онгорор, туоһуларга дьайар кыахтаабын иһин, итиэннэ кини көргөнэ уруккута ИДьМ тэриллиилээх буруйу онорууну бохсор управление начаалынньыгын солбуйааччы Пётр Петров буоларынан, силиэстийэ кэмигэр икки ыйга хаайарга туруорсубута. Силиэстийэлиир кэммитиэт матырыйаалларыгар Яна Филиппова көргөнэ Пётр Петров “кириминээл айгыгыгар киэн сибээстээх, онон кинилэр туоһуларга дьайыахтарын сөп” диэн, Яна Филиппованы бэс ыйын 27 күнүгэр диэри СИЗО-ҕа утаардылар.

Яна Филиппова дьыалатын балай эмэ өр көрбүт эбит буоллахтарына, бэриги биэриигэ уорбаланаан Шагиняны чаас аһаарын иһигэр көрбүттэр. Суут Шагиняны бэс ыйын 27 күнүгэр диэри дьиэ хаайыытыгар ытта.

“Эмиэрикэҕэ күрүүн сөп”

Ыкса киэһэ, 22 ч. сабана, бу хоруупсуйа айдаанын сүрүн уорбаланааччыта Семён Филипповы суукка көрбүттэр. Албакаата суукка икки бакыат Махтал суругу, наҕарааданы, Семён Филиппов үтүөтүн-өҥөтүн туоһулуур кырааматалары илдэ кэлбит. Уорбаланааччы суукка “дьиэ хаайыытыгар ытыгын” диэн көрдөспүт. Албакаат, холюобунай дьыала матырыйаалын кытары ситэ билсэбэтэх буолан, сууттан тохтобулу көрдөөбүт. Инньэ гынан суут оптуорунньукка, сарсыарда 9 ч., көспүт.

Суукка силиэстийэ Филипповы хайаан да хаайарга модьуйбут. Кини дьэтин атыылаан эрэрин, АХШ, Сан-Франциско куоратыгар Семён Филиппов уола олохсуйбута ырааппытын, кини онно хаһан баҕарар күрээп хаалыан сөбүн эппиттэр. Итиэннэ Филиппов туоһуларга дьайыан сөбүн уонна дакаастыыр матырыйааллары суох онгорор кыахтаабын ыйбыттар. Ыкса киэһэ, 17 ч. сабана, суут Семён Филипповы эмиэ икки ыйга СИЗО-ҕа утаарарга биригэбэрдээбит.

Филиппов хаайылыбытын кэннэ, быраабы араҥааччылыыр уорганнар пресс-сулууспалара тутта официальной релизтэри таһаартаатылар.

ИДьМ:

– Саха сиригэр хоруупсуйа буруйун онорууга уорбаланаан, өрөспүүбүлүкэтээби массыына суолун-ийин управлениетын урукку генеральнай дириэктэрэ уонна 5 кэмиэрчэскэй тэрилтэ салайааччылары тутулуннулар. СӨ ИДьМ

уонна Росгвардия ОМОН күүстэринэн, “СӨ Массыына суолун управлениета” ГКУ урукку генеральнай дириэктэрэ ордук улахан кээмэйдээх бэриги ылыыга уорбаланаан тутулунна.

Оперативниктар сабаҕалыылларынан, хааһына тэрилтэтин генеральнай дириэктэрэ сулууспалаах балаһыанньатын туһунан, 2021–2023 сс. куомуннаахтарын нөҥүө 4 бэдэрээт тэрилтэтин салайааччыларыттан национальнай бырайыагы олоххо киллэриигэ үһүөттэн туорайдас-пакка, көмүскүү олорорго диэн, улахан кээмэйдээх бэриги ылбыт. Ыһа барыллаан бэрик быһыытынан сокуоннайа суох киирбит үп 13 мөл. 700 тыһ. тахса. Ити үлүгэр үп көрдөөһүн үлэтин ытыгы быһыытынан 45 саастаах кыыһа салайар аффилированнай тэрилтэтин счётугар уонна урбаанныттартан успуонсардыы көмө быһыытынан киирэр турбут.

Бу сыл олунньутугар СӨ ИДьМ экэнэмиичэскэй куттал суох буолуутун уонна хоруупсуйаны бохсор управление-тын үлэһиттэрэ оперативнай-ирдиир дьаһаллары ыһа сылдьан, суол управлениетын отделын начаалынньыгар 44 саастаах кэмиэрчэскэй тэрилтэ салайааччыта 4 мөл. 495. тыһ. солк. бэриги биэрэ турдабына харыларыттан харбаа-быттара. Холюобунай дьыала сүрүн фигуранын олорор сириттэн, Дьоккуускайтан, түппүттара. Күн бүгүн уораланааччы 8 түгэнтэ кытыгастааҕа быһаарылынна. Полиция матырыйаалларынан Силиэстийэлиир кэммитиэт Семён Филипповка 5 түгэнинэн Арасыйыа ХК 290-с ыст. 2,5 уонна 6 ч. (бэриги ылы) холюобунай дьыала көбүтүлүннэ. Кини куомуннааһар 3 түгэнинэн Арасыйыа ХК 291.1 ыст. 3 уонна 4 ч. (бэриги ылыыга куомуннааһын) холюобунай дьыала көбүтүлүннэ.

Оттон 4 кэмиэрчэскэй тэрилтэ салайааччыларыгар Арасыйыа ХК 291-с ыст. (бэриги биэри) холюобунай дьыалалар көбүтүлүннүлэр.

Дмитрий ИВАНОВ.

Ыспыраапка:

Семён Васильевич Филиппов 1953 сыл ыам ыйын 27 күнүгэр Горнай Бэрдигэстээҕэр төрөөбүтэ.

Үлэтэ-хамнаһа:

01.1975–06.1975 сс. – “Росгипрозем” Дьоккуускайдаабы салаатын Хотугу зем-эспэдииссийэ үлэһитэ;

1976–1977 сс. – “Дальгипрозем” институтун ыстаарсай тиэхиньигэ, вычислитель;

1977–1980 сс. - инструктор, тэрийии отделын сэбиэдиссэйэ, Томпотообу ЫБСЛКС РК II сэкирэтээрэ;

1980–1985 сс. – норуот хонтуруолун Томпотообу кэммитиэтин иниспиктэрэ;

1985–1986 сс. – “Дальгипрозем” Саха сиринээби филиалын Хотугу эспэдииссийэтин инженер-землеустроителэ;

1986–1988 сс. – Хаандыга бөлүөлэгин норуот дьокутааттарын Сэбиэтин исполкомун бэрэссэдээтэлин солбуйааччы;

1988 – “Дальгипрозем” Саха сиринээби филиалын Хотугу эспэдииссийэтин сүрүннүүр инженер-землеустроителэ, биригээдэ, баартия начаалынньыга;

1993–2005 сс. - “СахаНИИгипрозем” ГУТ дириэктэрэ;

2005–2019 сс. “Сахагипрозем” АУо генеральнай дириэктэрэ;

06.2019 с. – хаайыллар диэри “Управление автомобильных дорог РС(Я)” ГКУ генеральнай дириэктэрэ.

2008–2018 сс. Дьоккуускай куорат Дууматын дьокутаата, 2013 с. Дуума бэрэс-сэдээтэлин солбуйааччы. Ил Түмэн 6-с, 7-с ынгырылаах муньабын дьокутаата. Ил Түмэнтэ култуура уонна СМИ, тутууга, ДьОХХ, энэргизтикэҕэ итиэннэ судаа-рыстыбаннай тутулга уонна сокуону онорууга сис кэммитиэттэр чилиэннэрэ, КПРФ фракция чилиэнэ.

Арасыйыа уонна СӨ үтүөлээх землеустроителэ, Томпо улуунун бочуоттаах олохтообу. Иккис көргөнэ, биллэр модельер Варвара Филиппова хомолтолоохтук өлбүтэ.

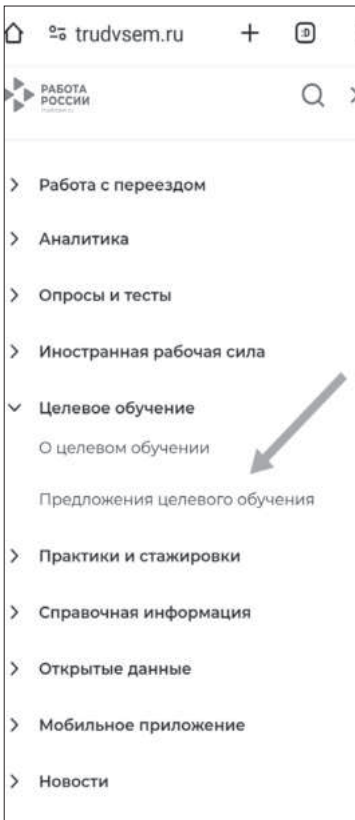
Тус сыаллаах
үөрэххэ туттарсыы, ылыы
быраабылата уларыйда

Саҥа, уларытыылаах быраабыла бу ыам ыйыттан олоххо киирэр. Үчүгэйэ диэн, быйылгыттан абитуриент, холобур, бэйэтэ олорор, билэр улуунун тэрилтэлэригэр эрэ тус сыаллаах (целевой) ыытар тэрилтэни көрдүү сатаан эрэйдэнэрэ тохтуур. Арассыыйа хайа бабарар муннугар санаата сытар идэтинэн үлэлиир кыахтанар. Ол эбэтэр, тус сыаллаах үөрэтиигэ оҕолору ыытан, кэнэбэһин кинилэргэ үлэлиэхтээх каадыры эрдэттэн булунуон баҕалаах тэрилтэлэр быйылгыттан бары “Работа России” диэн порталга регистрацияланан, ханнык идэлэргэ “целевой” биэрэллэрин киллэрэр буолаллар. Онно үөрэттэрэр, үлэлэтэр усуллубуйаларын, туох өйөбүлү мэктиэлиллэрин толору билиһиннэриэхтээхтэр.

Тус сыаллаах үөрэтии туттаах сыала-соруга – идэ ылыахтаах эдэр киһи эрдэттэн үлэлиир миэстэлээх буоларын ситиһи, оттон үлэнэн хааччыйааччы үлэһитинэн хааччылларыгар көмөлөһүү. Сокуон “тус сыаллаах үөрэтии диэн дьупулуом ылан баран, түһэрсибит дуогабарга олобуран, үлэбэ киирэр гына, туһааннаах идэбэ үөрэнии буоларын” быһаарар.

Абитуриент, болбой!

Үрдүк эбэтэр орто үөрэби биэрэр кыһаҥа үөрэххэ кириэхтээх абитуриент федеральной судаарыстыбаннай уорганы, РФ субъектын судаарыстыбаннай уорганын эбэтэр олохтоох бэйэни салайыныы дьаһалтатын, юридической сирэи (о.э., тэрилтэни) биитэр биридиилээн урбаанньыты (ИП) да кытта итинник тус сыаллаах үөрэтии, үлэбэ ылыы дуогабарын түһэрсэр бырааптаах. Бу иннинэ ити курдук, былаас уорганнарын, судаарыстыба тэрилтэлэрин, судаарыстыба кыттыгастаах тэрилтэлэри, оборуона-бырамыысыланнай холбоһук уонна тыа хаһаайыстыбатын онгортон таһаарар тэрилтэлэрин эрэ кытта тус сыалла-

бэттэр*.

Абитуриент ханнык тэрилтэбэ тус сыаллаах үөрэтиигэ хапсан, сөбүлүүр, санаата сытар идэтин баһылаан, үлэлиир тэрилтэлэниэн сөбүн “Работа России” порталга киирэн билсэр кыахтанар. Онно киирэн, биир сөбүлээбит сирин, тэрилтэтин быһаарынан баран, сакаасчыт тэрилтэ наадыытыгар олобуран,

ах үөрэтии дуогабара түһэрсииххэ сөбө.

Быйылгыттан ити-лэри таһынан урутаан сайдыы сирдэригэр, экэниэмикэ ураты зоналарыгар, территориятаабы сайдыы зоналарыгар, Арктика зоналарыгар, Владивосток көңүл пуордугар, “Сколково” бырайыакка кыттар тэрилтэлэр, норуоттар икки ардыларынаабы кластерга, норуоттар икки ардыларынаабы мэдиссиинэ кластерыгар үлэлиир резидент-тэрилтэлэр, инновациялаах билим-технологическай кииннэрэ, “Эра” байыаннай инновациялаах технополис тус сыаллаах үөрэтиигэ ыытар бырааптаамыттар.

Арай итиннэ добордуу сыһыана суох дойдулары биитэр иноагеннары кытта сибээстээх тэрилтэлэр киирси-

“Поступление в вуз онлайн” өнгөтүн туһанан, судаарыстыбаннай өнгө порталын нөнгүө (Госуслуги) дуогабар түһэрсиигин бабарарын биллэрэн, сайаапка ыытыахтаах.

Бутуллуу-буккуллуу тахсыбатын наадатыгар тус сыаллаах үөрэби талбыт абитуриент быйылгыттан саҕалаан, урукку курдук 5 араас үөрэххэ буолбакка, биир үөрэх кыһатыгар, чопчу биир идэбэ эрэ туттарсар бырааптааммыт.

Мань сорохтор сыһа өйдөөн, “быйыл үөрэххэ туттарсааччылар бары биир эрэ үөрэххэ докумун туттарар бырааптааммыттар” диэн айманаллар. Оннук буолбатах. **Бу – үрдүк уонна орто үөрэх кыһаларыгар тус сыаллаах (целевой) үөрэххэ туттарсааччыларга эрэ сыһыаннаах.** Бу иннинэ тус сыаллаахха да туттарсар абитуриент хас да дуогабары түһэрсэр кыахтаабы тохтообут.

Үсүһүнэн, “целевойунан” үөрэммит устудьуон мунгутаан кылгаабыта, үөрэбин кэнниттэн 3 сыл үлэлиэхтээбэ оннунан хаалбыт. Ол оннугар үөрэттэрэр тэрилтэлэр исписэлиини мунгутаан уһаабыта 5 сыл үлэлиирин ирдиир кыахтаахтара эбиллибит.

Төрдүһүнэн, үөрэттэрэр тэрилтэ уонна абитуриент икки ардыгар түһэрсиллэр дуогабары урукку курдук үөрэххэ туттарса тийэйэригэр буолбакка, үөрэххэ кирибитин кэнниттэн түһэрсэр буолаллар.

Бэсһинэн, урукку курдук абитуриент сакаасчыт тэрилтэни уонна үөрэх кыһатын кытта дуогабары тус-туһунан түһэрсибэккэ, үс өрүт кыттыылаах биир уопсай дуогабары түһэрсэр буолар. Оттон сакаасчыт уонна үлэнэн хааччыйааччы тус-туһунан буоллахтарына, уопсай дуогабары таһынан үлэнэн хааччыйар тэрилтэттэн эмиз илии баттааһын баара булгуччулаах.

Ол эрэри, дыктитэ, ыам ыйын 7 күнүнээби туругунан, “Работа России” портал “Тус сыаллаах үөрэх” баһыгар икки эрэ этии киирэ сылдьар. Лаппа бытаарыы тахсыбыт чинчилээх. Онон интэриэстээх дьон үөрэх министиэристибэтиттэн, үөрэх кыһаларын Тутар хамыһыһаларыттан чопчулаһа сылдьаргыт ордук буолсу.

Биир СКЭ-бэ
хаттаан холонуохха сөп

Ыам ыйын 23 күнүттэн СКЭ (судаарыстыба кэлим эксээмэнэ, ЕГЭ) туттаах түһүмэбэ саҕаланан баран, ый кэрингэ салҕаныа. СКЭ-ни туттарыы тиһэх саппаас (резервнэй) күнэ бары биридимиэттэргэ бэс ыйын 21 күнүгэр буоларын санаппыттар.

Быйылгыттан сонун уонна үтүө уларыыы киирбит. Оскуоланы бүтэрээччилэр үрдүк үөрэх кыһаларыгар үөрэххэ докумуннары тутар кэм саҕаланан иннинэ **биир биридимиэттэригэр хаттаан кэлим эксээмэни туттарар бырааптааммыттар.** Бу саҥа быраабыла ыам ыйын 3 күнүттэн олоххо киирбит. СКЭ-ни хаттаан туттарарга анаан эбии күннэр чопчуламмыттар: от ыйын 4 уонна 5 күннэригэр.

Бэйэ счётугар босхо ыытар
үп лимитэ улааппыт

Ол аата, хас да баанҕа счёттаах дьон биир баантан атын баанҕа баар **бэйэлэрин счётарыгар биир ый устата босхо ыытар кыахтаах кээмэйдэрэ 30 мөл.солк. диэри үрдээбит.** Онон кирэдьиит тэрилтэлэрэ бу кэ-

эмэй иһинэн үбү олоччу эбэтэр ый устата уопсайа итиччэ суумаба диэри хаста да төхтүрүйэн ыытары хааччахтыыр бырааптара суох буолбут. Нэһилиэннээ үгүс арангатыгар туһата суох уларыыы диэххэ.

Бу саҥа киирэр нуорма, Киин баан чопчулаабытынан, мобильнай сыһарыы уонна тус кэбинит көмөтүнэн счёкка ыытарга уонна СПБ (түргэнник төлөһүү тиһигин) нөнгүө төлөпүөн нүөмэригэр харчы ыытарга сыһыаннаах. Ол аата, мобильнай баан эбэтэр интэриниэт-баан көмөтүнэн онлайн-ыытыыга эрэ дьайар.

Дьэ, оттон **атын киһи счётугар** биир ый устата, мунгутаан элбээбитэ, уопсайа холбоон, **100 тыһ. солк.** эрэ диэри босхо ыытыахха сөбө уларыбатах, оннунан хаалбыт. Ити кээмэйтэн таһынан барда да, билэргит курдук, хамыһыһа аабыллар.

Сэдэх ыарыылаах оҕолорго
көрүллэр көмө тэтимириэ

Сэдэхтик көстөр ыарыылаах оҕолорго анаар эми бу ыам ыйын 1 күнүттэн саҕалаан, уруккутаабыр түргэнник ыытар буолуохтара. О.э., “Круг добра” диэн саппаас пуондаттан эмп тэрилтэлэригэр тийэр эмтэри, препараттары суһаллык ыытар гына быһаарбыттар. Оҕоҕо хобдох диагноз туруоруллан, эмп наадата биллибит күнүттэн 6 үлэ күнүн иһинэн тустаах эмэ кэлиэхтээх. Бу иннинэ ити болдьох 24 үлэ күнгэ тэҥнэһэрэ.

Сэдэхтик көстөр, о.э. орфаннай ыарыылаах оҕолорго мэдиссиинэ сыаналаах көмөтүн онгорорго, ол иһигэр дойду тас өттүгэр кытта эмтэнэллэригэр,

эмп-том ылыналларыгар, доруобуйаларын тупсарыналларыгар көмөлөөх мэдиссиинэ онгоһугун, тэрили ылыналларыгар анаан, “Круг добра” пуонда тэрилтэн үлэлиир эбит. Үбүлээһинэ дойду хааһынатыттан көрүллэр.

Сэдэхтик көстөр ыарыы диэн тугу ааттыылларый? Арассыыйаҥа дойду нэһилиэннээтин **100 тыһ. киһитигэр тиксэринэн, 10-тан элбэбэ суох киһи ыалдьар түгэнигэр – ол ыарыы сэдэхтик көстөр ыарыыга киирсэр.** Этэргэ дылы, киһи өстөөгөр да бабарбат оннук ыарахан ыарыыларыгар, көбүс бычыгын атрофията (СМА) диэн генетическэй ыарыы, холобур, киирэр эбит. Итинник ыарыыны эмтииргэ туттуллар эмп икки мөлүйүөн дуоллар сыаналаах! Манньк түгэнгэ тустаах пуонда баара абырыыр буолаахтаатабы.

ОРВИ-лаабыт киһиэхэ
антибиотик анаммат уонна...

Быйыл ыам ыйын 4 күнүттэн улахан киһи ОРВИ-лаабытын эмтииргэ саҥа ыстандаарт олоххо киирбит. Бу туһунан киин бэчээт суруйар. Ол курдук, вирустаах импиксийэбэ ыалдыбыт киһиэхэ ананар олохтоох онгоһуу

препараттартан антибиотигы туора сотон баран, урукку испиһэккэ суох «Кагоцел» эми киллэрбиттэр. Ону таһынан ыарыыны быһаарыыга (диагнозтыырга) уонна эмтииргэ сыһыаннаах кэккэ уларыыы баар. Холобур, бу иннинэ олус ыараханньк ОРВИ-лаабыт (ыарахан истиэпэнинэн ыалдыбыт) дьон туругун көрөргө бронхоскопия, эзофагогастродуоденоскопия, ис уорганнар толору УЗИ-та, тыҥа сыппара флюорографиятын аныыллара. Билигин балар ОРВИ-ны эмтииргэ, быһаарарга туттуллар анал кэрискэттэн таһаарыллыбыттар.

Сураба суох сүппүттэр
аймактара ДНК туттарар
буолуохтара

Бу ыам ыйын 15 күнүттэн саҕалаан, сураба суох сүппүт **дьон чугас аймактара булгуччулаах геномнай регистрация диэнгэ хайаан да бэлиэтэнэллэрэ ирдэниэ.** Ол аата, судаарыстыба уорганнара ити кэмтэн саҕалаан, киһи сүтүктээх дьонтон геномнай иһитиннэриини ылар уонна ол чахчыны уура-харайа сылдьар бырааптаналлар. Геномнай иһитиннэри диэнгэ ДНК-ны ааҕан туран, биометрия персональнай дааннайа киирэрин быһаарбыттар.

Оттон сүтүктээх чугас аймаҥа диэнгэ кини төрөпүтэ, обото, биир ийэттэн-аҕаттан төрөөбүт инитэ-

биитэ, эдьийэ-балта киирсэллэр. Кинилэр геномнай иһитиннэриилэрэ сураба суох сүппүт киһи ханна баара биллиэр эбэтэр өлбүтэ биһүргэниэр диэри анал сиргэ ууруллар буолар. Ол эрэри мунгутаан уһаабыта 70 сыл хараллар эбит. Өскөтүн сураба суох сүппүт киһи көһүннэбинэ эбэтэр көстүбүт өлүк кини буолара быһаарылынна да, аймактарын геномнай иһитиннэриитэ суох онгоһууларын туһунан тоһоболоон бэлиэтээбиттэр.

2023 сыл саҕалананытынаабы чахчынан, Арассыыйа үрдүнэн 28 тыһ. чугаһыыр сураба суох сүппүт дьон баара ирдэбилгэ сылдьар. Итинтэн 960-на сокуонун сааһын туола илик оҕо дьон эбит. Ол иннинээби 2022 сылга 7,5 тыһынчаттан тахса сураба суох сүтэн, ирдэбилгэ киирбит киһи дьылбата быһаарыллыбыта суруллар.

Арыгы сыаната үрдүүр

Кыһыл арыгы (вино), сампаан курдук күүгэннирэр (игристые вина) уонна отонтон, бинэгириэттэн онгоһулар кыраадыстаах утахтарга бу ыам ыйын 1 күнүттэн акциз ыстаапката үс бүк үрдээбит. Хо-

лобур, арыгы уонна сампааныскай биир лиитирэтин акциһа 45 солкуобай эбит буоллабына, 141 солк. буолбут, кыһыл арыгы (вино) киэнэ – 34 солкуобайтан 108 солк. тийбит.

Национальнай арыгы бэлиитикэтигэр киин быһа холуйан суоттааһынынан, чуолаан тастан кирири, урут мунгутаан чэпчэки сыаналаахха киирсэр вино 2–3 бүк үрдүүр чинчилээх. Тоҕо диэтэххэ, аксиһи таһынан Грузияттан ураты тас дойдуттан киирэр арыгыга өссө эбии төлөбүр – 12,5 бырыһыаннаах пошлина – диэн баар. Оттон добордуу сыһыаннаахха киирсикэт дойдуттан киирэр арыгыга былырын атырдыах ыйыттан оннук пошлина кээмэйэ букатын да 20% буолбут эбит. Онуоха кыраадыстаах утах биир лиитирэтигэр эбиллэр пошлина мунгутаан кыччаабыта 1,5 дуоллоор буолар. Ол оннугар быраабыталыстыба олохтоох арыгы онгорооччулары өйөөн, кинилэр бинэгириэти туһаналларыгар нолуокка чэпчэтии (вычет) ылыахтарын сөп гына быһаарбыт. Ол да буоллар, олохтоох арыгыны онгорооччулар акциз үрдээбитин уонна уот, өгө төлөбүрү үрдээбитин быһытынан, сыаналарын син биир 35 бырыһыанҕа тийэ үрдэтэргэ суоттаналларын этэллэр.

Манна дабатан эттэххэ, үрдүк кыраадыстаах арыгы акциһа бу иннинэ, сыл саҕалананыта үрдээбит. Ол курдук, биир л этиловай испиир акциһа былырын 613 эбит буоллабына, быйыл 643 солк. буолбут эбит. Оттон 9%-на диэри кыраадыстаахтар киэннэрэ – 514 солк.

Арыгы сыанатын үрдэтии манан тохтообот чинчилээх. Бэс ыйын 1 күнүттэн буюкка, ханһаак, бренди уонна ром биридиилээн атыыга тахсар мунгутаан кыра сыаналарын үрдэтэри былаанньыллар.

Быһата, эрэй чарааһына кыраадыстаах утахтан аккаастанан, чөл олобу тутуспут көнө.

Балаһаны Татьяна ЗАХАРОВА-ЛОҢУУРА бэлэмнээтэ.

Оччотообу сэрии туһунан тугу билэбиний?

Аба дойду Улуу сэриитэ кыайыынан түмүктэммитэ 79 сыла да буоллар, билинни оҕолор устуоруйаттан, төрөппүттэриттэн истэн, син кыратык даҕаны билэр, саатар, барбах удумаҕалатар буолуохтаахтар. Хомойуох иһин, сорох оҕолорум төрүт билбэттэрин көрдөрдүлэр. Баҕар, ыйытыкпыт уустук буолуо, баҕар, соһуччута бэрт буолан, кыайан хоруйдуу охсубатахтара буолуо. Ол да буоллар ыраах улуус да, Дьокуускай да оҕолоруттан ыйыталастым. Элбэх кыттааччыттан сиידэлэнэн, бачча оҕо сөпкө хоруйдаата.

Александр НИКОЛАЕВ, Дьокуускай куорат, ФТЛ, 6-с кылаас үөрэнээччитигэр манньык ыйытык (олус элбэх кинигэни ааҕар диэбиттэрэ):

Ыйытыгы:

1. Германия фюрера Адольф Гитлер Сталинтан өссө атын кими дьингээхтик абааһы көрбүтэй уонна тоҕо?

2. Фёдор Кузьмич Попов диэн кимий быһыыны онгорбутун уонна туох хорсун билэбиний?

Хоруй:

1. Гитлер Юрий Левитаны ынырыктык абааһы көрбүтэ. Тоҕо диэтэххэ, Левитан куолаһа оччотообу Кыһыл

Аармыйа күүһүн бөбөргөтөрө. Аармыйа бэйэтэ өстөөгү самналар, сууларар модун күүс буолаҕа. Левитан Сэбиэскэй Союус кыайыытын туһунан ыллыыра. Ол иһин Адольф Гитлер кини куолаһын өлөрдүү абааһы көрбүтэ уонна “кини төбөтүн иһин 250 тыһыынча маарканы төлүүбүн” диэбитэ.

2. Фёдор Попов сэттис нүөмөрдээх дивизия хамандыыра этэ. Кини 1943 сыллаахха Днепр өрүһү туораабыта. Кинини биэрэккэ өстөөхтөр тоһуйа сыппытара. Онно кырыктаахтык киирсибиттэрэ. Бу кэмгэ Фёдор Кузьмич 80 кэрингэ ньиэмэс саллаатын охторбута.

Александр СЫЛЫТОВ, Дьокуускай куорат 31-с №-дээх оскулатын 3 “а” кылааһын үөрэнээччитэ:

Ыйытыгы:

1. Саха сириттэн төһө киһи сэриигэ кыттыбытай?

2. Сахалартан кимнээх Аба дойду сэриитигэр кыттан Сэбиэскэй Союус Дьоруойун аатын ылбыттарай?

Кимнээби билэбиний, кинилэр туох хорсун быһыытын онгорбуттарай?

Хоруй:

1. Саха сириттэн 65–66 тыһыынча киһи

сэриигэ барбыта. Олортон аңаардара дойдularыгар төннүбэтэхтэрэ, сэрии хонуутугар охтубуттара.

2. Саха сириттэн 24 саллаат Сэбиэскэй Союус Дьоруойун аатын ылбыттар. Кинилэртэн мин Фёдор Матвеевич Охлопков уонна Фёдор Кузьмич Попов диэн саха дьоруойдарын билэбин. Кинилэр иккиэн снайпердар этэ. Фёдор Охлопков саамай элбэх ньиэмэһи өлөрдүтэ. Мин устуоруйаны сөбүлүүбүн, ол иһин кинигэ ааҕабын уонна төрөппүттэри кэпсииллэр.

Сергей АЛЕКСАНДРОВ, Дьокуускай куорат 29-с №-дээх орто оскулатын 6 “б” кылааһын үөрэнээччитэ:

Ыйытыгы:

1. Гитлер тоҕо биһиэхэ сэриинэн саба түспүтэй?

2. Москубаны, Кириэмили буюм-балааһынтан хайдах хаххалаабыттарай?

Хоруй:

1. Гитлер, быласка киирээт, Сэбиэскэй Союуһу уонна хомунуустары абааһы көрбүтэ.

Кини Европаны бүтүннүү ылбыта уонна салгы Сэбиэскэй Союуһу сэриилиэн баҕарбыта. Баайытын, ньиэппитин ылыан баҕарбыта. Ол гынан баран куһаҕан санаата туолбатаҕа. Тоҕо диэтэххэ, Сэбиэскэй Аармыйа, быдан күүстээх буолан, кинини кыайбыта.

2. Москубаҕа, Кириэмилгэ улахан макыаттары туруортаабытара. Ол иһин ньиэмэс сөмөлүөттэрэ үөһэттэн булан көрбөтөхтөрө буолуо.

Кира МИХЕЕВА, Дьокуускай куорат И.И. Шарин аатынан 39-с №-дээх оскулатын 6 “а” кылааһын үөрэнээччитэ:

Ыйытыгы:

1. Аба дойду сэриитэ хаһан уонна тоҕо сабаламмытай?

2. Сахалартан хас киһи сэриигэ барбытай? Эн аймахтаргыттан ким эмэ сэриигэ кыттыбыта дуо?

Хоруй:

1. Аба дойду Улуу сэриитэ 1941 сыллаахха сабаламмыта уонна 1945

сыллаахха бүппүтэ. Германия аан дойдуну бүтүннүү баһылыан баҕарбыта, ол иһин Сэбиэскэй Союуска уонна да атын дойдularга саба түспүтэ.

2. Саха сириттэн 62 тыһыынчаттан тахса киһи сэриигэ баран кыттыта. Сорох дьон онно, сэриигэ өлбүттэрэ. Хос эбэм Варвара Михайловна Шарина сэрии кэмигэр оҕо этэ, тыылга улахан дьону кытта тэҥнэ үлэлээбитэ. Эбэм билигин Майа сэлиэнньэтигэр олорор, 94 саастаах.

Миша ОХЛОПОВ, Үөһээ Бүлүүтээҕи Исидор Барахов аатынан 1-кы №-дээх орто оскуола 3-с “а” кылааһын үөрэнээччитэ:

Ыйытыгы:

1. Аба дойду сэриитин кэминээҕи ханнык дьоруой оҕолору билэбин?

2. Саха суруйааччылартан уоттаах сэриигэ кимнээх кыттыбыттарай?

Хоруй:

1. Бэҕэһээ кылаас чааһыгар учуутал-

быт Аба дойду сэриитин кэмигэр биир 12 саастаах кыыс сэбиэскэй саллааттарга көмөлөһөрүн туһунан кэпсээбитэ. Ол кыыс аптамааттарга ботуруон уган, биһиги саллааттарбытыгар көмөлөспүт эбит. Кыыс аатын умнан кэбистим.

2. Биһиги биир дойдularахпыт Пётр Тобуруокап сэриигэ сылдыбытын билэбин. Кини сэрииттэн тыыннаах кэлбитэ уонна “Уонна хаһан” диэн биллэр ырыа буолбут хоһоонун суруйбут этэ.

Ян ЖЕРГИН, Кэбээйи улууһа, Куокуй орто оскулатын 11-с кылааһын үөрэнээччитэ:

Ыйытыгы:

1. Кыайыы парата Москубаҕа аан бастаан хас сыллаахха уонна ханнык күнгэ ытыллыбытай? Ол кэнниттэн хас сыл тохтуу сылдыбытай? Кэнники хас сыллаахтан Кыайыы күнүн кыһыл күнүнэн бэлиэтээн бырааһынныктыыр буолбуппугуй?

2. Хас дьоруой куорат баарый, ханьыктарый?

Хоруй:

1. Бастакы парааты Москубаҕа 1945 сыл бэс ыйын 24 күнүгэр ыппыттар. Ол кэннэ 17 сыл тохтотон, бэлиэтэ-эбэт буола сылдыбыттар. Кыайыы күнүн 1965 сыллаахтан бырааһыннык дьингээх өрөбүл быһыытын бигэргэппиттэрэ. Сэбиэскэй Союус сабана парат сыл айы буолбат этэ. Мин билэрбинэн, олох кэнники, 1995 сыллаахтан Кыайыы күнүн анаан ылар буолбуттара.

2. Москуба, Ленинград, Волгоград (Сталинград), Мурманский, Тула, Смоленский, Керчь, Новороссийский, Севастополь, Киев, Одесса, Минскэй Дьоруой куорат аатын сүкпүттэрэ.

Айсен АММОСОВ, Чирээйэптэр ааттарынан саха национальнай гимназиятын 2-с “б” кылааһын үөрэнээччитэ:

Ыйытыгы:

1. Хас сыллаахха Аба дойду сэриитэ буолбутай уонна түмүктэммитэй?

2. Кимнээх бастаан саба түспүттэрэй?

Хоруй:

1. Аба дойду сэ-

риитэ 1940 сыллаахха сайын сабаламмыта. 1945 сыллаахха сэбиэскэйдэр кыайан, сэрии бүппүтэ.

2. Германия аан бастаан Сэбиэскэй Союуска биллэрбэккэ түүн саба түспүтэ, сөмөлүөттэр кэлэн буюмбалаабыттар. Мин бу туһунан соторутаабыта киинэ көрбүтүм. Сэбиэскэйдэр кыайбатахтара буоллар, ньиэмэстэр биһигини барыбытын өлөрүө этилэр.

Дархан ДМИТРИЕВ, Чирээйэптэр ааттарынан саха национальнай гимназиятын 2-с “б” кылааһын үөрэнээччитэ:

Ыйытыгы:

1. Аба дойду сэриитин аан бастаан кимнээх сабалаабыттарай? Хас сыллаахха?

2. Иосиф Сталин диэн кимий?

Хоруй:

1. Сэриини аан

бастаан Германия Тириэтэй Рейхэ сабалаабыта. Кинилэр 1941 сыллаахха бэс ыйыгар түүн биллэрбэккэ сэриинэн саба түспүттэрэ. Аан дойдуну баһылаахпыт дии санаабыттар.

2. Сталин – Сэбиэскэй Союус бэрэсидьиэнэ (кылаабынай хамандыыра) этэ. Кини баар буолан, сэбиэскэйдэр кыайыыны ситиспиттэрэ.

Георгий КОРОНИЛОВ, Дьокуускай куорат, Чирээйэптэр ааттарынан саха национальнай гимназиятын 7-с кылааһын үөрэнээччитэ:

Ыйытыгы:

1. Ленинград былакаадата хас күн, сыл уһаабытай? Былакаада туһунан тугу билэбиний?

2. Сэриигэ дьахталлар, оҕолор кыттыбыттар дуо?

Хоруй:

1. Ленинград былакаадата олус өр – 872 күн – салҕаммыта. Өстөөхтөр Ленинграды буюмбалааннар, уот да, иттиги да, иһэр уу, ас суох этэ. Онно дьон бөҕө хоргуян өлбүттэрэ. Биһиги

дьиэнэн быйыл кыһын Санкт-Петербург куоракка бара сылдыбыппыт. Түмэлгэ сылдыбыппытыгар экскурсовод былакаада туһунан сиилини кэпсээбитэ.

2. Сэриигэ элбэх дьахтар снайперынан, лүөччүгүнэн, саньытаарынан үлэлээбитэ. Саха сириттэн эмиэ элбэх дьахтар сэриигэ барбыта. Үксүлэрэ нууччалар этэ. Биһиги бэҕэһээ кылааһынан сүүс саастаах сэрии кыттылааҕа Валентина Васильевна Ефремоваҕа дьиктин аттыгар тийэ сылдыбыппыт. Онно элбэх киһи баара, ырыа ыллаабыттар, эбэрдэлээбиттэрэ. Кини медсистерэ буолан, сэриигэ дьингээхтик кыттыбыт.

Сабина МИХАЙЛОВА, Дьокуускай куорат 35-с №-дээх оскулатын 5 “б” кылааһын үөрэнээччитэ:

Ыйытыгы:

1. Аба дойду сэриитэ хаһан уонна тохтан сабаламмытай?

2. Саха сириттэн хас киһи кыттыбытай? Эн аймахтаргыттан ким эмэ ол сэриигэ кыттыбыта дуо? Эһэн, хос эһэн?

Хоруй:

1. Гитлер бастаан 1939 сыл балаҕан

ыйыгар Польшаҕа сэриинэн түспүтэ. Онтон Сэбиэскэй Союуска 1941 сыллаахха биллэрбэккэ, эмискэ сэриинэн саба түспүтэ. Германский нацистары кыайар туһунан Сэбиэскэй Союуска элбэх дойду көмөлөспүтэ. Ол иһин кыайбыппыт.

2. Саха сириттэн 16 тыһыынча курдук киһи сэриигэ барбыта. Мин хос эһэм Дьячковский Николай Семёнович эмиэ сэриилэспитэ. Кини элбэх уордьаннаах, мэтээллээх.

Кирилл ПОПОВ, Дьокуускай куорат Саха политехническэй лиссийын 5 “д” кылааһын үөрэнээччитэ:

Ыйытыгы:

1. Гитлер диэн кимий?

2. Ленинград блокадатын туһунан тугу истибиккиний?

Хоруй:

1. Гитлер олох куһаҕан киһи, кини бэйэтэ Германияттан төрүттээбэ, омугунан ньиэмэс. Кини аан дойдуну баһылаары Европаны бүтүннүү илиитигэр ылбыта. 1939 сыллаахха Польшаны эмиэ сэриилээбитэ. Ол кэннэ 1941 сыллаахха Сэбиэскэй Союуска

саба түспүтэ. Аан дойдуну аңаардасты баһылыан баҕарбыта.

2. Оскулаҕа кылаас чааһыгар Ленинград блокадатын туһунан кэпсээбиттэрэ. Эр дьон бары сэриигэ сылдыар буоланнар, куоракка кырдыа-бастар, дьахталлар уонна оҕолор эрэ хаалбыттар. Дьахталлар бэйэлэрэ эрэ кырдыа-бастары уонна оҕолору көмүскээбиттэрэ. Онно лабиринт курдук суол онгорбуттара. “Дорога жизни” диэн муус устун айанныллар, элбэх киһи онон сылдыра. Биир киһи кыһын тымныыга иттээри илиитин уматыммытын өйдөөн хаалбыппын.

Балаһаны бэлэмнээтэ Туйаара СИККИЭР.

Аабааччылары албыннабыт

Орто Халыматтан кыраайы үөрэтээччи Иннокентий Око-нешников “Бүтүн Саха сиригэр көңүл хараардылынным” диэн суруйуута тахсан (көр: Кыым. – 25.04.24), хаһыаты аабааччылар ортолоругар араас кэпсэтиини таһаарда. Ону чуолкайдык быһаардахха маннык:

Биһиги “Була сатаан куолулааһын” диэн суруйуубутугар (көр: Кыым. – 30.11.24), кырдык, Иннокентий Око-нешников элбэх сыһыатын бэлиэтэ-эбиппит. Кини этэринэн, сахалар, сүрүннээн, нууччалар кэлбиттэрин эрэ кэннэ (1632 с.) хоту тийбит-тэр эбит. Сахаларга балыксыттар (сымаһыттар) диэн социальной аранга суох эбит. “Кыра дьыалар” (бу археоло-гия култуурата – Н.Н.) диэн балыксыттар уонна булчуттар күһүн-саас олорор үүтээннэрэ үһү. “Саха норуота билингги сиригэр-уотугар омук быһыытынан үөскээбитэ 1000 сыл буолла” диэн бигэргэтии олобо суох эбит. Сахалар Хоту сири баһылыахтарыттан билинггэ диэри олохтоох омуктары кытта ханнык дабаны алтыһы, хардарыта байытыһы диэн суох үһү. Ол кэннэ сахалар “биһиги

төрүт олохтоохторбут, бэйэбит сирбит-уоппут” диэн түстөрүн охсуналлар, улуутумсуйаллар, киһиргииллэр уонна сымыйалыыллар үһү (көр: Туймаада. – 02.10.2023). Иннокентий Око-нешников маннык бигэргэтиилэрин кытта биһиги сөбүлэспэтэхпит. Бу боппуруостары быһаарарын оннугар киһибит археоло-гия боппуруостарыгар “миигин Н.С. Ни-колаев хоруотаата, куолуһут аатырдым” диэн (көр: Кыым. – 25.04.24) суруйар. Биллиилээх устуорук, археолог Ва-силий Попов “Сорох саха – палеоазиат” (Кыым. – 28.03.24) уонна “Древняя Яку-тия и кровные узы” (Якутск вечерний. – 05.04.24) диэн ыстатыйаларыгар Ин-нокентий Око-нешников “Устуоруйабыт хаһан оннун булуох бэйэтэй?” диэн су-руйуутугар сахалары түһэрэр, холунна-рар, норуоттар алтыһыылара суоҕа диэн

этиилэрэ, түмүктэрэ уонна Берёзовка эбээннэрин сиилээһинэ кырдыктаах-тар, сөптөөхтөр уонна туһалаахтар диэн бигэргэтиилэр төрүт да суохтар. Онон манна эмиз И.Око-нешников “баспыт”.

Археологтар бигэргэтэллэринэн, Амыр аллараа уонна орто сүүрүгүтэн тахсыбыт тонгус-маньчжур биистэрэ Саха сиригэр оччотообу нэһилиэнньэтин кытта маннайгы алтыһыылара биһиги эрабит II–VIII үйэлэригэр буолбута. Биллиилээх археолог И.В. Константи-нов бигэргэтэринэн, биһиги эрабит II тыһ.сыллара сабаланытыгар диэри тонгустар биистэрэ табаны, сүрүннээн, көлө быһыытынан туһаналлара (транс-портное оленеводство). Табаны хаһаа-йыстыба салаатын быһыытынан иити, туһаны, арааһа, б.э. II тыһ.сылларын сабаланытыттан эрэ олохсуйбута диэн сабаҕалыыра.

Маннык бигэргэтиилэр баалла-рын мин, кырдык, И.Око-нешниковка төлөпүнүнэн, кэлэн иһэр Саҥа ды-лынан эбэрдэлээн баран, кэпсээбитим. Бэйэ икки ардыгар хайдах баҕарар мөккүһүөххэ, быһаарсыахха, санааны атастаһыахха сөп” дии саныыр этим. Ону Иннокентий Алексеевич аһаҕас

айах буолан, “Кыым” аабааччыларыгар, өрөспүүбүлүкэ уопсастыбаннаһыгар барытыгар кэпсээн, ыаһах онордо. Олох дьаабы! Иннокентий Алексеевич тоҕо маннык быһылааммытын кыайан өйдөөбөтүм. Ону-маны аһаҕастык кэп-сэтэргэ, быһаарсарга кутталлаах киһи буолбут эбит. Хайыахпытый, маннык дьон эмиз баар буолааччылар.

Онон, кыраайы үөрэтээччи И.Око-нешников археология боппуруостарын миэхэ сыбааһына – аабааччылары муннары, “Василий Попов мин суру-йууларбар сөбүлэнэр” (көр: Туймаа-да. – 02.11.2023.№22) диэн этиилэ-рэ төрдүттэн сымыйа, төлөпүнүнэн кэпсэтиини норуокка кэпсээһинэ – хобулааһын. И.Око-нешников бу ыста-тыйата кырдыгы кэпсири уонна бы-һаарар суруйуу ааптардарын экирэтии, сонордоһун бири “бастын” холобура буолара саарбаҕа суох.

**Николай НИКОЛАЕВ,
үлэ бэтэрээнэ,
Дьокуускай.**

“Эргэ чымадаан кистэлэнэ”

Марха улууһа (Ньурба оройуона) тэриллибитэ 200 сы-лыгар анаммыт “Эргэ чымадаан кистэлэнэ” кинигэ муус устар 26 күнүгэр Ф.Г. Сафронов аатынан киин библиотэтиэкэ ааҕар саалатыгар сүрэхтэниитэ буолла. Кинигэни педагогич-ескай үлэ бэтэрээнэ, кыраайы үөрэтээччи Л.А. Канаева, Дьиикимдэттэн төрүттээх Ньурбаттан бастакы ССРС Суруйааччыларын сойууһун чилиэнэ, уочаркаһыт, прозаик С.П. Федотов кыһа Сардаана Степановнаҕа харалла сылдыбыт абатын чымадааныгар баар суруктарыттан, болокунуоттарын бэлиэтээһиннэригэр таһыллан, түмүллэн онгоһулунна.

Бу мас чымадааны Степан Проко-пьевич Амматтан Ньурбаҕа көһөн кэлэ-ригэр илдэ кэлбит. Суруйааччы суох буолбутун кэннэ, кыһа ылан, абатын нэһилиэстибэтин күндүтүк санаан, ха-рыстабыллаахтык көрөн-хараһан 30-ча сыл уура сылдыбыта хайҕаллаах. Дьэ, бу кистэлэннээх чымадаан матырыйа-алларыттан Луиза Акимовна икки кини-гэни хомуйан таһаарда.

“Эргэ чымадаан кистэлэнэ” кинигэ 3 сыл иһигэр бэлэмнээн табыста. Луиза Акимовна 150-ча араас буочардаах дьон суруктарын, ахтыыларын кыайа-хото ааҕан, суруктары барытын 5 уопсай

тэтэрээккэ устубутун, бэчээккэ бэлэм-нээтэ.

Ааспыт үйэ 60-с сылларыттан саба-лаан Степан Прокопьевич табаарыста-ра, аймахтара, биригэ төрөөбүттэрэ, дьиз кэргэнэ бэйэ-бэйэлэригэр суруй-субут суруктарыгар истинг сыһыаннара көстөр. Ол кэмнэргэ ахтылбаннарын су-рукка тийэн, онон эрэ сибээстэнэллэрэ, олохторун-дьаһахтарын туоһулара буолбут олус күндү суруктар устуо-руйа кэрэнигэрэ буолаллар. Ону тэнэ сырдык сыдыайдаах ахтыылар дьыл-хонук өксүнүн нөҕүлөөн билигин да күндүлэр, ис хоһооннорунан кэрэхсэ-

тэллэр.

Кинигэ сүрэхтэниитин Киин биби-лэтиэкэ кыраайы үөрэтэр салаатын үлэһитэ М.Р. Ноева иилээн-сабаалаан ытта. Дьиикимдэттэн “Төлөн” эр дьон ырыа ансамбыла Н.И. Фокин байаанга добуһуолугар хас да ырыа-ны ыллаан дьизэрэттилэр. С.Федотов хоһооннорун, бэргэн этиилэрин Луиза Акимовна олус ийиилээхтик аахпыт, сүрэх кылын таарыйан кэрэ түгэни бэлэхтэтэ.

Дьиикимдэ кэрэ айылҕалаах сиригэр Дьөтүгүн алааһыттан куорсун аннынан олох киэн аартыгар үктэммит Степан Федотов зоотехник үөрэбин бүтэрэн, Аммаҕа идэтинэн үлэлээбитэ уонна айар үлэтин эмиз ситиһиилээхтик саба-лаабыта. Ол курдук, тыа үлэһит дьонун олобун, үлэтин-хамнаһын сырдатан, уустаан-ураннаан умсулбаннаахтык суруйан “Эдэр коммунист”, “Социали-стическая Якутия”, “Кыым” хаһыаттарга кэрэспэдиэнинэн үлэлээбитэ. Ньурба-тын айар эйгэбэ ааттаппыт, төлкөлөөх төрүт тылыннан олобу хоһуйбут Степан Федотов 2025 с. төрөөбүтэ 90 сыла бэлиэтэнэринэн, үтүө өйдөбүннүк бу-

олан, аатын үйэтитэр соруктаах Дьии-кимдэ нэһилиэтин библиотэтиэкэтигэр кини аатын ингэрэргэ ыңырыы суругу “Ньурба уоттара” айар түмсүү салайа-аччыта СӨ Суруйааччыларын сойууһун чилиэнэ Д.Н. Пономарёв-Дьолуолаах ааҕан иһитиннэрдэ уонна Дьиикимдэ нэһилиэтин баһылыгар П.Н. Осиповка туттарда.

Бу тэрээһингэ Степан Федотов кыһа Сардаана Степановна абатын матырыйааллардаах чымадааны К.Д. Уткин аатынан Ньурбатааҕы уонна Н.Т. Степанов аатынан Чаппандатааҕы литэрэтиирэ, фольклор түмэллэригэр харалтаҕа туттарар үтүө түгэнэ буолла. Чымадаанга баар матырыйаал ахсаана барыта 550 устуука буолан, түмэл пуон-датын ханаттыа.

С.П. Федотов эргэ мас чымадаа-ныгар харалла сыппыттарга быданна-абыт суруктар, ааспыт олох кэрчигин кэрэһиттэрэ буолан, күндүлэр. Л.А. Канаева дьаныардаах үлэтин түмүгүнэн, бу суруктар кинигэбэ түмүллэн, киэн эйгэбэ табыстылар.

Валентина ФЕДОТОВА.

Туризм уонна Саха сиригэр брендэ

Аан дойду сайдыылаах дойдулара бэйэлэрин ураты-ларын өрө тутан, онон бренд онгостунан, туристары бэй-элэригэр угуйар буолбуттара ыраатта. Холобур, Исландия курдук кыракый хотугу ары, “аан бастакы айанныттарбыт, хорсун-хоодуот дьоммут” дэммиттэрэ. Оттон Канада “Арыллыбатабы арий, айылҕалыын добордос” диэн ыңыгар.

Туризм федеральной аабыныстыбата быһаарытынан, Арасыйа киэнгэ киэ-литигэр ЮНЕСКО эбийиэктэриттэн сабалаан, 9 бренд көрүнгэ баар. 2009 с. ахсынныга Саха сиригэр ураты көстүүтүн кэрэһилиир уонна чопчу бэлиэ аатын (бренд) булууга куонкурсу биллэрил-лэн турар (“Саха сирэ” хаһыакка). Хомойуох иһин, ол куонкурсу билли-бэт биричиинэнэн түмүгэ хаһыакка тахсыбата, устунан умнууга хаалбыта. Онон баччаанга диэри олонхо дойдуту-нан сураҕылар Саха сиригэр сирэйэ, аата-суола “брендэ” суох олонор кэлибит. Биһиги, сахалар, аан дойдуга ханна да суох тосту континентальной килии-

мэттээх, дискомфортнай усулуобуйа-лаах сиргэ олоробут. Ол аата, **ханна да суох ирбэт тонмут (1500 м) икки, бургунас муоһа тонгон булгу барар тыйыс хабаараан тымныбыт икки бу – биһиги тирэхпит, куйахпыт, ба-ай-талым олохпут тутуллар туттабы.** Бу буолар биһиги баар суох уратыбыт – Саха сиригэр брендэ! Саха сирэ – эк-зотика мунутуур чыпчаала.

Биһиги сүрүн уратыбыт тугуй, Саха сирэ туһунан омук дьонун умсугутуон сөбү? Дьинг иһигэр кирирдэххэ, Саха сиригэр барыта баар, дэлэй. Бастатан туран, икки атахтаах үктэммэтэх дьикти кэрэ абыланнаах айылҕабыт, баай, уна-

ара-кэнээрэ биллибэт сирбит-уоппут, эргэнэ хара тыабыт. Иккиһинэн, түн былыргыттан силлэстээх-мутуктаах духу-обунай баайа уонна дириг култуурунай олобо. Усүһүнэн, “идентичность” ол аата бэйэ төрүт култууратын, үгэстэрин, баай тылын-өһүн харах харатын курдук харыстааһын. Омук быһыытынан бэйэни үрдүктүк туттуу.

Манна баар туох эрэ күүстээх кут (энергетика) ситэ арыллыбатах кист-элэнг күүстэр, атын дойду туриста-рын хайа баҕарар угуйа туруохтарын сөп. Дьэ, бу ааттаммат сыаннастар-га олобуран, анаан-минээн бренд онгоһуллуохтаах. Ханнык баҕарар дой-ду брендэбэй аатын (имиджин) сөпкө толкуйдаан буларга саамай сүрүн кириэтиэрийинэн кини физико-геогра-фическай балаһыанньатын өрө тутан, онно тирэбирэн аат бэриллэр. Туох барыта сибээстээх. Саха сиригэр туризм өттүнэн тас дойдуга киэнник кэрэхсэ-тэр ураты туристыыр логистикалаах дойду онгоруохпутун баҕарар буолла-пыттына, бастатан туран, Саха сиригэр биллэр-көстөр брендин булууга сүрүн

болҕомтобутун ууларбыт бириэмэ ир-дэбилэ буолла.

Хаһаанга диэри “Брендэ” суох оло-руохпутуй?... Ол эрэ кэнниттэн дойду туристыыр реестригэр толору эппизити-ир туристыыр морсурууттары тэрийэр, олохтуур кыахтаахпыт (рекреационнай кыах (емкость), туристыыр бакыаттар, логистика). Түмүктээн эттэххэ, НГУО Саха сиригэр салаата (сал. А.В. Горо-хов) бу дьонун суолталаах боппуруоска улахан суолта биэрэн туран, Быра-быыталыстыба таһымыгар туруорсан, сыал-сорук онгостон, анал хамыһыйа тэрийэн, үлэлэтэн олоххо киллэрэри-гэр көрдөһөбүн. Ааттаһар ахсааннаах, көрдөһөр күтүөннээх. Саха сиригэр брен-дин аатын толкуйдаан буларга киэн ис хоһоонноох куонкурсу балаһыанньатын бириэмийэлээн, хаһыакка бэчээтти-эххэ наада. Брендэ суох Саха сиригэр туризм киэн далааһыннаахтык сайдар суола кэрэгэй.

**Владимир ПАРФЕНОВ,
НГУО чилиэнэ, суруналыыс, кы-раайы чинчийээччи.**

“Маайдаабы демонстрацияны тоҕо боптугут?”

Аан дойду үрдүнэн ытыллар үгэс буолбут демонстра-цияны бобууну төрдүттэн утарабын. Уулуссаҕа тахсан, норуот бэйэтин санаатын этэрэ булгуччулаах.

Норуот биригэр санааланыны, үлэлээх бобууну, эйэлээх олобу эргитэр туһугар уулуссаҕа тахсыа этэ. Өрөспүүбүлүкэбит күнүн бэлиэтээһингэ 1922 уонна 1992

сылларга Конституция ылыллыта ах-тыллыбыта сөптөөх. **Ол ынан баран саамай биригэр бэлиэ түгэн ах-тыллыбакка хаалла.** Ол 1991 сылга

“Сүбэрэниитэ ылыны” туһунан декларацияны уонна СӨ Бастакы бэ-рэсидьиэн М.Е. Николаевы талыны тоҕо эрэ умнубуккут. Араадыһа, тэ-лэбиидэниэ дииктэрдэрэ хаһан да ту-раабакка, суруллубуту ааҕаллар. Онтон ити сүбэрэниитэ ылыны уонна бэрэ-сидьиэни талыны тоҕо көтөн хаалла? Бу ыйытыга араадыһа, тэлэбиидэниэ салайааччыларыттан эппиэти күүтэбин. Түмүктээн эттэххэ, төһө да салалта өттүттэн сыһа-халты тахсытыын иһин,

өрөспүүбүлүкэ олохтоохторо бу кэмгэ салалтабытын утары барыа суохтаах-пыт. Ол аата – эйэлээх биригэр тылы булуу, өйөһөн-өйдөһөн олоруу. Билигин олус уустук кэмгэ олоробут. Бу ыстатыйа ис хоһоонун норуотум уонна салалта ырытан өйдүүрэ наада.

**Пётр ГУЛЯЕВ,
быраабы көмүскээччи,
Нам улууһа.**

Петербург обуруотчуттара сүбэлиллэр

Быяаһнаах тиэргэн хаһаайкалара – уңаттан
Елена Баженова уонна Галина Шурыгина

Сонун буолаарай диэн, Санкт-Петербург обуруотчуттарын сураһан көрдүм. Биллэн турар, улахан куоракка тэлгэхэтигэр киллэрэр ылбычча киһини булбаккын. Ол да буоллар көрдөөбүт көмүһү булар. Биир дойдулаахпыт, Бүлүүттэн төрүттээх Ирина Данилова көмөтүнэн кыттыгас даачалаах кэрэ аңаардар сөбүлэнгэрин ылан, сааскы күн айанна туруннум. Елена Баженова өссө Сойуус сабагтан сэттэ суотайтан тахса иэннээх үчүгэйкээн сирдээх. Үүнээйи, сибэкки арааһа олордүүлара харааха бырабыллар. Хайыы үйэ сибэккилээбиттэр да бааллар. Кэргэнэ суох буолуобуттан бу сиргэ эдэр эрдэбиттэн дьүөгэтэ Галина Шурыгинаһын, өрөбүлтөн өрөбүлгэ да буоллар, үүнээйилэрин көрөн-хараһан, дьизэлрин-уоттарын өрө тардан бараллар эбит.

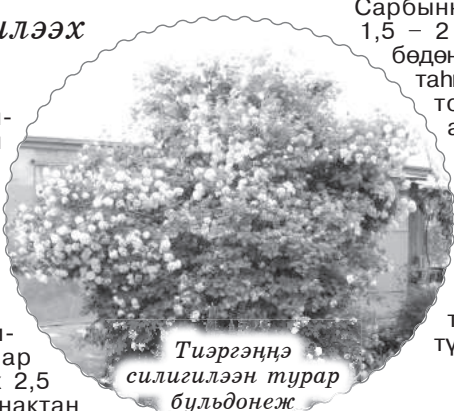
Собуруу дойду сирэ уратылаах эрэри, бабар, туһалаах буолуо диэн, дьүөгэлиилэр биэрбит сүбэлэриттэн билиһиннэриим.

Хаар саар сибэккилээх бульдонеж

Тэлгэхэ биир мааны ки-эргэлэ – бульдонеж диэн калина көрүнгэр киирсэр, отону суох талах. Француз саликсийэһитэ Виктор Лемуан айан таһаарыт көрүнгэ “Хаар саар” диэн тылбаастанар. Бульдонеж бэс ыйын санатыгар саамай чөлгийэр кэмгигэр сибэккитэ, чаччы, сүүнэ хаар саарга маарынныыр. Талах 2,5 – 4 м тиийэ уһуур. Ырыынактан атылаһыллыбыт үнүгэһи туох да суурадаһына, кумаба суох сиргэ олордубуттар. “Үүнээйини аһара үлбүрүйбэппин. Туох үүнүөхтээбэ үүнэр. Сир бэйэтэ билэн эрдэбэ. Даача кэмэ сабаланна да, аңаар кырыытыттан барытын олордубутунан барабын”, – диэн хаһаайка холкутук хоруйдуур. Бульдонеж 20 сыл иһигэр 3 миэтэрэ кэрингэ уһаабыт. Талах сараччы үүнэрин иһин ойобонуттан да, үрдүттэн да кырыһан биэрэллэр. Кымырдабастар буулуулларын иһин кэммиттэн кэмигэр “Интавир” диэн эминэн ыстараллар. Үүнээйигэ барытыгар ити эрэ эми тутталлар эбит. Бульдонеж сибэккитэ түһүүтэ, куйаас сайын кырыа кыһыны санатан, тэллэбэ манган сибэкки эминнэһинэн туолар.

Үүнээйигэ – сылгы ноһуомун суурадаһынын

Ити дойду сирэ – туой. Ол иһин Саха сиригэр курдук, хаһаайка хара буору эбиискэ ғынар эбит. Моркуоп сири “культиватор” дэнэр үстүрүмүнүнэн тиэрэн баран, буорун кыраабылынан, илиинэн үлтү сынньан дэхсилиир. Аттыларыгар баар хаачахтан сылгы ноһуомун аҕалан, 10 лиитирэлээх биедэрэбэ 1 киилэ убаҕас ноһуому суурайан, тизирлибит сиргэ кутар. Бэлэмнэммит сиргэ моркуоп ыһар, үрдүнэн чараас буору табыгынаттар уонна кэлэр сырыыга диэри уу куппат. Ыаллара дьахтар салапаанынан сабар буоллабына, Елена Николаевна, эрдэ эппитин курдук, айылҕа бас билиитигэр хаалларар. Итинник ньыманан сүбүөкүлэни, эриэппэни, өрүкүллэни (редьканы) олодор. “Бу диэн сиэмэни тала барбаппын, сыымайда-абаппын. Арай моркуопка “Лосиноостровская” диэн уһун астаах, сүбүөкүлэбэ “Бордо” диэн төгүрүк суорду ордоробун. Ити көрүңг моркуоп аһа толору, ыстыырга хардырбас, амтаннаах да буолар. “Бордо” ордук борщка барсар. Даачабар күн аайы баарым буоллар, халлаан туругуттан көрөн, уутун кутуом эбитэ буолуо. Үлэлээх, түбүктээх буоламмын, нэдиэлэбэ биирдэ эрэ кэлэн барабын. Ол эрэри күһүн аайы мыыммат үүнүүбүн ылабын”, – диир Галина Николаевна. Моркуопка, сүбүөкүлэбэ уу кутуллубутун кэннэ, сири тыыннара түһэн баран, сарсыныгар онтун сахсатар, сыһын ыраастыыр.

Тиэргэнэ
саликсийэһитэ
бульдонеж

Сарбынньах биһин уһугар киирсэр үүнээйи 1,5 – 2 миэтэрэ үрдүктээх. Хатыылаах уктаах, бөдөң отонноох. Иллэрээ сыл иччитэх уһаайба таһынан аһан иһэн, сараччы үүммүт уктан тоһутан аҕалан олордубуттар. Ыарба, аатыгар да этиллэрини, иннэлээх. Ол иһин отонун хомуйарга табыгаһа суох. Дьингэр, крыжовник отону иммунитеты бөбөргөтөр, куртах үлэтин чэпчэтэр, иһи-үөһү ыраастыыр. Бу талах отону ордук дьахтар аймааха туһалаах, эт-сиин уопсай туругун бөбөргөтөр. Отон элбэх хромнаах буолан, диабеттаах дьонго сөп түбөһөр. Хром хаанна саахар таһымын түһэрэр.

Элбэх отонноох уктар

Хаптаҕас уонна моонньофон уга сараччы уһан, сиргэ сытарын иһин, уу ситимин турбатынан күрүөлээ-биттэрэ сибэккини иһиккэ олордубут курдук бэрээдэктэммит. 30 сыл анараа өттүгэр үүммүт талахтар санныйа быһыыты-быттарын иһин, былырыын кырыһан, эргэ лабааларын ылбаан, сангалар тахсалларын курдук, сэргэхситэн биэрбиттэр. Биир хаптаҕас уга 3–4 киилэ отону биэрэр эбит. Түөрт ук моонньофонтон 10 киилэ отону ылбыттар. “Биһиги моонньофону, хаптаҕаһы барыаньалаабаппыт. Кыһынын хааһыны кытта булкуйан сирбитин сөбүлүүбүт. Оннукка киһи отон амтанын билэр, туһалаах даҕаны”, – диир хаһаайка.

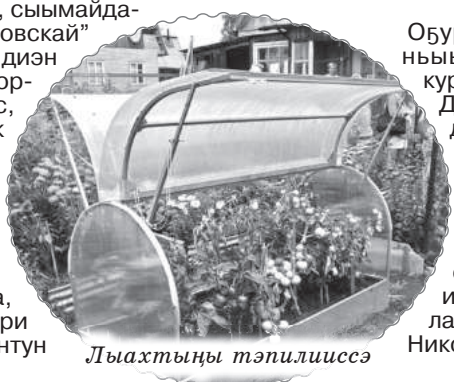
Курчөлэммит –
хаптаҕас уга

Бэйэ сиригэр ситэр дьэдьэн

Дьэдьэн угун үс сылга биирдэ уларыталлар. Эмиэ ыйга биирдэ сылгы ноһуомун суурадаһынын силиһин уобурдаллар. Хас ук аайы иккилии лиитирэ сөп буолар. Кэммиттэн кэмигэр сыыс отун ыраастылар, буорун көбүтэллэр. Кэлэ-бара миннигэс дьэдьэни бэйэлэрэ тото-хана сириллэр.

Обурсу тута таһырдыа олодор

Обурсуну “бабочка” дэнэр парньыкка үүнэрэллэр. Дьааһык курдук уһа икки өттүнэн арыллар. Дьизэлээхтэр обурсуну арасаа-далаабакка, тутта буорга анньан, салапаанынан бүрүйэллэр. Петербурга билигин даҕаны ситэ сылыһа илик. “Обурсу көрүңгү эмиэ улаханлык сыымайда-абаппын. Туох түбэһэринэн олордобун. Биир да дьыл мата иликпит. Сөбүгэр сибибит, кыра-лаан тууһуубут”, – диир Галина Николаевна.

Лыахтыңы тэпилиссэ

Сибэккилэр сиппиттэр

Тиэргэнгэ үүнээйи төрдүнээби бөлчөхтөн (луковицаттан) сыл аайы тахсар (многолетник) тюльпан, нарцисс, примула, кутуйах геоцина, маргаритка, “Ыраахтааҕы хоруната” дэнэр лилия көрүңгэ хайыы үйэ сибэккилэммиттэр. Оруоса сэргэхсийэн эрэр. Хаһаайка биир сайын үүнэр сибэккилэринэн үлүһүйбэтин билинэр. Сылаас сир буолан, кымырдабас кэмэ суох элбэх, хомурдуос, өтүөнэ (тля) да көстөн аһар эбит. Онуоха “Интавир” диэн эминэн ыйга биирдэ ыстараллар. “Сиртэн тахсар үүнээйи эмиэ тыыннаах дууһа буоллаҕа. Ону хийимийэнэн чачатары сөбүлээбэппин. Үүнэр дьылҕата таайдабына, сири кытта “уопсай тылы” булуохтара”, – диэн хаһаайка эппитин хатылыыр. Тиэргэн бэриммэт өстөөбө – “сныть” дэнэр от. Кыратыгар аска кутуллуон сөп үүнээйи хойуутук үүнэн түбүгүрдэр.

Ыраахтааҕы
хоруната

Иннэлээх ыарба (крыжовник)

Туохха барытыгар тулуурдаах туя

Кипарис көрүңгү киирсэр мутукчалаах мас. Ордук киэргэл быһыытынан саадтарга үүннэриллэр. Тымныы кэмгэ көрүү-хараһы кыаллар буоллабына, Саха сиригэр эмиэ үүнүөн сөбүн исписэлиистэр этэллэр. Туя тэллэйи, түүнүгү суох онгорор фитонцид диэн эттиктээх. Иннэтин төбөтүгэр элэктэриичэстибэни мунньар буолан, кири бэйэтигэр тардан, салгыны ыраастыыр. Тэлгэхэбэ үүнэр туя ыарыыттан харыстыан сөп. Бу дьикти маһынан тиэргэни иилээтэххэ, мас-сыына, оһох гааһа киирэрэ лаппа аччыыр. Күлүккэ, күннээх да сиргэ да үчүгэйдик үүнэр. Буоругар талымаһа суох. Галина Николаевна үс сыллаабыта 30 см икки үнүгэһи ылан олордубута тиэргэн биир кэрэ киэргэлэ буола үүммүттэр.

Барыанньаҕа, тууһааһыңа тус ырысыаптара

Хаһаайка дьүөгэтэ Галина Шурыгина астыры таһаҕас онгостубат. Тиэргэн иһигэр үүнэр дьаабы-лыккаттан, грушаттан, сливаттан барыанньа онгорор. “Грушаны хайдах баҕарарбынан быһан, саахардаан баран туруора түһэбин. Сүмэһинэ тахсыбытын кэннэ тэнгэ буһара түһэн баран, билиэндэринэн ыттайбын. Груша бэйэтэ миннигэс буолан, аңаарын саҕа саа-хары кутабын. Желе онгорор буоллахпына, буспут грушаны сиидэлээн баран, желатин эбэбин. Атын отон-норго эмиэ туох да эбилиги куппакка, дьинг амтанын хаалларабын. Арай моонньофонго, сыстаннабатын курдук, кыратык дьаабылыка эбиэхпин сөп. Оччобуна амтана да уларыар. Арай дьаабылыка арыый уһуннук буһар”, – диир Галина Алексеевна.

Барыанньаны биэс мүнүүтэ буһаран баран, оргутуллубут баанкаларга итиилии кутар. Хаппахтаан баран, таннары уурталаан, сойор диэри туруорар. **Обурсуну тууһуурга Галина Шурыгина ыры-сыаба:**

1 лиитирэ ууга 6 хара горуобу, биир оччо сытта-ах биэрэһи, биирдэ улахан сэбирдэх моонньофон сэбирдэбин уонна хрен угун, биир “суончук” укуру-бу уган оргутар. Оргутуллубут баанкаларга угул-лубут иккилии бөдөң чосунуоктаах обурсуга итии суурадаһыны кутан, 10 мүнүүтэ туруора түһэн баран, уутун төттөрү сүөкүүр. Отон суурадаһыны иккиһин оргутан, уксуус оннугар биир лиити-рэ ууга биир кыра ньуоска лүмүөн аһыытын кутар. Хаппахтаан баран, таннары уурталаан, таһаһынан бүрүйэр. Оннук сойуор диэри ту-руорар. Галина Алексеевна итинник тууһаабыт обурсута куорат кыбартыратыгар, халадыын-ньыга да суох буорту буолбакка кыстыырын дьүөгэлэрэ кэпсириллэр.

Ыалдытымсах хаһаайкаларга махтанан ту-ран, уйгулаах-быяаннаах сайыны, дьолу-соргуну баҕарабын!

Оксана ЖИРКОВА,
Санкт-Петербург.

Кэрэ бэйэлээх туя

Манчаары олонхото

Хас дабаны сыллаабыта Дьокуускай Арчы дьиэтигэр Олонхо күннэригэр аналлаах тэрээһин буолбута. Ол тэрээһингэ Манчаарынан дьарыктана сылдьан, кини чугас табаарыһа Силип Булуукалыын олонголоһоллорун туһунан аахпыппын өйдөөн, бэрэпиэссэр В.Илларионовтан, Мэнэ Хангалас олонхоһута П.Тихоновтан уонна В.Исаковтан “билигин биир эмэ олонхо тийээн кэлбитин билэбит дуо?” диэн ыйыппытым да, сөптөөх хоруйу ылбатабым. Манчаары Булуукалыын, сүрэхтэммит аатынан Ф.Порядин диэн Суола Мооругар олохтоох киһилиин, добордууларын уонна олонхолууларын туһунан И.Сосин 2012 сылга таһаарбыт “Суон сурахтаах Суола үрэх” кинигэтин 2-с чааһыгар 1995 сыл тохсунньу 25 күнүгэр Манчаары Баһылайга аналлаах “Бар дьонум хоһоон-ырыа гыныа” диэн Майаба буолбут НПК-ба П. Дмитриев-Туутук тыл этиитигэр олобуран суруйбут.

Бикипиэдьийэбэ манныгы булан аабыахха сөп: “Сохранилась информация, что Манчаары также исполнял олонхо, то есть был олонхосutom или сказителем. По устным данным среди исполняемых Василием Фёдоровым олонхо были “Күн Эрили”, “Улдьаа Боотур”, “Кыыс Дьурайа Куо”, “Бэриэт Бэргэн”, “Обо Ньургун”, “Алаатыыр Ала Туйгун”. Ону бигэргэтэрдии, Манчаарыны диригник үөрөппит, ыллаабыт ырыаларын муньан “Ырыалар-тойуктар” диэн кинигэни 1995 сылга таһаарбыт билим хандьыдаата Г.Попов төрөппүт уола, билигин Гуманитарнай-чинчийэр институт үлэһит В.Попов 2023 сыл сэттинньи 3 күнүгэр “Якутск вечерний” хаһыакка “В поисках головы Василия Манчаары” ыстатыйатыгар Манчаары толорбут олонхолорунан манныктары ыйар. “Күн Эрили”, “Кыыс Дурайа Куо”, “Обо Ньургун”. Аны Чолбон сурунаал 2024 сыллаагы 1-кы нүмэригэр Мэнэ Хангалас Харатыттан төрүттээх аатырбыт олонхоһут, ырыаһыт Н.И.Степанов-Ноорой сиэнэ О.Степанова “Манчаары Баһылай олонхоһут Ноорой номохторугар” диэн ыстатыйата тахсыбыта.

Онно көрдөххө, Ноорой учуонай П.Н. Дмитриевкэ 1967 с. үбүлүөйдээх ыһыах тэрийэр соруудабынан тахса сырыт-табына, Арыылаах алааска баарабай мас күрүөтүн аттыгар кэпсээбит. Онно Манчаары хорсун-хoduот эрэ буолбатабын, бэргэн тылынан-өһүнэн дыону салыннартырын, “биһиги эргин

тарбаммыт “Эр Соботох”, “Бэриэт Бэргэн”, “Обо Ньургун”, “Дьырайа Куо”, “Күн Куо” олонхолору үс кизэһи быһа олонхолуура үһү” диэни кэпсээбит.

2012 сылга Ньурба улууһа “Күөх Ньурба олонхото” диэн үс “Хорула Боотур”, “Обо Дьулаах”, “Уол Эр Соботох” олонхоттон турар хомуурунньугу “Бичик” кинигэ кыһатыгар таһаарбыта. Бу хомуурунньугу 2012 сылга “Ньурба күһүнэ” тэрээһингэ улуус библиотэикэтигэр кэргэним С.К. Аржакова суруйтаалаабыт “Якутия удивительная и загадочная”, “Иллюстрированный атлас Республики Якутии” кинигэлэрин бэлэхтээбиппэр утары бэлэх ууммуттара. “Чолбон” сурунаалга Ноорой Манчаары олонхолорун туһунан ыстатыйаны ааһан баран, ньурбалар “Уол Эр Соботох” олонхолорун билистим. Кириитигэр В.В. Илларионов уонна Е.С. Сидоров суруйууларыттан көстөрүнэн, “Уол Эр Соботох” уонна “Эр Соботох” – биир олонхолор. “Уол Эр Соботох” олонхону Н.Г. Тагров диэн Ньурба 1-кы Бордон нэһилиэгин олонхоһута толоруутун Дьокуускайдаагы научнай киин архыбыттан П.Е. Ефремов уонна М.С. Александров илиинэн суруйбуттарыттан бэчээккэ таһаарбыттар.

Олонхоҕо абыс уонун туолбут Хоруолаах Төнгүргэс ийэлээх, омоннаах-төлөннөөх Уол Эр Соботох бухатыыр туһунан хоһуйулар. Бу киһи ийэтэ “сааһын да ыраатта, мин өлүөм иннинэ ойохто булун” диэбитигэр, уола төттөрү этэр. Онуоха ийэтэ уолун хайдах

ойохтуобун толкуйдаан, Аллараа дойдуга абааһытын уола Таас Лоппуйа бухатыыры “миэхэ аҕалан кулу” диэн соруйар. Уол Эр Соботох ол бухатыыры көрдүү айанныыр. Аара баран истэбинэ оонньоон, оһуокайдаан, көрүлүү сылдьааччылартан Сыркыстаан Куо дьахтар ынгырбытын “соруудахха баран иһэбин” диэн туора сэддьыйытыгар ойбосторун тоһуттаран, бырааттара Үрүң Уолан бухатыыры уонна Сырдык Чочубуойу түүнүктээх түрмэбэ уктара ыгырар. Олору “айан киһитигэр мэхэй-таһай буолуман” диэн туора сэддьыйталаан, Буор Молдьоҕоно диэн Таас Лоппуйа дойдутугар тийээн кэлэр. Абааһы уолун охсуһууга кыайан, Байбал эбэ хотунга тимирдэригэр Уот Кудулу байбал иччитэ Эбилдьи Куо удабаны Таас Лоппуйа көмөбө ыгырар. Уол Эр Соботох удабан дүңгүрүн илиилэри дьөлө ыппытыгар, удабан Уот Кудулу байбал түгэбин диэки түһэ турбут. Өстөөхтөрүн кыайталаан, дойдутун көрдөөн мунар-тэнэр моһоллордоох суола ойууланар. Ууга күлүгүн көрүнэн баран кырдыбытын билинэр, бачча тухары соботох сылдьыбыт олобун мунгатыйан баран, хоонньоһор ойох көрдүү хаһан эрэ көрбүт дьахтарын диэки айанныыр уонна онно тийээн, эр-ойох буолан олохсуйар.

Олонхо хоһуйулар кэмэ, сирэ-уота, тыла-өһө, Уол Эр Соботох мүчүргэннээх сырыыллара уонна олорон ааспыт олобун туһунан мунгатыйыта, итиэннэ кырдыан баран олобун онгостунууга, тоҕо эрэ “бу олонхону Манчаары Баһылай бэйэтин олобун хоһуйан айбыт быһыылаах” диэн санааны үөскэтэр.

Өскөтүн олонхолорго сирдэрин-уоттарын өйтөн онгорон ойуулаан хоһуйар буоллактарына, бу олонхо сирдэрин-уоттарын ойуулааһына түг былыргы буолбатах, XVIII–XIX үйэтинээҕи Саха сирэ ойууланар. Ол курдук, сиргэ биздэмэс, дуоҕабар баара хаста дабаны сирдэри ойуулуругар ахтыллар. Саха сиригэр 1780-с сылларга сир үллэһингэр “Мөрүөн хамыһыйата” диэн үлэлээн, “Күөх биздэмэс” диэн өйдөбүл кирибитэ. Онон сиэттэрдэххэ, олонхо ол кэннинээҕи кэмгэ айыллыбыт, эбэтэр Манчаары олорон ааспыт кэмин хабар. Дьокуускай куорат баара ахтыллар уонна Киристиэс таһара итэбэл олохсуйбута көстөр. Ол курдук, Ньукуола таңгаратын дьизэтэ, чочубуона бааллара ойууланар. Илин Энгээр баар Таатта уонна Бүлүү энгээр Марха, Өлөөн

өрүстэр ахтыллан ааһалларыттан сылыктаатахха, балар бары Манчаарыга сыһыаннаахтар. Ол курдук, Тааттаба “Ыалдьыттаан” турар. Марха үрдүгэр турар Малдьабарга сыылкаба олобун бүтэһик сылларыгар олоһубута, Өлөөн дабаны итинтэн чугас. Г.Попов хомуйан таһаарбыт “Ырыа-хоһоон” кинигэтигэр Манчаары ырыаларыгар үрдүкү суутунан үгүстүк таңгараны эрэ ааһара, киниэхэ итэбэл өйүгэр-санаатыгар диригник инмитин туоһулуур.

Ити туһунан бэйэм суруйбут “Манчаары мөккүөрдэрэ” кинигэбэр, “Манчаары дириг итэбэллээх буолан таңгара иннигэр аныыга кииримээри, биир хааппыла киһи хаанын тохпотоҕо” диэн түмүккэ кэлбиппин суруйбутум. Ону бигэргэтэн, Арыылаах алааска баар Манчаарылаах былыргы өтөхтөрүттэн булбут кириэспин көрдөрбүтүм.

Аны ырыаларыгар үгүстүк түүнүктээх түрмэни, хаппахчылаах хаайыыны хоһуйбута бу олонхотугар эмиз хаста дабаны ахтыллан ааһар. Манчаары үгүс сыл хаайыыга, хаатыргаба олорон, нуучалыы үчүгэйдик билэр буолуохтаах. Онто бу олонхотугар элбэх нуучча тылын сахатынан туттубутугар көстөр, холобур, “солуотунньук, сокууска, буорсуяа, абыраада, бырасаай, хааппыла, ороскуот, күлүкээн, сэлээппэ” уо.д.а. тыллар. Манчаары Охотский, Нерчинский хаатыргаларыттан куотан кэлэригэр төһөлөөх мунар-тэнэн, өргөстөөх хайалары, дохсун сүүрүктээх өрүстэри уңуордаан дойдутун булаттаабыта, эмиз олонхотугар Дьааҥы хайаларыгар мунара-тэнэр баар. Манчаары ырыаларыгар ардыгар быдыар собуһ тыллара туттааччы. Холобур, Бэрт Маарыйаттан тутуллан киирэн иһэн, Даркылаахха көрсөр дьонго “хааһына хааһытын сиэн биэдэрэнэн саахты-ам...” диэн тыллара. Онук тыллара бу олонхоҕо “эмэһэ үүтэ”, “саахтаах эмэһэ” диэннэри хаста дабаны туттубут.

Үһүээннэргэ Манчаары Баһылай сыылкаба Ньурба Малдьабарыгар олорон, айылба маанылаан биэрбит көмүрүө сөҥ куолаһынан ыллыыра-туойара, бэйэтин мүчүргэннээх сырыыларын туһунан дьону уйатытар турукка киллэрэн кэпсиир ахтыллар. Бука санаатахха, эрдэ айбыт “Эр Соботох” олонхотун сыылкаба тийээн баран, туспаран “Уол Эр Соботох” диэн олонхолуура, дьон сэргээн уостан-уоска бэриллэн Н.Д. Тагров олонголоон, сурукка киирэн Манчаары Баһылай олонхоһут быһыытынан үйэтилиннэбэ.

Н.Н. Аржаков-БОЛО УУС.

Чыҥаада Бөбө

Арыы Тииккэ, Кэйигэстээххэ, 7 улахан тиит үүнэн турар Амизэстэтигэр 9 уоллаах Өнөкөй Баай олоһубута эбитэ үһү. Нам аатырбыт бухатыыра Кырчак Ойуун Көбөкөн, Арбын бэртэрин хомуйан, бэлэмнээн баран, Өнөкөйгө илдьит ыппыт: “Эһиил от-мас сарт кутуруга буолуута тийиэм. Аатырар Арыы Тиити мин баһылыам”, – диэбит. Өнөкөй тобус уолуттан үс уола аата биллэр. Улахан уол – бастын ытааччы – Диринг Бөбө, иккис уол, быһыйдара – Сигэ Тамык уонна саамай аччыгыйдара – Чыҥаада Бөбө диэн. Чыҥаада оччоҕо 9 саастааба. Өнөкөй оҕонньор ол саас улаханлык ыалдьан сытар. Онон Нам бухатыырдарын кытта көрсүһүүнү эмээхсин тэрийэригэр тийэр. Кини Тыыҥа үрэбин атабар олорор Дыга Сынтараах диэн атастара уус киһиэхэ илдьитиир: “Атаспыт оҕонньор киирэн оҕолорбун дьаһайан, намнары утары сэриилэһэрибитин тэрийдин”. Оҕонньор Арыы Тииккэ киирэр. Дыга Сынтараах сүбэлиир: “Кырчак Ойуун элбэх киһилээх, улахан онгостуулаах кэлиэхтээх, кинини аара тоһуйан, соһутан түстэхпитинэ кыайыахпыт”.

Оҕонньор сүбэтинэн, Өнөкөй уолатара хоту, кытыл бүтэр уһугар, Суулар Мыраан анныгар тийээн өр кэтииллэр. Кэтээбиттэрин 10-с күнүгэр 40 аттаах дьон көстөр. Дыга Сынтараах уолаттары саастарынан кэккэлэһиннэрэ тоһуурга сытыарбыт уонна кэһи ууну туорааттарын кытта, улахан уол бастаан ытыахтаах эбит. Намнар бастакылары уу ортотугар киирээтин кытта, Кырчак Ойууну хара быарын көрөн баран, оҕун төлө тардан кэбиһэр да, ойуун тутта умса түһэр. Онтон уолаттар хаһыгыты-хаһыгыты, тула сүүрэ сылдьан, уолуйбут дьону оҕунан тобулу ытан өлөртүүлэр. Ол курдук кинилэр үрдүк ааттарын ааттаан кэлбит

өстөөхтөрү кыайан-хотон төннөллөр. Бу кэнниттэн Чыҥаадаба аҕатын ох саатын бэлэхтииллэр.

Кэлин улаатан баран, Чыҥаада Байаҕантайтан Маған Чабый диэн киһи балтын кэргэн ыла барбыт. Сотору буолан баран Чыҥаада кэргэнинин Тумулга кэлэн олохсуйар. Кинилэргэ Нам оҕонньоро олоһубут. Ол оҕонньор туулуур идэлээх эбит. Биирдэ туутун көрө сырыттабына, собуруу үрэххэ Орто Бүтэй диэн сиринэн биир аттаах киһи тэптэрэн кэлбит уонна “Тобус уоллаах Өнөкөй оҕонньор кыра уола Чыҥаада төһө бэркэ олоһоруй?” – диэн ыйыппыт. Онуоха оҕонньор: “Чыҥаада атыгар

уллунун тоһуттаран, нэһиилэ сылдьар”, – диэбит. Онуоха аттаах киһи кэлбит суолунан бөтөрөн сэлиинэн түһэрэ турбут. Оҕонньор дьиибэргиир уонна уорбалыы санаан, Собуруу Үрэх диэки көрбүтэ – арай түөрт уон аттаах киһи төттөрү-таары сүүрдэ сылдьаллар эбит.

Оҕонньор, тыытыгар олоро түһээт, Үллүгэн диэки эрдэ турбут. Тийээн киһитигэр сэрии дьоно кэлбитин кэпсиир. Онуоха Чыҥаада: “Өскөтүн эн Чыҥаада атаһын өлөртөрөн сарбыллан олорор диэбэтэх буоллааххына, мин диэтэх киһиэхэ онгостубакка кириэхтэрэ суоҕа”. Инньэ диэн баран, хааһы өрө олоһубут. Оҕонньор иккиһин тахсан көрөн баран, киирэн эппит: “Дьэ, олох чугаһаабыттар”. Ойон тахсан, кэргэнин атыгар мэнгэһиннэрэн, түспэт гына атыгар ыга кэлгийбит уонна ох саатын ылан көтүтэ турбут.

Бу кэмгэ Маған Чабый дьоно онобоһунан икки өттүнэн ситимэ быстыбат гына ыталлар. Онон Чыҥаада кэргэнигэр этэр: «Арыы Тииккэ дьоммор киирэн эт. Мин Дойду Дүөдэтигэр саһыам. Өскөтүн өллөхпүнэ, иэстэстиннэр». Дьахтар көтүтэ турар. Чыҥаада дүөдэбэ киирэн, уу муобунан мунна эрэ көстөр гына саба тардынан сытар. Өлүү түбэлтэлээх, кини үрдүгэр икки тыыраахы битийэ сылдьыбыттар. Маған Чыҥайдаахха биир удаһаннаах эбиттэр. Бу удаһан сэрэйбит: «Бу тыыраахылар мээһэбэ битийбэттэрэ буолуо ээ. Киһибит, арааһа, итиннэ сытар эбит», – диэбит. Дьэ туран, түөрт уон киһи бары ытыалаан барбыттар. Ох сиирэ-халты түһэрттэн куттанан, Чыҥаада хорос гына түспүт уонна көрдөспүт: «Кынным Маған Чабый, мин өлөбөр тэллэхтээх, суорбанаах, сыттыктаах буолуохтаахпын. Ону толор. Өскөтүн толорботоххуна, эн кэнэбэски ыччатын кэскили сарбыллыа, сүөһүң эстиэ», – диэбит. Маныаха кынна сөбүлэспит. Чыҥаада туран, үс киһини ытыалаан кэбиспит. Онуоха Маған Чабый: «Ити кини

суорбанын, тэллэбин, сыттыгын ылла. Аны биһиги учараппыт», – диэбит.

Дьэ туран, Чыҥаадын тэйиччи хонууга илдьэн өлөрбүттэр. Ол өлөрөллөрүгэр кини илиитин, атаһын, баһын быһан, ингирдээн күн накааһын көрдөрбүттэр. Бу бириэмэбэ Чыҥаада көргэнэ Арыы Тииккэ дьонугар тийээн: «Чыҥаада үрдүк аатыгар, суон сурабар Байаҕантай дьоно аат ааттаан кэлбиттэр. Кини “өскөтүн миигин өлөрдөхтөрүнэ, кэлэннэр ир суолбун ирдээтиннэр, иэстэстиннэр” диэн илдьиттээбитэ», – диэбит.

Сэрии дьоно сэг-сэбиргэл тэринэн айанныыллар. Арай көрбүттэрэ байаҕантайдар таңастарын сааларын кытыгы ууран баран, сөтүөлүү сылдьаллар эбит. Күөлү төгүрүйбүттэр уонна ытыалаан куһуйан барбыттар. Арай Маған Чабый ууну үрдүнэн сүүрэн тыаба куотан хаалбыт. Онуоха Өнөкөй улахан уола Суор Көтүппэккэ этэр: «Дьэ, туох иһин сүүрүк аатырбыккынай?! Эскирэтэн тыыннаахты аҕал! Уолбутун хайдах өлөрбүттэригэр да, оннук өлөрүөхпүт», – диэбит. Суор Көтүппэт онобоһун сулбу ойутан ылар да, эскирэтэн куһуйар. Эскирэтэн-эскирэтэн баран чугаһатан, сүүрэн быырайан иһэрин көрөр. Уол онобоһун алгыыр: «Дьэ эрэ, онобоһум, хара тыыммын харыһый, сыһа түһүмэ». Инньэ диэт, ытан саайар. Оҕо сүүрэн дэгэйэн иһэр киһини атаһын тосту түһэн кэбиһэр. Маныаха Суор Көтүппэт уруйдаабытынан Маған Чабыйга сүүрэр. Дьонноругар сүгэн аҕалар. Ол аҕалытын кэннэ Маған Чабыйы хараһын тэһэн, кулгаабын сиирэн, илиитин, атаһын уңуохтарын кырбастаан өлөрөллөр. Онтон ыла кыргыһыллара дьэ уурайар.

Бу кэмтэн ыла Дойду Дүөдэтэ Өлөрсүбүт диэн ааттанар. Онтон Байаҕантай күөлэ Кыргыспыт диэн буолбут.

Уус Алдан Түмүл бөһүөлэгин олохтооҕо Г.Г. ПРОКОПЬЕВ кэпсээнигэр 1967 сыллаахха суруллубута.

Саха сиригэр успуорт бүттүүн хамсааһынын саҕалаабыта

Николай Тарский төрөөбүтэ 100 сылыгар

Быйылгы дьыл ыам ыйын 8 күнүгэр Саха сиригэр успуорт бүттүүн хамсааһынын саҕалаабыт, успуорт үгүс көрүҥнэрин сагалыы олохтоон, киэн эйгэбэ таһаарбыт, Саха сиригэр көҥүл тустууну төрүттээбит Николай Николаевич Тарский (1924–1962) төрөөбүтэ 100 сыла туолар. Бу күнү анаан бэлиэтиир туһунан өрөспүүбүлүкэ Ил Дарханын анал Ыйааҕа 2023 с. бэс ыйын 13 күнүгэр тахсыбыта.

Николай Николаевич кылгас олобу олорубута. Баара эрэ 38 саастааҕар оһолго түбэһэн, күн сириттэн барбыта. Москубаҕа физкультура институтун бүтэрэн баран, дойдутугар кэлэн сычача түөрт сыл устата (1955–1959) Саха Өрөспүүбүлүкэтин физкультура уонна успуорка кэммитин салайбыта. Ити кылгас кэм иһигэр Н.Н. Тарский Саха сиригэр уонна төрөөбүт нуруотун ортотугар успуорт саҥа көрүҥнэрин олохтуурга уонна сайыннарыгар урукку өттүгэр буолбатах киэн далааһыннаах үлэни тэрийбитэ, өрөспүүбүлүкэбэ успуорт бүттүүн хамсааһынын саҕалаабыта, саха успуорда, саха спортсменнара Сэбиэскэй Сойуус уонна бүтүн аан дойду таһымыгар тахсалларыгар, улуу түһүлгэлэргэ кыайыылаах-хотуулаах буолалларыгар бастакы олукарарын уурбута. Бэйэтин чабылхай олобунан, үлэтинэн Николай Николаевич Тарский Саха сиригэр успуорт сайдыытын устуоруйатыгар үйэлээх эркээйин хаалларбыта, кини үгүс аата төрөөбүт нуруотугар уос номоҕо буолбута.

Физкультура институтун туйгун устудьуона

Николай Николаевич Тарский – сэрии оҕото. Биир саастыылаахтарын курдук ол кэм кыһарбаннарын ааспыта, сэрии кэнниттэн үөрэххэ, сайдыыга күүскэ тардыспыта. Эрдэ ыал буолбута, 1945 с., 21 саастааҕар, дойдутугар, Чараҥайга, учууталынан ананан үлэли кэлбит нуучча кыһа Людмила Серкинаны кэргэн ылбыта, үс уол оболломмуттара. 1954 с. Москубаҕа Ленин уордыаннаах физкультура киин судаарыстыбаннай институтун туйгуннук үөрэнэн бүтэрбитэ.

Н.Н. Тарский үөрэммит уонна үлэлээбит кэмнэрэ – 50-с сыллар. Улуу сэрииҥ кыайыылаах тахсыбыт сэбиэскэй дойду ыар баастарын сыһыа оһорунан, чөлүгэр түһэн эрэр кэмэ. Олох-дьаһах тупсуутун сэргэ култуура, успуорт сайдыытыгар улахан болбомто ууруллар буолбута, мөлүйөнүнэн киһи кыттылаах Бүтүн Сойуустаабы бэстибээллэр, спартакиадалар ытыллар буолбуттара. Сэбиэскэй Сойуус аан бастаан 1952 с. XV Олимпиадаҕа кыттыбыта, онтон 1957 с. Москубаҕа Аан дойду ыччатын уонна устудьуоннарын VI бэстибээлэ ытыллыбыта. Итинник таһымнаах тэрээһиннэр дойдуга култуура, успуорт сайдыытыгар, ыччат санаата күүһүрээригэр сүҥкэн улахан сабыдыаллаах буолбуттара.

Хельсинкигэ XV сайынҥы Олимпийскай оонньуулар кэмнэригэр Николай Тарский Москубаҕа физкультура институтугар үөрэнэ сылдьара.

ССРС сүүмэрдэммит хамаандатыгар бу институт устудьуоннара, үөрэтээччилэрэ бааллара. Спортсменнар Олимпийскай оонньууларга бу институт базатыгар бэлэмнэнэллэрэ. ССРС сүүмэрдэммит хамаандата аан бастаан кыттыбыт Олимпийскай оонньууларыгар II миэстэ буолан, кыайан-хотон төннүүтүгэр Москубатаабы физкультура институтугар кинилэри анаан көрсүһүү, чиэстээһин тэриллибитэ. Институт бартыйыйнай тэрилтэтин чилиэнэ, устудьуон Николай Тарский ити үөрүүлээх түгэннэри биир тэрийсээччинэн, кыттааччытынан буолбута.

Успуорт эйгэтигэр саҥа тыын

Үөрэбин бүтэрээт, Н.Н. Тарский дойдутугар төннүбүтэ. Бастаан Саха АССР Министирдэрин Сэбиэтин иһинэн физкультура уонна успуорт кэммитин бэрэссэдээтэлин солбуйааччынан, онтон 1955 с. ити кэммитэ сирэй бэрэссэдээтэлинэн үлэтин саҕалаабыта. Кинини саҥа үлэтигэр өрөспүүбүлүкэ салалтата даҕаны, кэлиилгэлэрэ, спортсменнар даҕаны киэн билиилээх, аан дойдуга успуорт хайдах сайдан, тэнийэн иһэрин туһунан бигэ өйдөбүллээх, Саха сиригэр бу хамсааһыны хайдах олохтуур, тэнитэр, күүһүрдэр туһунан чопчу көрүүлээх, улахан тэрийэр дьобурдаах сиппит-хоппут салайааччы быһытынан тута ылыммыттара. Итинник сыһыан үлэтигэр улахан тирэх буолбута. Тарский өссө Москубаҕа үөрэнэ сылдьан, тустууттан, ыарахан атлетикаттан, гимнастикаттан, буюксаттан саҕалаан, баскетболга, волейболга, белисипиэт, хайыһарга, национальнай көрүҥнэргэ, фехтованиеҕа тийэ успуорт үгүс көрүҥнэр дьарыктана сылдьар эбэтэр бу көрүҥнэри билэр, успуорка бэриниилээх, кыахтаах, үксэ Саха сириттэн төрүттээх ыччаты – биир санаалаахтарын – түмүтэ. Бу ыччат ортотуттан кэлин өрөспүүбүлүкэбэ успуорт эйгэтигэр ааттарын ааттаппыт бастыҥ успуорду тэрийсээччилэр, атын да эйгэбэ тахсылаахтык үлэлээбит И.Г. Игнатьев, Р.Ф. Бурнашев, Д.П. Коркин, В.П. Кочнев, Н.Н. Волков, В.Г. Румянцев, К.П. Григорьев курдук, онтон да атын үгүс чабылхай дьон тахсыбытара.

Саха сиригэр успуорду тэрийсээчи, биир дойдугаа А.А. Протопопов ахтарынан, 50-с сыллар ортолоругар диэри ити үөһэ ахтыллыбыт успуорт көрүҥнэрэ Саха сиригэр, олохтоох дьон ортотугар олохсуйа, сайда илик кэмнэрэ этэ. Оттон көҥүл тустуу диэн көрүҥ туһунан «түһээн да баттаппат этибит» диэбитэ баар. Көҥүл тустуугааҕар буолуох, бэл, хапсаҕай кытта умнулла сыспыт

кэмэ. Өрөспүүбүлүкэбэ успуорт көрүҥнэрин сайыннарыгар тустаах дьыа-уот, инбэнтээр бастах мөлтөх, тийибэт этэ. Тустууга бастакы күрэхтэһиилэр көөбүл толору симилибит таҥас мааттар үрдүлэригэр ытыллыбыттар.

Успуорт кэммитэ саҥа бэрэссэдээтэлэ биир санаалаахтарын түмэн, күлүмэх үлэни саҕалаабыта. Улуустары кэрийэллэрэ, оһолорго, улахан да дьонго успуорт көрүҥнэригэр сизксыйэлэри тэрийэллэрэ, бастакы хамсанылары көрдөрөллөрө, быраабылалары үөрэтэллэрэ уонна тута улуус, өрөспүүбүлүкэ таһымнаах күрэхтэргэ кыттарга ыҥыраллара. Николай Николаевич Тарский 1955 с. успуорт национальнай көрүҥнэригэр күрэхтэһии быраабылаларын бэйэтэ онорбута, салайааччынан үлэлээбит бастакы сылыгар тута тустууга, буюксаҕа, ыарахан, чэпчэки атлетикаҕа, фехтованиеҕа тийэ бастакы бүтүн Саха сиринээби күрэхтэһиилэри тэрийэргэ этии киллэрбитэ.

Успуорт кэммитэ этиигин Саха сирин хомсомуола (Е.Д. Кычкин) өйөөбүтэ. Бу икки тэрилтэ көбүлээһининэн, 1956 с. Дьоккуускайга көҥүл тустууга Саха сирин бастакы, онтон 1957 сыллаахха иккис чөмпүйэнээттэрэ тэриллибитэ. Салгыы 1956, 1958, 1960 сс. Саха сиригэр урукку өттүгэр ханан да тэриллэбэтэх үрдүк таһымнаах, сүүһүнэн, тыһыынчанан спортсмен кыттылаах Саха сирин нуруоттарын I, II, уонна III спартакиадалара ытыллыбыттар. Ити бастакы улахан түһүлгэлэр Саха сиригэр успуорт үгүс көрүҥнэрэ сайдалларыгар сөбүмэр хамсааһыны көбүлээбиттэрэ.

Улуустарга саҥардыы тэриллит сизксыйэлэртэн аан дойду арыанатыгар саха спортсменнара хайдах курдук түргэнник, кыахтаахтык тахсыбыттарын бүтүн дойду сөхпүтэ-махтайбыта Н.Н. Тарский “Саха сирин спортсменнара сотору кэминэн Сойууска эрэ буолбакка, бүтүн аан дойду таһымыгар тахсыахтара, Олимпиадаларга кыайахтара” диэн үлэтин саҥа сагалыырыгар туруоруммут соруга кини баарыгар, тыыннааҕар туолан барбыта. Кини иитиллээччитэ, бэйэтэ эрчийбит уола Дмитрий Максимович Данилов 1959 с. сахаттан бастакынан көҥүл тустууга ССРС успуордун маастарын нуорматын толорбута. Эмиэ кини иитиллээччитэ Николай Антонович Гоголев 1962 с. сахаттан ба-

стакынан көҥүл тустууга Арасыйыа чөмпүйүнэ буолбута. Ити саҥардыы тэриллит суолунан улахан түһүлгэлэргэ биир-икки сылынан быысаһан, уонунан саха спортсменнара тутуспутунан тахсан кэлбиттэрэ. Н.Н. Тарский 1955 с. өрөспүүбүлүкэбэ көҥүл тустуу кылаабынай тириэньэринэн ыҥырбыт киһитэ, Дмитрий Петрович Коркин 1956 с. Чурапчы улууһугар бастакы тустуу сизксыйэлэрин тэрийбитэ, салгыы Чурапчыга саха аар-саарга аатырбыт көҥүл тустууга оскулатын төрүттээбитэ.

Н.Н. Тарский уонна кини биир санаалаахтара адьас кылгас кэм иһигэр көҥүл тустууну саха дьонго бүттүүнэ кэриэтэ сөбүлүүр, умсугуйар көрүҥнэр кубулуппттара. Көҥүл тустуу улуустарынан тилийэ тарбаммыта, бу көрүҥнэн дьарыктаныыны Үөрэх министриэристибэтэ (З.П. Саввин), атын да тэрилтэлэр күүскэ өйөөбүттэрэ, оскуолаларга, орто, үрдүк үөрэх тэрилтэлэригэр тустууга анал дьарык, үөрэтии тэриллибитэ.

Тустууну сайыннары биир сүрүн киининэн СГУ буолбута. Университет устудьуоннарын ортотугар ыччат киэн туттар, умсугуйар бастыҥ спортсменнара бааллара. Тустууну университет очотообу салалтата, бастакы ректордар А.Е. Мординов, И.Г. Попов, бэрэпиэссэрдэр Г.П. Башарин, Ф.Г. Сафронов, И.М. Романов онтон да атыттар күүскэ өйүүллэрэ, күрэхтэһиилэри көтүпүт көрөөччү, “ыалдыааччы” буолбуттара.

Үгүстэн биир холобур. Көҥүл тустууга сахаттан Арасыйыа бастакы чөмпүйүнэ Николай Гоголевы 1960 с. бэрэпиэссэр Г.П. Башарин туруорсан, бэйэтэ салайар кафедрагыгар ассистенынан үлэбэ ылбыта, салгыы аспирантураҕа киллэрэн диссертациятын салайбыта. Итинтэн салбаан Н.А. Гоголев биллиилээх устуорук, учуонай буолбута, өр сылларга устуоруйа уонна филология факультетын деканынан, университет проректорынан тахсылаахтык үлэлээбитэ.

ССКП Саха уобаластаабы кэммитэтин быһаарытынан Н.Н. Тарский 1959 с. Уус Майа оройуонун дьокутааттарын Сэбиэтин ситириилээх кэммитин бэрэссэдээтэлинэн үлэбэ ытыллыбыта. 1962 с. күһүнүгэр Москубаҕа ССКП КК иһинэн Үрдүкү бартыйыйнай үөрэххэ кирибитэ, ити дьыл ахсынны 8 күнүгэр оһолго түбэһэн, олохтон туораабыта.

Николай Тарский сырдык аата үйэтитиллэр

Н.Н. Тарский суох буолбутун кэннэ, кини аатын үйэтитиигэ балай да үлэ барда. Саха АССР успуорка кэммитэтин быһаарытынан 1962 сылтан өрөспүүбүлүкэбэ көҥүл тустууга Н.Н. Тарский куубага олохтомута. Ол күрэх күн бүгүҥгэ диэри тэриллэр. Тарский аатын баһаабырда сатааччылар туруорсууларынан 1981–1989 сс. ити күрэх “Николай Тарский куубагар” диэн аата тохтотулла сылдьыбыта. Онуоха Роман Дмитриев, Павел Пинигин, Александр Иванов курдук уһулуччулаах спортсменнар, успуорду таптааччылар уонна успуорт бэтэрээннэрэ, үгүс дьон-сэргэ Н.Н. Тарский аатын быһаан ылбытара, өрөспүүбүлүкэ куубагар Николай Тарский аата төннөрүлүбүтэ.

Н.Н. Тарский төрөөбүтэ 80 сылыгар 2004 с. олунньутугар Саха Өрөспүүбүлүкэтин Бэрэсидьиэнэ В.А. Штыров анал Ыйааҕа тахсыбыта. 1996 сыл балаан ыйыгар Уус Алдан улууһугар, төрөөбүт Баатабайын нэһилиэгэр, Николай Тарский түмэлэ аһыллыбыта. 2014 сыл кулун тутар ыйыгар СӨ Успуордун министриэстибэтин быһаарытынан Н.Н. Тарский

төрөөбүтэ 90 сылыгар аналлаах тэрээһиннэри ыытарга анал хамыһыйа тэриллибитэ. Ити кэмгэ Н.Н. Тарский аатын салгыы үйэтитэр, чуолаан Дьоккуускай к. «Туймаада» стадионга кини аатын ингэрэр туһунан этии кирибитэ.

Тута сөрөөн, бу этиини утарааччылар көстөн кэлбиттэрэ. Инньэ ҕынан Н.Н. Тарский аатын «Туймаада» стадионга ингэрэр туһунан СӨ Бэрэсидьиэнэ Е.А. Борисов Уурааҕа улаханник хойутаан, нөҥүө сыл алтынны 12 күнүгэр тахсыбыта. Аҕыйах хонугунан стадионга бу туһунан анал бэлиэ ыйаммыта, салгыы 2016 с. от ыйын 1 күнүгэр «Туймаада» стадионга кириэр киин аан таһыгар Тарский бүүһэ туруоруллубута. Н.Н. Тарский бүүһүн биллиилээх скульптор В.В. Бочкаров олус табыллан чочуйбута. Бүүс икки өттүнэн өрө анныллыбыт стелаларга Николай Тарский кынаптаах ыра санаата, өтө көрүүтэ суруллубута: «Не далек тот день, когда якутские спортсмены будут чемпионами России, Советского Союза, мира и Олимпийских игр». Ол кэмгэ Дьоккуускайга «Азия оболорун» VI оонньууларыгар бэлэмнэнэн «Туймаада» стадион иһин-таһын уларытыы-тэлэрити бара турара, стадион тула саҥа атын бырайыактар оһолулан барбыттара, онон Н.Н. Тарский бүүһүн олохтоох сирин суһаллык булларар ғына дьаһаммыттыт. Ол сөптөөх этэ.

Оттон Борогон туһунан эттэххэ, манна урукку спорткомплекс онугар Н.Н. Тарский аатын сүгэр аныгылыы успуорт дыбарыаһын туруорар уонна ол дыбарыас иннигэр Тарскийга аналлаах искибиэр аһар, саҥа пааматыннык туруорар туһунан санаа очоттон баара. Ол да курдук буолла. Санаабыппыт курдук, 2018 с. Саха сирин нуруоттарын VIII Спартакиадатын Уус Алдан улууһугар ытар туһунан Ил Дархан Дьаһала тахсара ситиһилибитэ. Спартакиада сүрүн эбийиэктэрин тутуу былааныгар Борогонго аныгы ирдэбиллэри толуйсар кыахтаах успуорт дыбарыаһын тутуу көрүлүбүтэ. Дыбарыас тутулан, быйыл, 2024 с. тохсунньутугар манна көҥүл тустууга үгэс буолбут Н.Н. Тарский куубагар күрэхтэһии ытылынна, дьон-сэргэ дыбарыас ис тутулуун сөбүлээтэ, күрэхтэһиини астына көрдө. Н.Н. Тарский искибиэрэ уонна кини пааматынныгы эмиз быйыл, төрөөбүтэ 100 сыла туолуутугар, ыам ыйын 8 күнүгэр Уус Алданнаабы Н.Н. Тарский аатынан успуорт дыбарыаһын иннигэр аһыллыаҕа.

Николай Николаевич Тарский олохтон барбыта 60-тан тахса сыл буолла. Билинҥи түргэн үйэбэ – балай да үһүн кэм. Бүгүҥгү Сахабыт сиригэр 50-с сыллардааҕар быдан үрдүк таһымнаах, киэн хабыылаах, ааттаах-суоллаах күрэстэр тэриллэллэр. Саха спортсменнара бэйэлэрин ситиһиилэринэн Николай Тарский ыра санаатын толорбут, сорох түгэннэргэ аһары да түспүт курдук буоллулар.

Онук буола да туруохтун. Бүгүн биһиги спортсменнарбыт Аан дойду түһүлгэлэригэр Николай Тарский тэлит суолунан тахсаллар, төрөөбүт Сахаларын сирин аатын үрдүктүк туталар. Николай Николаевич Тарский килибээннээх аата Саха сирин успуордун устуоруйатыгар, саха спортсменнарын, дьонун-сэргэтин өйүгэр-санаатыгар киэн туттуулаах кэпсэл, уостан түспэт номох буолан, кэмтэн кэмгэ салбана, дьулуурдаах, кыахтаах ыччаты саҥаттан саҥа ситиһиллэргэ, үрдүк чыпчаалларга ыҥыра, угуяа туруоба!

**Александр ЖИРКОВ,
Саха Өрөспүүбүлүкэтин
V ыҥырыылаах
Ил Түмэнин
бэрэссэдээтэлэ.**

«12 сыл аҕа тапталын билбит дьоһоохпун»

Николай Тарский үбүлүйдээх даататыгар Москубаттан уола Александр Николаевич Дьокуускайга кэлэ сылдьар кэмигэр сөп түбэһиннэрэн, биллэр судаарыстыбаннай диэйтэл сыдыаннара кимнээхтэрин, оболоро, сиэннэрэ туох дьарыктаахтарын туоһуластым.

Тустуу хамсаныларын өйдөөн хаалыахпын баҕарбыта

Мин аҕам туһунан өйдөбүлүм икки балаһаа араас диэххэ сөп. Бастакыта – оҕо эрдэбинээбим, бу санаатаах, бастаах-остох өйдөбүллэрэ. Аҕабыт 1962 сыллаахха ахсынны 8 күнүгэр соһумардык олохтон туораабыта. Мин оччолорго 12 саастаах эим. Өйдүүрбүнэн, аҕам элбэхтэ хомондьуруокаҕа сылдьара, онтон энгинэ бэйэлээх интэриэһинэй малы-салы, оонньууру аҕалара. Папье-машеттан саабыла, кытай лаампаларын, банаары аҕалытын өйдүүбүн. Урукку дьон биллэлэр: кытай лаампата үчүгэй хаачыстыбалаабын. Аҕам дьэтигэр баар буоллар эрэ, бириэмэтин оболоругар аныыра. Миэхэ көгүл тустуу хамсаныларын көрдөрөрө, арааһа, өйдөөн хаалыахпын баҕарар быһылаабын. Билигин да ол хамсанылар төбөбөр эрэ буолбакка, эппэр-сииммэр эмиэ инмиттэр – барытын өйдүүбүн. Уус Майдаҕа олорор кэммитигэр биирдэ айылҕаҕа тахсан, кутаа уот оттууга уонна фольгаҕа күһү суулаан буһарбыта олус миньигэс этэ! Оболор начаас ыккардыгар күлү-үөрэ мотуйан кэбиспиит. Оо, чэбдик салгынгга аҕабытын кытта сиргэ-уокка көчүөйэ сылдьарбыт үчүгэй да буолара! Айылҕаҕа сылдьыбыт кэмнэрибиттэн өссө манньк түгэн өйбөр баар: биридэ Майда өрүс сүннүнэн өр соҕус өрө өксөйөн табыстыбыт, уолаттар үһүн баарбыт, мин 10 саастаабым буолуо, ол истэһиптинэ кыра соҕус үрүйэни улахан тайах атаралаан туораан иһэр! Биһиги, оччону көрбүт дьон, сөбүү-махтайыы бөҕө буоллубут. Арай кизһэлик булчуттарбыт, сырыы бөбөтүн сылдьан, хаамыы бөбөтүн хааман, туҕа да суох тийээн кэллилэр. Биһиги тайах субу аттыбытынан ааспытын омоннура кэпси и тоһуйдубут. “Көр, кыылбыт олох да манан сылдьыбыт эбит, биһиги бука-тын атын сиригэр ир суолун ирдээбиппит”, – диэн дьоммут кыһыйыы бөҕө буолбуттара. Аҕабыт биһиэхэ, оболоругар, наһаа истинг сыһыаннаах этэ. Мин 12 сыл аҕа диэн кимин, кини аҕалы амаар тапталын билбит дьоһоохпун! Төһө да кылгас кэм буоллар, оҕо сааһым саамай үтүө өйдөбүлэ аҕабын кытта ситимнээх.

Аҕабыт дьэиэтигэр буоллабына, кэлэр-барар дьон үгүс буолааччы. Дьокуускайга да, Уус Майдаҕа да буоллун – дьэиэ иһэ толору киһи. Өрүү ыраас, чэн-чис туттунуулаах, оччолорго баар тыйаалаах үлэһиттэр танастара биир соҕус буолара: кестүүм, сон, сэлээппэ. Биһиги да аҕабыт оннук таннара. Уопсайынан, киһи тас кестүүтүгэр улахан болҕомто уурар эбит. Успуорт пуорматын бастагынан кини киллэрбит ээ. Бастагы спартакиадаҕа дэлгээссийэбү бүтүннүүтүгэр “Саха АССР” диэн суруктаах биир пуорма сакаастаабыт. Онтон биридэ тустууктар ханнык эрэ күрэхтэһиигэ параакка тахсаары онгостубуттар. Онуоха аҕам: “Эһиги үрдүк үөрэхтээххит буолбат дуо, ромбиктаргыт ханна баарый? Кэтин”, – диэбит. **Аҕыс кийиттэн сэттэтэ үрдүк**

үөрэхтээх эбит. Аны спортсменнары куруук түмэллэринэн, тыйаатырдарынан сырытынналар уонна ускуустуба кэрэ эйгэтигэр сысталларыгар баҕарар эбит. **Успуорду эрэ өрө тутпакка, киһи духуобунай өттүнэн эмиэ сайдыахтаах, кизг көрүүлээх, дьирин билиилээх буолуохтаах** диэн санааттан. Аҕам туһунан дьон кэпсээнин элбэхтэ истэн улааппытым. Үчүгэй баҕайытык ыллыыр, чэпчэкитик хамсанан үтүкүүлүүр этэ дииллэр. Бэйэтэ элэккэй, дьонго аһаҕас буолан, уопсай тылы дэбигис булар, үтүө сыһыаны олохтуур дьаныардаах эбит. Ол туһунан үгүс ахтыыга аахпытым. Онон аҕам туһунан чуолкай өйдөбүлүм хаалбаттар да, дьон кэпсээнигэр кинини ордук билэр курдукпун.

“Николай Тарский уолабын дуо?”

Мин геолог үөрэхтээхпин. Дойдубар Уус Алданга, Хаҥаласка, Өлүөхүмэбэ, Горнайга, Үөһээ Бүлүүгэ, Бүлүүгэ, киин улуустарга, собуруу оройуоннарга үлэлээбим. Тыа дьоно аҕабын наһаа үчүгэйдик саныыллар. Ким уола буоларбын биллэхтэринэ, соһуйаллар, туһун, ханныгын ыйытан бараллар. Марха өрүс эргин геологтыыр эрдэһиптинэ, буочукаҕа хаалаан, аспытын-үөлбүтүн бөртөлүөт быраҕан ааһара. Биридэ буочукабыт сиргэ түһэригэр алданын хаалбыта: бородууктабыт сыһынын кыыл-сүөл сыһан-соһон, сиэн-аһаан бүтэрбит этэ. Онон саппаас аспыт суох буолан, бири кинини көрдөһөн, сайылыкка барар буоллубут. Суоппары кытта ону-маны кэпсэтэбит, этэргэ дылы, киһи кэпсэтэн, ынах мангыраһан билсэр буоллаҕа. “Ээ, Николай Тарский уолабын дуо?” диэн эмиэ соһуйа иһиттэ. Аны ийэм Людмила Петровна үөрэнээччитэ буолан хаалла. Ийэм педучилищеҕа саабыстаабыта. Онон, дьэ, сэлэн-сэлпэн буолан, күө-дэа кэпсэтэн, ай-аннаан тийибиппит. Төһүлүгэ сырыттаһытына, эмиэ аҕам кимин билэн, ыччат дьон тутта үчүгэйдик ылыммытара. Көр, ол курдук **аҕам** улаатан, үлэһит буолбутум кэннэ, **аттыбар суох да буоллар, көмөлөһө сылдьара.** Кини үтүө аата биһигини сырдык сулус буолан сирдирэр. Аҕам туһунан өйдөбүлүм иккис балаһата сити курдук.

Убайым Сергей

Бииргэ төрөөбүт үһүбүт. Улахаммыт – **Сергей**, 1946 сыл төрүүх. Авиация үлэһитэ, салгыт тырааныспарын туйгуна, авиация бэтэрээнэ, билигин бочуоттаах сынньаланга олорор. Мин курдук эмиэ Подмосковьеге олохсуйбута. Кэргэнэ Зоя Григорьевна – алын сүһүөх кылаас учуутала, Арасыйыа норуотун үөрэҕириитин туйгуна. Убайым аах икки оболоохтор. Уоллара Григорий быйыл 50 сааһын бэлиэтээтэ. РУДН үөрэммитэ, урбаанньыт, үгүс сыл туһары хочуолларынан дьарыктанна. Кэргэннээх, икки уоллаахтар. Кыыстара Алена Москубаҕа олорор, Судаарыстыбаннай администрирование институтугар үөрэммитэ. “Мосфильмга” кестүүм худоһунньуга. Киинэбэ

ханнык кэми усталлар да, ол кэмнээби таһаы-сабы, малы-салы, кестүүнү булар-талар бэрт интэриэһинэй үлэлээх. Ынгырыыга сылдьар худоһунньук. Ыал буола илик.

Аҕабын түһэн биэрбэтэх буолуохтаахпын

Иккис уоллара – мин. 1950 сыллаахха Бороҕонго күн сирин көрбүтүм. 1973 сыллаахха Иркутскайдаагы политехническэй университетке хайа гидрогеолог-инженерэ үөрэбин баһылаабытым. Боростуой тизхи-ныгинэн үлэбин саҕалаабытым

уонна эспэдииссийэ кылаабынай геологынан түмүктээбим. Бу идэбэр 30-ча сыл үлэлээтим. Уларыта тутуу саҕана Орджоникидзевскай оройуонга, Бэстээххэ, бири тэрилтэбэ столярынан кирибитим. Онуоха олохтоохтор “бачча үрдүк үөрэхтээх киһи, уһана сылдьыан дуо” диэн, Бэстээх баһылыгынан турарбар тыл кетэхпүтэрэ. Покровскайга “аҕатыттан салайар талаана 10% да бэриллибит буоллабына, үчүгэй салайааччы буолуо” диэбиттэрэ. Онон аҕам бу дуоһунаска анаарбар эмиэ суолталаах буолан биэрбитэ. 1993–1999 сс. Бэстээххэ баһылыктаабытым. Бу кэмнэргэ нэһилиэкпитигэр күөх төлөн кирибит, эмчиттэр, уһуяан, оскуола үлэһиттэрэ 25% эбии төлөбүр ылалларын ситиспиит. Дьон-сэргэ махтана саныыр, туох, ханнык үлэ ытыллыбытын өйдүүр. 1999–2003 сс. эспэдииссийэ кылаабынай геологынан үлэлээбим. Онтон 2006 с. Мохсобоһлооххо бырамыысыланнаска онгон-таһаар экологическай хонтуруол сулуспатын 13 сыл салайбытым. ССРС Бочуоттаах кыраамататынан наҕараадаламмытым, БАМ тууга, геология 300 сыла бэлиэтээхпин, РСФСР Үлэтин бэтэрээнэбин. Үлэбинэн-хамна-

спынан аҕабын түһэн биэрбэтэх буолуохтаахпын диэн эрэнэбин.

Кэргэним Наталья Ивановна салалта кылаабынай исписэлиининэн үлэлээбитэ. Судаарыстыбаннай сулуспаттан наҕараадалаах. Мин 4 оболоохпун. Бастагы кэргэммитэн кыһым Людмила Кулагина Дьокуускай куорат 31-с №-ээх оскуолатыгар саабыстыыр. Уолум Максим – элиэтирик, “Якутскэнерго” үлэлиир. Людмила икки кыыстаах, Максим икки уоллаах. Иккис кэргэммитэн кыһым Наталья Тарская СГУ дьоппуон тылын бүтэрбитэ, тылбаасчыт. Дьоппуоннуу, аангылыаһы холкутук сангарар. Университет кэннэ ЯЭПИ-га

лаахпын. Быраатым үс оболонон хаалбыта. Улахана Антон урбаанньыт, туризм эйгэтигэр баар. Ийэлэрэ урут Эмиэрикэбэ көспүтэ, Антон кинини батыспыта. Иккис уоллара Роман, муусука куттаах киһи, манна муусука оскуолатыгар үөрэммитэ. АГИКИ менеджмент идэтин баһылаабыта, суруналыыстаан көрбүтэ, билигин Санкт-Петербурга риэлтордыыр. Кэргэннэнэ илик. Кыралара Алеса убайын курдук эмиэ муусука оскуолатыгар үөрэммитэ, фортепианоҕа, барабаанга оонньуур. ХИФУ-га клиническэй психолог үөрэбин бүтэрбитэ. Флористиканан дьарыктаммыта, ыал буолан, оболонон олорор.

Успуорт – биһиги олохпутугар

Үгүс киһи “успуордунан дьарыктаммыкыт дуо?” диэн ыйытар. Биһиги, үс уол, бары син дьарыктаммыппыт. Сергеей таһымнаахтык спортивной гимнастикалаабыта, мин хайыһардаабытым, саамбанан, көгүл тустуунан дьарыктаммытым. Үрдүгүм 159 см эрэ да буоллар, учууталбыт Дмитрий Семёнович Бурцев өгөтүнэн баскетболлаабытым, саппааска олорорум, кытыгырас буоламмын, уолаттар сынньанар кэмнэригэр солбуйарым. Институтка спортивной гимнастикаҕа сылдьыбытым, хайыһардаабытым, спортивной ориентированиелаабытым. Ону сэргэ куһаҕана суохтук кириэ анньар этим, арааһа, күстээхпин уонна унуобум, ыйааһыным сөп түбэспит быһылаах, күрэхтэһиннэрэллэр этэ. Кылаабынай геологтыы олорон, бөһүөлэктэр икки ардыларыгар спартакиаданы сөргүтүтүм. Кэнники бэйэм чэгийэн туругум туһугар бассыйынныыбын,

үөрэммитэ. Санкт-Петербурга олорор, үлэлиир, кэргэннээх. Кыра кыһым Дарья Мосунова ЯГИТИ прикладной информатика салаатын бүтэрбитэ. Ньипта хампаанньатыгар каадыры кытта үлэлиир. Эрдэ ыал буолбута, икки кыыс сиэни бэлэхтээбитэ. Биһиги билигин эбэ, эһэ оруолун чистээхтик толоробут диэххэ сөп, тыылга сылдьабыт (күлэр). Мин сиэнэрбин ууга харбыырга, уруһуйга, художественнай гимнастикаҕа таһабын, “үлэм” диэн ол. Подмосковьеттан кэлиэх-барыах диэтэххэ, бээ, тэйичи ээ. Эбэбит дьэитин-уотун көрөр, аспытын-үөлбүтүн, таһаһытын-саппытын дьаһайар. Чэ, быһатын эттэххэ, чункуга суох олохтохпунт. “Оттон бу биһиги хаһан сынньанабыт?” диэн күлсэбит.

Быраатым Николай

Быраатым Николай миигиттэн 9 сыл балыс. 1999 с. сураба суох сүтэн хаалбыта. Бэйэтэ СГУ устуорук салаатыгар үөрэммитэ. Оскуолаҕа үлэлээбитэ, кэнники аты-урбаан эйгэтигэр кирибитэ, сыаналаах кумааһы ырынагар умса түспүтэ – онто “сиэтэ” быһылаах. Сураһан, көрдөөн көрбүтүт да – кестүбэтэбэ. Баҕар, ханна эрэ баара, тыыннааҕа буолуо диэн санаа-

остуол тизниһигэр оонньуубун, сэрээккэ онгробун. Бырааппыт тустубута, куорат таһымыгар миэстэлэлэрэ. Барытыттан үрдүк, кыахтаах, эт-сиин өттүнэн сайдылаах этэ.

Аҕабытыгар майгынынныбыт дуо?

Аҕабытыгар Николай кыра уола Роман ордук майгынынныр. Үүт-үкүч “Туймаада” стадион иннигэр турар мэнэ тааска ойууламмыт мэтириэтин курдук. Уол бэйэтэ үрдүк унуохтаах, кырасаабай кестүүлээх, успуордунан дьарыктаммыта буоллар, туох эмэ таһыа эбитэ буолуо. Саҕа-ингэ өттүнэн чугас дьоно, доботторо этэллэринэн, аҕабар мин майгынынныр үһүбүн. Бэйэм да оннук саныыбын. Оттон тас кестүүтүнэн, хаамарын-сиимэрин убайбыт Сергей баппыт. “Ордук кэнниттэн майгынынныр” диэн, эмиэ дьон санаатын элбэхтэ истэбит.

Аҕабыт Николай Николаевич Тарский дьонугар-норуотугар онгробут дьыалата, үлэтэ-хамнаһа үлэлээх буоллун, Сахабыт сирэ өссө сайда, чэчири турдун!

Айаана ЛАРИОНОВА.

Сэрии сабана этэ

Мин тус бэйэм баччаба диэри этэнгэ сылдьабын, абааһы диэни харахтаан көрбөтөбүм. Дьингэ баран эттэххэ, көрүөхпүн дабаны бабарбаппын. Билигин дабаны эргэ бырабыллыбыт өтөхтөргө, киһи унуохтаах сирдэргэ соботобун куттана, дыаархана саныбын.

Сэрии сабана этэ. Дибдир Мэхээс холкуоска биригэдьи-иринэн үлэлиирэ. Мин кини-эхэ көмөлөһөрүм. Отчуттары кэрийэ сылдьан ким төһөнү үлэлээбитин таабыллыбын. Сири мээрэйдиибин, бугуллары холоон көрөбүн, кэбиһиллибит оту тутатын. Холкуоспут бубаалтыра Георгий Романов: “Дьон үлэтин хайдах баарынан, үлүннэрбэккэ да, көбүрүппэккэ да чиеһинэйдик тут. Үлүн-нэрдэххинэ, бэйэбиттэн тутуох-пут”, – диэн бэрт кытаанахтык сэрэппитэ.

От ыйын бүтүүтүн сабанаабы кураан күннэр. Күн чабылыччы тыган чэмэлийэн абай турар. Тыала-кууһа суох буолан, дьөрү, сэбирдэх да хамсаабат. Күнүскү чэй сабана Куста-ах диэн алааска от мунһа-аччы дьахталларга бэбэһээ үлэлээбит үлэлэрин таабыл-лаары кэлиим. Дьахталлар отторугар киирбэккэ, куулаба мастар күлүктэригэр сангата

суох сукуһан олороллоругар түбэстим.

– Хайа, добооттор, оккутугар тобо киирбэккэ олоробут? Бү үлүгэр кураанга туттумахтаан хаалыаххытын, – мин аатыгар эрэ тойон киһи быһыытынан, дьорбойо собус сангардым.

Ким дабаны сангарбат. Бары алаас диэки көрөллөр. Онтон балай да өр буолан баран, Чэ-эмпэрэ Охонооһой ойобо Уһун Буут Ылдыана диэн сааһыран эрэр дьахтар:

– Тукаам, табыллыбакка олоробут, – диэтэ.

– Ол хайдах? – мин соһуйа

иһиттим.

– Абааһыны көрдүбүт... Абааһы от муста... Манан ыр-баахылаах дьахтар!... – диэн кыргыттар утуу-субуу кэпсээн бардылар.

– Бэйи, оёолор, аргыйы сагарын! – диэн Ылдыана кыргыттары буйоталаан кэ-бистэ.

Ол түбэлтэни бу курдук кэп-сээтэ: “Аһаан бүтэн үлэбигигэр киирээри абай олодохпутуна, Сыырдаахтан киирэр суолунан манан ырбаахылаах курба-чийбыт дьахтар киирэн кэллэ уонна биһиги диэки хайыһан да

көрбөккө, сорукутаах бабайытык туттан-хаптан ол халдыааһы ан-ныгар тохтоото. Кыратык сын-һана түһэн баран, от мунһан элээрингэппитинэн барда. Көрдөхпүтүнэ, илэ дьахтар кур-дук, туттара-хаптара түргэнэ сүрдээх.

– Мандаас ойобуттан атын. Ол эрэйдээх ыарытыйар. От мунһар кыаба суох. Оппуруос эмээхсин дуу? Суох, атын. Ай-гыр эмээхсинэ Натаалдьыйа дуу? Хамсанара, туттара-хап-тара атын. Быһата, биһиги билбэт эмээхсиммит, – дэһэ турдахпы-тына, дьахтарбыт от мунһан курбанныктаммытынан барда.

Хайа күн биһиги, табах-сыт мунһаахтар, табахпыт айдаана. “Кыргыттар, арааһа, Суолаттан тахсыбыт дьахтар быһыылаах. Табахтааба буолуо.

Барангыт табахта умналаан эрэ”, – дэһии буолла аны. Кыр-гыттарбыт дьахтартан табах көрдөһө сырыстылар.

Дьахтар оту мунһан кур-бачытар. Кыраабыла биир кэм күп-күөрэннэс. Оту ыһан күдээрингэнтэр. Биһиги баар-бытыгар-суохпутугар букатын кыһаммат. Ити курдук үлэлии туран биһиги оёолорбут чуга-абыттарыгар, эмискэ үлүгэр сүтэн хаалла. Онтон куттанан оппугутгар киирбэккэ олоробут.

– Тоҕо куттанабыт? Ол абааһы буолбатах. Салгын хамсааһына буоллаба. Былыр маннык үтүө күнгэ син эһиги курдук дьахтар от мунһа сыл-дьарын салгын “устан” ыллаба. Ол эмиэ күнэ-дьыла сөп түбэһэн, бүгүн көстө түстэбэ, – диэн сатыырбынан-сатабап-пынан уоскута сатаатым.

– Буолуо дабаны, өрдөөбүтэ мин Сэбирдэх өтөбөр Дьыгы-абай Уйбаан ойобо Мочойох ийэтин курдук дьахтары көрөн турардаахпын, – Ылдыана мин кэпсээбиппин бигэргэппитэ буолла. – Ол дьахтар үкчү Мо-чойох ийэтин курдуга. Сааһын тухары таптаан кэппит даба ырбаахытын кэтэ сылдыара. Чэйинг, добооттор, оппугутун мунһа кириэбинг. Абааһы диэн суох.

Били дьахтар от муспут сиригэ тийиэн көрбүлүтү, салаа да от мунһуулуубатах этэ. Ох-суллубут от кууран мунһарга саамай табыгастаах күн тур-бута. Дьахталлар дьэ уоскуйан, отторун мунһан барбытара.

Өтөх сөтүөкэтэ

Сэрии иннинээби оёо буолан улахан үөрэх диэн суох. Дьонум үйэлэрин тухары үрэх баһыгар олор-буттара, бэйэлэрин кур-дук отчут-масчыт, сүөһүгэ сыстабас, булчут киһини өрө туталлара. Төрөөбүт-улааппыт, өбүгэлэрим олор-бут сирдэрин, дьонум оттоо-бут, балыктаабыт күөллэрин, көмүллэ сытар халдыаһыла-рын, өтөхтөрүн көрө сылдыа-рым миэхэ астык.

Абам, сэрииттэн төһө да инбэлиит буолан төнүннэр, тыыннаах ордон кэлбитэ, били-гин дьонун кытта халдыаһыга сытар. “Сиргэр-дойдугар сир-дээхтик сырыттааххына, туохха да түбэһиэн суоба”, – диирэ.

Абам, уоттаах сэриигэ атта-наары туран, маннык соһуччу түгэнгэ түбэспит. “Ампаарда-ах” диэн өтөххө дойдутун кытта бырастыылаһа олордобуна, күлбүт-үөрбүт өтөх абааһыта көтөн түспүт. “Бу бабайы туох

үчүгэйгэ көстүөй?! Түүйэн көстөр”, – диэн этэрбэһин быатынан быһыта сынһан таһаарбыт. Абааһыта ытыы-ыты куотан сүүрэ турбута үһү. Сэрииттэн эргиллэн кэлэн баран, абам ити быһыытыттан олус санааргыра. “Сэриит-тэн эргиллэн кэлэрбин билэн, үөрэн-көтөн киирбитин кыр-баан таһаарбытым”, – диэх-тиирэ. Кэлин дэнгэ түүлбэр эрэ ыраахтан көстөр, букатын чугаһаабат диирэ.

Ампаардаахха собо балык-таах улахан күөл баар. Үрэх баһа буолан, талбыппынан балыктаан-кустаан сылдыа-бын. Бэйэм курдук сылгыһыт уолаттардыын андыга таптаан сытабыт. Бастакы күммүтүгэр абыйах туостаах атах оонньу-ута, мас тардыһыта, ырыа-тойук, дьыл кэлэн иһэр үөрүүтэ бэлиэтэнэр. Мин, дойдулаах киһи, өбүгэлэрим өтөхтөрүн кэрийэн көрдөрөбүн. Урукку дьон тутуулара бөбөтүн, уу-старын сөбөбүт. Биир оннук кустааһын кэнниттэн чаһым

тааһы бырахпытты сүтэн хаалла. Чаһыбын олус суох-таатым. Оройуон киинигэр сылгыһыттар түмсүүлэригэр биэрбит сизпкэ угуллар су-руктаах-бичиктээх, хаппахтаах чаһы этэ. Ханнык да тымныы-га, сылааска олус көнөтүк үлэлиир эрэллээх тэрилим бу-олара. Күүстээх үлэбэ сылдыар киһиэхэ хары чаһыта тулуйбат: быата быһа ыстанар, тааһа алдьанар.

Урут дабаны бу ампаарга бытархай тэрил – ньуоска, быһах – сүтэ-сүтэ көстөн кэлэ-рэ. Онон бу да сырыыга “көстөр ини” диэн сэмээр күүттүм. Биир сыл, икки сыл... Биирдэ ампаарбар аппараттуу диэн кэлиим. Утуһа сытан эрэ ман-ныгы түһээтим. Бүтэһик сылаас күннэр. Ампаарым аана аһаас. Өтөх сөтүөкэтэ дии саныбын. Ампаарга ситэ киирбэккэ, миигин көрөн тохтоон хору-сына түстэ. Мин тоҕо эрэ кут-тамматым. Илиитигэр чаһыбын салыбырата сылдыар, хаппаба аһаас. “Хаарыан чаһыбын

алдыатара буолуо” диэн, кут-танан ылабын. Икки атахтаахха маарыннаабат кыылым мин тугу да gymmaппыттан эр ылла быһыылаах, чаһыбын көрдөрөн баран, күлэн ырдьас гынна. Көөчүктэнэр курдук туттар. Төттөрү баран эһэм дьыэтигэр киирдэ. Мин аан аһааһынан хас хардыытын кулгаах-харах иччитэ буолан, кэтээн көрө турабын. Балабантан тахсан хотон диэки барда. Бу өйдөөн көрбүтүм эргэ дьыэ да, хотон да бүүс-бүтүттэр. Сабыс-сага сыбаммыттара. Били кыылым хотонтон тахсыбата.

Уһуктан баран ыксаабакка чэйдээтим. Орой мэник эр-дэспиттэн уһаты-туора сыйы-быт, сүүрэн-көтөн көрүлээбит балабаным сэмнэбэр киирэн ону-маны көрүтэлээбитэ бу-оллум да, туох кэлиэй?! Үрдэ биир эрэ эркинэ ордубут, аат эрэ харата тураахтыыр эргэ хотонго тийдим. Манна күкүргэ, от эбиэс кутан аппын аһатааччыбын. Киһи хараба ингнэрэ туох да суохха дылы. Хас да сылы эргиччи мунһу-лубут от ходулуун хастыы-хастыы онгостон туран таһырдыа ыстым. Күкүр түгэбэ аллара му-осталаах эбит. Ону чингнээтим. Бастаан чаһы сыаба тахсан кэллэ. Онтон чаһыны бэйэтин хостоон хаппабын аһан, сэр-энэн собуоттаан истэхпинэ, “тинг-тинг” тыаһаан үлэлээн барда. Мин олус үөрдүм. Кэтэ сылдыар чаһыбын устан, сүппүт чаһым оннугар күкүр муостаты-гар ууран кэбистим. Кэлин ки-ирэ-тахса кэтээн көрөөччүбүн – уурбут чаһым сытар буолар.

– Мин эһигини кытта мөккүһэ барбаппын, бири билэбин, – өбүгэлэрбит сирдэрэ-туомна-ра, үөрэхтэрэ тутуһулуохтаах. Чаһым бу баар, – диэн баран, сэхэргээччим түөһүн сизэбиттэн чаһытын таһааран хаппабын арыян көрбүтэ буолла. Ол кэннэ астыммыт быһыынан хаппабын туран тыастаахтык сапта, сизэбигэр угунна уонна от охсор сиригэ диэки оргууй хааман бара турда.

Василий ЮМШАНОВ-Омук Хонтой Уола.

Кустуу сылдьан

Биир күн убайдарбын кытта кустуу тахсы-бытым. Сааскы кэм буолан, бырдаба энгинэ суох үтүө күн этэ.

Икки убайым атын маарда-ры кэрийэ бардылар, миигин: “Бу маары тэпсэн туораан кытыыга турар эбэни киирэн көр”, – диэтилэр. Мин, хайыах-пыный, түһүнэ турбутум. Чаас курдугунан тийибитим кус маах курдук элбэх этэ. Ытыалаан биэс куһу саайдым. Онтукам да ыйааһына диэн биэс, эбиитин үрүллэр тыы сүгэһэрдэхпин. Халлаан харагарыта төннөн истэхпинэ, тарбаспыт сирби-тигэр дьон кэпсэтэллэр. Ону истэ-истэ, хата, “убайдарым бааллар эбит” диэн үөрэн чугаһаабытым – ким да суох... Ыксаан, үүтээммэр тэбинэн истэхпинэ, саңгараллара чугаһыр-ыраатар. Туох буолла диэн ыксаан, саанан салгынга иккитэ ыппытым кэннэ, мин дьолбор, дьэ сүппүттэрэ. Ол курдук тийиэн хайбанан энгин баран, туохха түбэспиппин кэп-сээбитим. Ити алааска ойуун көмүллэ сыппыт эбит. Убайда-рым эмиэ урут истибиттэр үһү.

Тайах тэпсэ сыспыта

Очолорго аармыйат-тан сага кэлэ сылдьар уол оҕо этим. Күһүөрү сайын үһүө буолан тайах түһэр күөллэригэр кыыл маньы бардыбыт. Дьонум иккиэн доруоп саалаахтар. Эдэр киһи туох саалаах-сэптээх буолуохпунуй, биир кадровай булчуттан көрдөһөн, эргэ бабайы карабинын уларсан илдьэ бардым. Саа уларсыбыт киһим карабинын биэрэригэр “олох ыта илик саам, хайдах эбитэ буолла” диэн саарбахтыы хаалбыта.

Тиийиэхтээх сирбитигэр мотуордаах онгочонон балай да айаннаан, халлаан харагарыта тиийдибит. Үчүгэй саалаах киһи, мин соботобун олорор буоллум, дьонум чугастаабы күөлгэ бардылар.

Балачча олорбохтоотум, халлаан харагарда. Сотору буолаат, кыыл иһэр сибикигэ билиннэ: күөл унуоругар от-мас тостор, онтон ууну кэһэн чаллырбаттар тыас иһилиннэ. Тайабым, арааһа, мин олорор сирбиттэн отучча мизтэрэлээх сиргэ күлүгнүүр. Аармыйаҕа сылдьан ытарбынан соччо сирдэрбэт этим. Онон охсон “бачча чугастан балабан саҕа сыалы хайдах эмэ буллалар инибин” дии санаатым

да, ытыалаан субуруттум. Били булчутум саатын кытта 11 ботуруону биэрбитэ. Онтон бизин ыттым. Кыылым табыллан булумахтанан баран – уоскуйда. “Халлаан сырдаатабына астыам” дии саныы-саныы, салгыы кэтэстим. Өр-өтөр буолбата, бастакы кыылым кирибит сирин арыый уҥа өттүнэн атын тайах кириэн кэллэ эрэри, хаан сытын ылла быһыылаах – күөлгэ чугаһаабата. Иккитэ ытан хааллым эрэри,

таппыппын-таппатахпын билбэтим.

Халлаан суһуктуйуута охторбут кыылбын астаары тиийбитим – хаан бөҕө тохтубут. Бэл, күөл кытыытынаабы уу кытта кытара сытар эрэри, тайабым баран хаалбыт. “Соччо ырааппата ини” дии санаан, суоллаан бардым. Балай эмэ хаамтым, тайабым муоһа дьөлө үктээбит суола бу ырылыа сытар. Онтон сабабалаатахха, арааһа,

мандааһай (былырыынҥы оҕо) быһыылаах. Ол баран иһэн көрбүтүм – талах кэннигэр кыыл муоһа адаарыйар. Толкуйдуу барбатым, ытан саайдым. Кыылым охтубата, хата, ол оннугар төбөтүн умса туттубутунан, харабын кытарчы көрбүтүнэн утары сүүрэн батыччахтаан кэллэ! Чугас баар титирик баарыгар сөрөнө түһээт, түөһүн диэки туһаайан чыбысыппын тардан кэбистим, онтон – өссө биэрдэ... Кыылым – сууллубата, арыый бытаарбыт эрэ курдук. Уонча хаамыылаах сиргэ кэлэн төбөтүн булкупбахтаата, онтон эмиэ мин диэки хаампытынан барда.

“Хайдах-хайдэҕэй, талах кэннигэр турдагына, бабар, таппатах буолуохпун сөп, оттон ыраас сиринэн сүүрэн истэбинэ саатар биэр эмэ буулдьаны хатаабыт буолуохтаахпын” диэн улахан-нык мунаардым. Кыылым адьас ыкса кириэ. Онно өйдөөбүтүм, биэр эрэ ботуруоннаах хаалбыт эбиппин. Быстыам дуу, ойдуом дуу, түөһүн кыҥаан баран ыттым. Тайабым куһаҕан бабайытык сага таһаарда, туохха эрэ кэтиллибит курдук тохтуу биэрдэ. “Дьэ, үчүгэйдэттим ээ...” диэн санаа төбөбөр күлүм гынан ааста. Ол икки ардыгар, тайабым сөрөнөн турар титирикпин кумалаабытынан барда. Куттамыт санаабар: муоһа улаханым! Саһан турар маспын өр гыныа суох. Дьэ, ыксал буолла. Тыын былдьаһыгар маска ыттыахпын,

саатар, чугаһынан киһилии мас да суох.

Балай да буолан баран тайабым, сэниэтэ эстэн буоллаҕа, төбөтүнэн маһы анһан баран турунан кэбистэ. Мунҥ саатар, сүгэбитин анараа дьон илдьэ барбыттара. Эрэлим эрэ быһахпар эрэри, бачча улахан кыылы быһабынан хотугар биллибэт. Сыһа-халты тутуннахха аны киһини былдьыаҕа. Төбөбөр араас санаа кириэн тахсыталаата. Ол турдагына, кыылым түөрт атаҕа адаарыйбытынан сууллан түстэ. Дьэ өрө тыынным.

Дьэ, ити курдук “былырыынҥы оҕо” диэн сэнии-сэнии суоллаабыт кыылым аарыма буур буолан соһуган турардаах. Муоһа үктэммит суола үмүрүччү оһон кыччаан көстөрүн оччолорго оройдоппот киһи буоллабым.

Кэлин сүлэ сылдьан көрбүппүт, син хас да буулдьа хатаммыт этэ даҕаны, бары ойбосторунан түн-тан түһүтэлээбиттэр этэ. Оччотообу кадровай булчуттарга туох аанһа саалары биэриэхтэрэй? Уоһа улту хайыллан хаалбыт карабин буулдьата араастаан тэлээрэн тиийэр эбит.

Тыаҕа тахсыах иннинэ сааны-сэби көрүммэт буолуу ити курдук араас көрүдүөс да, хомолтолоох да түгэннэргэ тиердэр.

Кыылдыт.

Үрүң эһэлиин хапсыһыы

1928 с. Хоту дойдуга бөһүөлэктээһин өссө буола илигэ. Дьон, былыргы үгэстэринэн, сайын балыктаан, кыһын кыыл табалаан өссө да көһө сылдьар кэмнэрэ этэ.

Биһиги төрөппүттэрбит Суор Уйалаах диэн сиргэ, таас хайа анныгар чуораа-балаҕаннарыгар кыстаан олобруттара. “Чуораа-балаҕан” диэн таба мэччирэнгинэн көһө сылдьар дьон кыстык дьыэлэрэ. Иһирдэ көмүлүөк оһоҕо суох буолан, алын өттө киһи үрдүгүн саҕа – балаҕанныы, оттон үөһэ өттө уот буруота тахсар гына аһаҕас ураһа буолар. Уот дьыэ ортотугар баар буор (таас) холумтанҥа оттуллар. Ол кэмгэ дьоммутун кытта биир Уйбаан диэн ыарыһах киһи кэргэнин, уолун кытта дьукаах олобруттар.

Аҕабыт Ньюкулай булчут, бэйэтин кыанар киһи этэ. Арай биэрдэ кулун тутар саҕатыгар кыыл табалары бултаан, хас да сыарба сэтиилэнэн кэлэр. Көлүнэр табаларын соробун чэнкээйилээн, дьыэһит буур табаларын босхо ыыталыр. Кизһэ аһылыктарын аһаан, күө-

дьаа буолан утуйбуттар.

Сарсыарда эрдэ туран уоттарын күөдүтэн аһаары олодохторуна таһырдыа ыттарар үр да үр буолар. Ыаллара дьахтар ааны сэгэтэн таһырдыаны быган көрөөт, төттөрү сабар. “Ньукулаай, тыа кыыла кэлбит!” – диэбитинэн оронугар ыстанар. Ийэбит Дьэбдизэй эмиэ уолууан оронугар түһэр. Аҕабыт: “Кыс ортото сатыылаабыт кыыл улахан сэрэхтээх буоллаҕа”, – дии саныыр. Саатар, булдун саата, сүгэтэ бэбэһээ кизһэ айаннаан кэлбит сыарбатыгар хаалбыт. Онон, туох-ханлык иннинэ, дьыэ аанын бөҕөргөтөргө быһаарынар. Ааны аһан өтүү быанан олуяа уган курдуу баайар. Ол туран көрдөбүнэ, били кыыла сэтии сыарба анныгар түспүт ыты туттары түһүөлүү сылдьар эбит. өйдөөн көрбүтэ, тыа кыыла буолбатах, муора үрүң эһэтэ буолан биэрэр. Аҕам кэлин: “Сыарба анныгар куотан кирибит ыты ылаары уунантыыра хайдах эрэ кырынааһы санатара”, – диэн кэпсиир. Ол курдук түргэн хамсаныылаах эбит. Өр гымматах, эһэ ыты сабатыттан кытаахтаан

ылаат, тириитин ньылбы тардан сирэйигэр саба тардыбыт. Ол кэннэ, эргиллэ биэрэн, дьыэ диэки ыстаммыт. Аҕам ааны саба тардан, быаттан тардыһан турбут. Дьукаах киһитигэр баһыа курдук уһун быһах баарын биэрбит.

Кыыллара кэлэн дьыэ үрдүгэр өрө сүүрэн тахсыбыт уонна ураһа үөлэһинэн танҥары өҥөйөн турбут. “Онно көрдөххө, муннун харата хоруолаах солууччах түгэһин саҕа улахан этэ” диэн аҕабыт кэлин кэпсиир.

Өй ылан, уоттарын күөдүтэн биэрбиттэр. Уот төлөнүн уонна буруотун тулуйбакка буолуо, эһэлэрэ танҥары сурулаан түспүт уонна күрдүүккэ баар таба тириилэрин, бөҕү-саҕы хасыһа сылдьыбыт. Бу кэмгэ аҕам өйдүү биэрэн, дьыэ иһигэр эт эттиир сүгэтэ үгэххэ сыппытын харбаан ылбыт. Кыыллара аанҥа кэлбит. Ааны тардыалаһан бачыктаһы буолбут. Били быалара быһа баран, эһэлэрэ халҕаны туура тардан ылан, ону соспутунан, тыа диэки барбыт. Дьыэлэрин аана аһаҕас хаалбыт. Аҕам сүгэтин туттунан ааны маньы турбут. Кыыллара сотору халҕанын бырабан, эмиэ дьыэҕэ кириэрдии ойон кэлбит. Ол эрэри, Хоту дойду тыала дьыэҕэ кириэр аан иннигэр саба типпит хаар хомурабар игнэн, аан модьоботугар кэлэн умса хоруйбут. Онон, аргыйы аҕай, аанынан төбөтө быгар. Дьыэ намыһах буолан ситэ далайар кыаҕа суох, онон барбах өндөтөн эрэ баран, аҕам сүгэтинэн эһэни мунуга охсор. Муннуттан хаан ыһыллыбыт эһэ кинигэйэн сага таһаара-таһаара кэннинэн сыыллар. Ол кэннэ, урут дьукаахтар көһөн кэлбит кибииккэ-сыарбалара турарыгар игнэ биэрэр. Кибииккэ-сыарба таҥаһыгар муннун хаанын сотто-сотто, сыарбаны кэлин атабыттан ылан тыа диэки соһон барар. Ити кэмгэ тирэх ойууртан орохторун устун, хоболорун тыаһа хонкунаан, дьыэһит табалар сизлэн иһэллэр эбит. Ону көрөн, адырба кыыл аны табаларга ыстанар. Маны көрөөт, аҕабыт сонно тутта сыарбаларга баар саатын ыла ойбут. Өтүү быатын сүөрэн сааны хаатытан сулбу тардан ылаат, дьыэ-

тин диэки тэбиммит. Ол иһэн көрдөбүнэ, эһэтэ табалары сиппэтэх быһыылаах, төттөрү сүүрэн иһэр үһү.

Дьыэҕэ кириэн “батарантааһы аҕала тардынт!” диэн буолбут. Онуоха биэс саастаах убайбыт ботуруоннаах батарантааһы бырахпыта бэбэһээһин мииннээх солуур үрдүгэр түһэн эрэрин, аҕата хабан ылар. Итиэннэ, таска ойон тахсан тирээбил курдук маска саатын ууран бэлэмнэнэр. “Кыһын тахсыбыт муустаах муора кыыла муустастаах буолар” дииллэрин санаан, эһэ ойбоһонунан буолар кэмигэр, хоннобун аннын көрөн ытар. Аҕам таппытын сэрэйэр да, кыыла сүүрбүтүн курдук сүүрэн иһэр. Оччотообу саа биэрдэ эрэ эстэр, ботуруонун бырахпат. Ол иһин ботуруону саа маһыгар баайылла сылдьар, этибиэркэбэ майгынныыр тимиринэн олуяан хостууллар. Бу маньык ыксаллаах түгэнгэ түргэн туттуу-хаптыы эрэ быһаарар. Аҕам саатын ииттэ охсор, ол кэннэ кыыл эргиллэн ойбоһо аһыллан биэрэрин кытта эмиэ ытар. Эһэ бытаарар эрэри, син биэр сүүрэн иһэр. Аҕабыт үсүһүн ииттэн баран ытытыгар кыыл дьэ охтон хаары бурбаттар.

Дьыэ иһиттэн ийэм айамамыт саҕата: “Хайа, табылынна дуо?” – диир. Аҕабыт саатын сүгэ сылдьан эһэ тууран ылан бырахпыт халҕанын аҕалан төттөрү туруорар (кыһын буоллаҕа). Уоту оттор. Көрдөхтөрүнэ, эһэлэрэ хамсаабат.

Чэй сылытан иһэн баран, аҕам дьукаабар “чэ, доһор, Уйбаан, кыылбыт сойдоҕо буолуо. Булт буоллаҕа дии, баран астыах” диир. Эһэ тардыбыт ыта сыарба анныгар өссө да тыыннаах сыгарын, төһө да аһынналлар, тыынын салгыыллар.

Ити курдук күннэрэ кизһэрэн, уоскуйан, онгостон утуйаллар.

Ити кэлбит үрүң эһэ муораттан сатыылаан, туундараны аһан, биһиги таайыт сылгы, сүөһү тутан кыстыыр сирдэрин ааһыталаабыт. Дьонҥо биллибэккэ. Онон, от тизийэ сылдьаннар эрэ эһэ суолун көрбүттэр. Таайыт Испирдиэн-Куобах, Хабырыыл Силэпсиэп-Бырчаа уонна күтөппүт Өлөксөй

Барамааскай буолан талыы табаларынан эһэни экирэтэргэ быһаарыналлар. Кинилэр адырба кыыл суолтан ханна да туораабакка көбүс-көнөтүк бара турбутун көрөн, син биэр Ньюкулайдаахха тиийэрин сэрэйэллэр. Эһэлэрэ суолга тохтоон кыра титирик мастары тосту тардан ылан суолу туора бырабар эбит. Ону “экирэтимэн!” диэн сэрэтин сылыктыыллар.

Халлаан илин өттө суһуктуйан эрдэбинэ, сонордьуттар биһиги дьоммут муус ылар көлүччэлэригэр тиийэн кэлэллэр. “Адырба бачча чугас кэлэн баран, дьыэҕэ табыстаҕа. Утуйа сыттаһтарына тиийбит буоллаҕына, алдьархайы таһаардаҕа. Арай, сарсыарда сырдыкка тиийдэбинэ, Ньюкулайбыт олонор биэрбэтэ буолуо. Саатын эрэ ыллар, бултааҕа буолуо”, – диэн Испирдиэн дьонугар кэпси иһэр. Булчуттар сыарбалаах табаларын хаалларан, сааларын сүгэн, кыыл суолун хайан үөһэ дьыэҕэ бараллар.

Ити сарсыарда аҕабыт эрдэ туран, “Муустаах байбалга күһүн сир тоҥмутун, хаар түспүтүн кэннэ хотуттан күөстээх буурба түһэн, үрүң эһэлэр мэнээктээхтэрэ...” дии саныы олордобуна, таһырдыа таһаарыт ыттарын обото эмискэ үрэн моргуяа-моргуяа, дьыэ үрдүгэр сүүрэн тахсар. Сүрэх баастаах киһи, “аны иккис эһэ кэллэҕэ!” диэн, аҕам саатын туттунан таһырдыа тахсар. Онно көрдөбүнэ, көлүгэ диэки-тэн сааларын сүктүт 3 киһи иһэр. Ньюкулай өйүгэр “дьонтон күрэнэ сылдьар үрүң баанда тобоҕо кэллэ дуу?” диэн санаа охсуллан ааһар. Ол икки ардыгар “хайа доһоттор, киһибит бултуйбут” диэн билэр киһитин саҕатын истэн холкутуйар. Дьонно били кыыл тириитэ сүлүллэн аргыга ыйанан турарын көрбүттэр эбит.

Чэйдээн, аһаан баран бу кыыл хайдах бултаммытын чинчийэн көрөллөр. Сүлүллүбүт тирии, чаччы уулаах хаар сыбахтаах, арай хоннобун аннын диэкинен эрэ кураанах эбит. Тириини эргитэн көрбүттэрэ – хоннобун аннынан киһи илиитин биир тарбаһын эрэ курдук арыптаах үс буулдьа суола баар. Ону көрөн улаханлык сөбөллөр-махтайаллар, “Ньукулайбыт үчүгэйдик туттубут” диэн быһаараллар.

Иннокентий ЛЕБЕДЕВ
суруйуута.

Биир дойдулаахтар

Бэс ыйын бүтэник күннэрэ. От-мас тыллан ырааппыт да эбит бу дойдуга – Питергэ! Сарсыардалык хайдах эрэ саппабырбыт көрүнгөнэр да, халлаан барахсан чочумча буолаат, били, санаа-оноо былыттарын ханна-ханна кыйдыра буолла – чэмэлийэ түһэр, киһини сүгүн олордуо баара дуо, туох эрэ долгутуулаахха, дыиктигэ угуйбутунан барар.

Дьэ, дыикти дойду – кырдыаҕас Питер куорат. Ити гынан баран бу куораты оннук былыргы диир саатмат курдук, бэл, Орто Халыматааҕар эдэр. Ол эрэри хайдах курдук сайдыбыт-тый?! Ити өттүнэн туох да диир кыах суох: судаарыстыба килбэйэр киинигэр кэриэтэ түстэммит, эбиитин араас омук дойдутун кытта атахтаһа сытар бу куоракка киһи-сүөһү тобуоруйар ахан. Аржаа дойду ааттаахтара ааллаан кэлэн, аты-тутуу бөбөтүн, көрү-нары үрдэ суох тэрийэн, кырдык да, изгэйэр икки атахтаах кутун-сүрүн тутуон туттут куорат буоллаҕа эбээт – бу Питер!

Киргизэлэй, балай эмэ сааһыр-балаабыт киһи, бу күөбүнэн чөлгийбит куораты тутта сөбүлээбитэ. Москваҕа холооттоххо, дьизэтэ-уота, уулуссата бэрээдэктээбэ, киһи мунан-тэнэн эрэи көрбөтө, аңаардас метротун оҥокото да сыттаҕа дии, айанныырга судургута. Айылбата да Халыма киэнигэр майгынныыр: сииктээх, субу-субу ардаан ылыталыыр, оттон былыт күнү саптагына, тонгон ибигирээн да барыах курдуккун. Арай ото-маһа чынха атын. Бу – күтүр улахан клён мастер халлаанга тийэ харбаһан туралларынан, оттон кинилэртэн ончу хаалар санаата суох хатыннар, лагланан түһэн, хастыы эмэ этээстээх дьизэлэр болкуннарыттан тайанан, эчи, үрдүктэрин. Оттон сыта-сымара-аа! Баччаларга сирень мас сүрэҕи-быары супту көрбүтүнэн киирэр дыикти сыттаах. Ол сыта сарсыарда эрдэ, киһэ хойут ордук биллэр, мэкитиэгэр, диринник эбирийэн ыллаахха, сүрэҕин өлөхсүйүөх курдук буолар.

Дьэ, манньк үтүө-кэрэ дойдуга киһи өйдүүн-санаалыын уларытар буолар эбит. Хайдах эрэ түспэтигэр курдуккун, урут тугу эрэ ситэ онгорботоххун биитэр олобунг суола атын хайысханан барбытын сэрэйэргэ дылыгын.

Киргизэлэй кыһа Сардаана манна олохсуйбута хас да сыл буолла. Үлэлиир. Күнэ-ыйа ол биисинэһиттэн тахсар, соло-билэ диэн мылыччы суох киһитэ. «Бүгүн табаарыстарбын кытта Финскэй хомоҕо пикниктии барабын, баҕар, кэлиэм суоҕа, онон сүтэрээйэбин» диэн, сулбу-салбы хомунан эрдэлик элэс гиммыта. Аныгы дьон итинниктэр, дьохсойон олоро түһэр аат диэн суох. Чэ, ол эрэри кини да эдэригэр холоон этэ, ийэлээх аҕатын элбэхтик ууга-уокка түһэрбит буолуохтаах. Кыһа, дьэ, хаһан ыал буолан, сизин миннигэс сытын сыллатан абырыыр? Бу Орто дойдуга туох барыта түмүктээх буолар баҕайыта, бу түбүктээх олоҕо хаһан эмэ син биир сааһыланаа, оннун-тойун булаа ини. Ол эрэри хаһан? Аныгы үйэ диэн, бэл, ахсым ат айаныгар холооно суох – тохтоло суох харах тэстэринэн сырылатыы эбээт!

Болкуонугар тахсыбыта, били, сүрэҕи-быары көрбүтүнэн киирэр сирень талабын сыта өссө хойдон сүрдэммит, кыймэстүбүт. Киргизэлэй, онтон өй ылбытты, таһаһын уларыттан чугастаабы «Пятёрочка» маҕаһынҥа хаамта. Бу Коломяжскай бэрэспизк биир дьобус бульварыгар турар эргизэн дьизитигэр бары-барыта баар. Сыаната Халыма киэнэ диэн буолаахтыа дуо, бэл, Дьоккуускай 66-с, 80-с, 3-с уоптабай базаларыттан быдан чэпчэки. Саха саныра – кырыы-кырыытынан, баһаалыста, атыылаһаргын эрэ бил.

Киргизэлэй помудуор, обурсу, сүөгэй ылан, хаасса диэки чугаһаан иһэн көрбүтэ – долбуурга «Парламент» үөрэ кылыгыраһан, көбөрүмтүгүн ахан тураллар! Бэркэ билэр атастарын, биир дойдулаахтарын, көрсүбүт курдук сананан, эгди буолла...

Дьизитигэр тийэн, сыгыннахтанан, аа-дьуо остуолун үрүм-арым тутта. Сардааната суоҕар кыратык «тэп» да гыннардагына, ама, аныы буоллаҕай.

Били, помудуордаах обурсутугар сүөгэй оботун кутан, бэри диэн бэртээхэй салаат оҥоһунна уонна «Парламент» буюккатыттан чороонунгу моһуоннаах үрүүмкэбэ кылыгырата охсоот, биир тыынынан түһэрэн кэбистэ. Аа-аам! Үчүгэийн эриэхсит! Онтон эмискэ бүөргэ астарбыт курдук, ходьох гына түстэ уонна:

– Тыый, туох буолбут бэйэккэбиний?! Сирбин-уоппун аһаппакка бу кэбилэнэн эрдэһипин! – диэт, салаатыттан чоҕоох иһиккэ кутта, үрүүмкэтин толордо уонна таһырдыаны былдьаһан саллырбайдаата.

Аарыма клён анныгар тийэн, төһө сатырынан «барыта үчүгэй буоларыгар көмөлөс» диэн, бу дойду ичтиттэн көрдөстө, салаатын кутта, буюккатын үстэ төхтүрүйэн таммалатта. Санаатын толорбут киэбинэн үөһэ тыынан иһэн, подьезд иннинээҕи бэсиздкэбэ бэйэтин бараллаата дьахтар кинини тонолуппакка одуулаан олорорун көрө биэрдэ. Хайдах эрэ «һык» гына түстэ, кулук-халык тутунна.

– Ылым киһи, туох ритуалын толоробун? Саха сириттэн сылдыабын дуо? – диэн, били дьахтара нууччалыы ыйытан саайда.

– Ээх, кырдык, Саха сириттэн... ону хантан биллигит? – Киргизэлэй өс киирбэх хоруйдааччы буолла, онтун быһыыгар дьахтар сирэйин-харабын көрбөхтөөн ылла.

Дыиктитэ диэн, бу хайа омук буолара биллибэт, боростуой таҕастаах дьахтары ханна эрэ көрбүт курдук.

– Бу эргин хайа да киһи мас төрдүгэр ас уурбат, арай урут, Саха сиригэр олорор эрдэхпинэ, олохтоохтор итинник абыычайдаахтара, – диэн баран, дьахтар хаһаангыттан эрэ билэр киһитин курдук, арылхай харабынан көрөн кэбистэ. – Олоро түс, кэпсэтиэх. Төһөтүн да иһин, биир дойдулаахтар буоллахпыт.

Киргизэлэй кэккэлэһэ олорон баран өйдөөн көрдөбүнэ, эдэригэр кырасыабай да барахсан быһыылаах, арай харабын аннынан кырдыы бэлиэтэ – биллэр-биллибэт сурааһын – хаһан да сүппэт гына тардыллыбыт. Кыраската суоҕа буоллар, баттаҕа эмиэ ону тоһулуох эбит. Ол гынан баран уһун сотото, бөтөбөтүн быччына син биир кыыс киэниттэн туох да атына суох. Өссө чараас халаатын быһыттан мап-манган буута албас кылбас гынан ыллабына, дьахтар сааһыттан быдан балыс буолан көстөр.

Бу кэпсэтэ олордохторуна, дьизттэн хам-түм эмээхситтэр корзиналарын туттутунан тахсаллар, дьахтары кытта тыл бырахсан ылаллар уонна тургутар-

дыы көрө-көрө, ханна эрэ тиэтэйлэр.

– Чэ, тугу гына дьон харабын ааллаһпытый, миэхэ кириэх, кыбартыырабыт да сэргэстэһэ кэриэтэлэр ээ, – дьахтар Киргизэлэйи нап-нарыннык көрөн кэбистэ, истинник мичээрдээтэ.

Кыбартыырата икки хостоох, тыптап көстүүлээх, ол эрэри туох эрэ итэбэс курдук. Дьахтар симиттибит курдук туттан:

– Билсэн кэбиһиэх, Ефросинья ди-эммин, судургутук Фрося да дьээхин сөп, – диэн баран, илиитин уонна.

Онуоха Киргизэлэй дьахтар сымнаҕас сып-сылаас ытыһын икки илиитинэн бобо тутан туран «Григорийбын» диэтэ, салгыы туох диэн кэпсэтиэн муһаара турдагына, хата, Ефросиньята эргэ дьыбаан диэки ыйан олороругар көрдөстө. Хаһаайка халадыынныгыттан сыыр, ыһааммыт эт таһааран, остуолун тардан барда, онтун быһыыгар тохтоло суох кэпсиир. Киргизэлэй соһуйуон быатыгар, дьахтар Орто Халыма хаһаактарыттан төрүттээх буолан биэрдэ, эбиитин буюккатын эрэ, «КамАЗ» суоппара Лукьяненко Остап, нэһиликтэргэ кыһынын наар чогу таһа сылдыбыта билиннэ.

Киргизэлэй бөһүөлэгэр чоһ тизийэр массыыналар суоппардарын бэркэ билэрэ, онон Ефросинья эрин хаартыскатын көрдөрбүтүгэр Остабы тутта билбитэ. Бачча кырасыабай кэргэннээх эрэри, өрүөлүг сөп буолбакка, кэбиһинтигэр хайаан да кыһы илдэ сылдыр буолара. Улуус кииниттэн алта хас чаас айанныырыгар, онтон төннөрүгэр ол «аргыс» кыргыттарын кытта дьэ чуңкуйбатах буолуохтаах. Туох барыта кэмнээх-кэрдиилээх, Лукьяненко өрүөл, биир уол оҕо сырыытын сылдымаахтаны баран, өбүгэлэрин дойдутугар төнүннэбэ, оттон кини?

Кэпсэтии сөллөн киирэн барбытыгар Киргизэлэй хаһаайкаттан көңүллэтэн, били, санардыы аспыт бытыылкатын уонна салаатын киллэрбитэ. Сэһэн-сэппэн диэн манна буолбута...

... Ефросинья хоһугар хайдах киирбиттэрин, эр киһи чугаһаан көрбөтөх, ураты сыттаах таҕаска хайдах сыпыттарын Киргизэлэй хайаан да буолуохтааһын курдук ылыммыта.

Кырдыыга да, туох чымаадыстааһына нааданый? Иккиэн да саас ортолоох дьон, сотору кэминэн, төһө да ымсыыран-тууһугуран түрбүттэрин иһин, манньк сыһыантан син биир тэйиэхтэрэ. Хайа-хайалара найыламмакка, «бэйэнг туохтаа» энин диэн сэлээннэмэккэ, онто да суох кэмчи таҕастарын ньылбы туттубуттара уонна өрдөөбүттэн манньк түгэни күүппүт курдук, сангата

суох ыксалаһан барбыттара...

Киргизэлэй Марыыната киниттэн хас эмэ сыл балыс эрэри, имэнг-дьалын чааһыгар букатын «тонг» киһи этэ. Эдэригэр да адьас кыраттан сөп буолан хаалара уонна икки-үс күн иһигэр, саараама, «чугаһаппат» буолара. Эгэ, билигин кэлэн дуо?! Киргизэлэй сылаас суорбан иһигэр киирэн, үөһэнэн-алларанан сырыырбаан тулутумаары гыннагына, айабалыы сатаан, «туох ааттаах хара наһааһай, оннук аһара таласпыт буоллаххына, атын дьахтары булун!» диирэ биитэр «оччо ымсыырбыт-көрдөөбүт буолларгын, түргэнник туохтуу тарт уонна киһини сүгүн утут!» диэн эһиэлэнэрэ. Ол кэнниттэн туох таптаһыта кэлээхтиэй?! Били, өйүгэр онгорон көрө-көрө, «манньк гыныахпыт, оннук туохтуохпут» диэн ыраламмыта биирдэ мэлис гынара. Оттон Киргизэлэй имэнгнээхтик таптаһыан олус баҕарара, өр утуйбакка сытан эдэр-сэнэх эрдэбинээҕи долгутуулаах түгэннэрин эргитэ саныыра, онтун түүлүгэр көрөн дьоллонору.

... Ефросинья эр киһи тапталын билбэтэбэ ырааппыт быһыылааҕа: ис-иһиттэн имэнгирэн кэлэн, күүскэ-күүскэ тыыммахтыыра, ардыгар мускуллангынырын быһыыгар санга таһааран, энэлийэн ылара, хабырынара. Итинник итиигэ-буһууга киирэн, устунан биир кэм мөһүллэҥнээн, өрүтэ биэрэ сытара, онтон уһуутаабытынан налыс гынара уонна куба манган илиитинэн хам кууһан, таптал түгэбэ көстүбэт чөмүлүгэр тимирэн хаалара. арыта сылаас, сымнаҕас, нүөл, уу нуурал этэ.

– Гриша, сэгэриэм, наһаа да минньигэскин, эн мин дьолбор кэлбит эбиккин, сыт, сынньана түс, – диэн баран, уулаабынан-хаардаабынан көрө-көрө, Ефросинья инчэбэй уоһунан убуруу-убуруу, Киргизэлэйи сүүһүттэн саҕалаан, моонньугар, түөһүгэр, киинигэр, онтон өссө аллара түһэн дьыгингнэппитинэн барбыта. «Сүрэх баҕатын сүһүөх уйбат, таптаһар кэм ааспыта диир дьон улахан-нык сыһаллар, дьынгэр, барыта дьахтартан тутулуктаах быһыылаах» диэн саныы сыттагына, дьахтар туоратынан иттэнэ сытан атабын көтөхпүтэ уонна Киргизэлэйгэ эрэллээхтик сулууспалыыр эристиинин имэрийэн-томоруйан, чинчилиирдии бобута тутпахтаан, нарын тарбаһын төбөтүнэн сымнаҕас, уйан сирдэринэн сүүрдэн, сылаас кизэлитигэр киллэрэн кэбиһээт, эмиэ саҕалаабытынан барбыта... Имэнгнээх таптал уота сөбүрүүүөх быһыыта суоҕа.

БУТУКАЙ.

“Көрдөөх КАРУСЕЛЬ”

... Тохтуо суоҕа ол онтон
Чыпчылҕан да түгэнэ
Олох устар күрүлгэнэ...

Софрон Данилов

Киһэ Бүөтүр Сэмэнэ-бис, буоларын курдук, үлэттэтэн үлтү сылайан кэллэ. Күнү быһа көмпүүтэргэ олорон, хараҕа туманынан бүрүллүбүт курдук, төбөтө куугун-хаабын. Өйүгэр – наар саҥа бырайыага.

Бүгүн дьиэтигэр кэргэниин иккиэйх эрэ буолбатах эбиттэр: - 45 кыраадыстан аллара тымныыга дьиэбэ үөрэнэринэн, эбэтин хонтуруолугар буолаары, сиэннэрэ уолчаан “көһөн” кэлбит. Бүөтүр Сэмэнэбис киһээнҥи аһылыкка Натаһата Кыра Петялыын ахтыспыт дьон сиэринэн, үөрэ-көтө чаҕааралларын кулгаабын таһынан аһара олорто, бэркэ кыһаллан астаммыт чыырдаах бөрүөк амтанын да сонурбаабата. Онтон саалаҕа киирэн, дьэ налыһан дьыбаанҥа сытан эрэ “Сонуннары” көрүөх курдук буолбутугар, аны уолчаан “эһэ, дуобаттыахха эрэ” диэн турда. Эһэ Бүөтүр, наар бырайыагы саныы олорор буолан, тутта бастагы партияҕа төрдүс кылаас оҥотугар хоттордо. Кыра Петя кыайыы өрөгөйүттэн дьиэни ылан кэбистэ. “Өссө оонньуоха” диэн хаайда да, эһэтэ сылайбыт аатыран утуйар хоһун былдыаста.

Ол эрэри олус илистибит киһи утуйан биэрбэт үгэстээх. Бүөтүр Сэмэнэбис түүн үөһүгэр дьири араастаан эргийэн-урбайан утуйа сатаата. Дьонно утуйан буккураабыттары ырааппыт. Эр киһи килэччи көрбүтүнэн сыта сатаан баран, кэргэнин уһунуннарымаары, аргыйы турда, тыаһа суох сыбдыһан куукунаҕа баран уу истэ, уотун холбоото, аанын сабынна уонна бырайыагын кумаабыга таһаарбытын иннигэр уурунан эмиз толкуйдаабытынан, суоттаабытынан барда. Түүн үс чаас ааһыар дьири олорто ... уонна дьэ тобулла! Һай-эбэтээ, хас эмэ нэдиэлэ төбөтүн сынынбыт дьыалатын иннин дьэ ылла! Бүөтүр Сэмэнэбис өтөрүнэн чэпчээбэтэҥин чэпчээн, бэйэтиттэн-бэйэтэ астынан аҕай оронун булла. Ойобун сылаас хоонньугар дьылыс гынан, кыбыс-кытаанахтык утуйан хаалла.

Ол сытан дыкти, иччилээх да диэххэ, түүлү түһээтэ.

Арай киһи өнгөйбөтөҕө быданнаабыт Култуура уонна сынһалан пааркатыгар тийиэн турар эбит. Сайынҥы буһурук куйаас сатыылаабыт. Күөх халлаанҥа күн чабылыччы тыкпыт, чыычаах ырыата-тойуга кутуллан олорор. Бэс чагда чэбдик салгынынан доһуйа тыына, сынһана сылдыар оҕолордоох эдэр төрөппүттэр, сиэннэрдээх эбэлэр-эһэлэр, сулумах да дьон, быһыгар куустуспут пааралар хаамса, дьаарбайа сылдыаллар. Бары үөрбүт-көппүт, ким да ханна да ыксаабат набыл-холку көрүҥнээхтэр. Киһи эрэ сүргэтэ көтөбүллүөх курдук. Бүөтүр Сэмэнэбис манньк холкутук, диригник тыыммытын умнубута ырааппыт.

Арай ол туран көрбүт – паарка хабайар хаба ортотугар баар “Колесо обозрения” оннугар киһи оҕо эрдэбинээби, бэркэ сөбүлүүр “Көрдөөх карусель” диэн сэбиэскэй ойуулукка баар чабылхай карусели туруорбуттар! “Тоҕо

баҕас үчүгэйэй, хаарыаны, хатааһылаабыт киһи!” диэн санны турдабына, ымсыырбытын таайбыт курдук – түүл түүлэ өттөҕө – аниматор уолаттар кэллилэр даҕаны, арай икки өттүттэн саба түһэн, кинини бокуойа суох таҥыннаран бардылар. Быраабыла быһыытынан, карусельга олорсорго бэйэбэр майгынныыр ойуулук дьоруойун – ханнык эмит кыыл таҥаһын кэтиэхтээх эбикиин. “Эйиэхэ бу барсар!” диэн баран, начаас тиирэ кэтэрдибит көстүүмнэрин өгөнөн көрбүтэ – арай кытархайдыгы өгнөөх тиингчээн буолан турар эбит! Бүөтүр Сэмэнэбис хата оҕолуу үөрдэ (миггин тииттэн тииккэ чэрэнгэли ойуолуур тиин курдук ылыммыттар диэн). Ол икки ардыгар кинини, аһабын ары-аллачы атан мичээрдии турар кинини, карусельга сиэтэн дэллэритэн илдээн, кулунчук моһуоннаах олбоххо олортулар. Өйдөөн көрбүтэ – атын, эмиз кыыл моһуоннаах олбохторго бары бииргэ үлэлиир дьонно араас бэйэлээх көстүүмнэри кэтен олороллор эбит! Кинини ыраахтан көрөн, уруйдуу-айхаллыы түстүлэр. Кэллиэгэлэрэ ким – эһэ, ким – хахай, ким саһыл буолбуттар. Ол былыргы сэбиэскэй ойуулукка үксүн тыа харамайдара буоллабына, манна дьиэтээби кыыллар эмиз бааллар эбит – бөтүүк диэн, сибиинньэ диэн, өссө эбиитин осёл (һэ-һэ, эмиз туохпут осёла буолла?!). Киһи бүтэһигинэн олорсубут эбит – карусель сыһыа эргийэн, түргэтээтэр түргэтээн барда. Харахтара чабылыспыт кыылчааннар көрдөөх муусука доһуһуоллаах, бокуойа суох эргийэ, түргэтии турар дьол, үөрүү көмүс күөрчэбэр – карусельга үөрүүттэн үгүлэһэн, часкыһан ыла-ыла, астына хатааһылы олордугар. Ол дьол кустугар уйдара олордохторуна, эмискэ улахан баҕайы тыас тоҕо барда!

Онтон “сиргэммитэ” дуу – эрэллээх аҕай диэн олорсубут “кулунчуга” тыыннаах курдук, өрө мөхтө да, тутуһуобунан тутуһан олорбут тиингчээн – Бүөтүр Сэмэнэбиспит эмискэ баҕайы ыраах эһиллэн хаалла! “Көтөн” тийиэн, хаппыт буорга ыарыылаах баҕайытык лах гына олоро түстэ, эбиитин илиитин, атабын дьуккуруппут. Добуочча өр дөйөн олордо...

Саамай хоргуппута – карусель, киниэхэ, кини түбэспит иэдээнигэр эрэ кыһалыбакка, туох да буолбатаһын курдук, өрөгөйдөөх муусуканан доһуһуолланан, араас эгэлгэ чабылхай өгүнүн кылабаҕыйан, дьол-үөрүү кыырабаһын ыһа-ыһа, эргийэрин курдук эргийэ турда. Оттон тэҥнэ дьоллоно, эргичиһэ-кулахаҕына олорсубут “добо-торо-атастара” киниэхэ эрэ наа-дыйбакка, өссө сорохторо аттынан эргийэ аһалларыгар, сэнээбиттии, сэтэрээбиттии сирэйин өнгөйөн көрөллөр, ким – кистии-саба, ким аһаҕастык күлсэллэр.

Кимизхэ да, туохха да наа-дата суох буолбут “тиингчээн” барахсан куутуллүбэтэх куустээх охсууттан, ыраах эһилииттэн мэйиитэ эргийдэ, өбүйүөн бабарда. Сиртэн тайанан туруох буолбута – сирэ кулахаҕыйан олорор.

Бүөтүр Сэмэнэбис, сол

курдук сүрэхэ өлөхсүбүтүнэн, сүһүбэ хамсаабытынан уһуктан кэллэ. “Туох дьиибэ түүлэй?!” диэн бэркэ ытырыктатта. Дэнгэ да буоллар, эдэриттэн түүлээх буолааччы, ол иһин иһиэн сытан тойоннуу сатаата да – тобулбата.

Сарсыарда чэйдии олорон Натаһатыгар кэпсээтэ. Холку бэйэлээх ойбо, сааһыгар да, ыһааһыныгар да холооно суох сымсатык ойон турда, аһан иһэн киирэр аанҥа ыйанан турар мааны үрүҥ дэйбири ылан, утуйар хосторугар киирэн: “Куһаҥан түүл, дьүгэлий!” – диң-диң, далбаатаата, дьэ аанын тэлэччи аһан иччилээх түүлү “үүрдэ”. Онтон илиитин сууан баран, уоскуйан, утары олорто уонна: “Эн ити түүлгүн үүрэн баран, ол эрэ кэннэ кэпсиэхтээх этин. Наар этээччибин диң... – диэн сэмэлээтэ, быар кууһунна. – Туох эрэ уларыыы тахсаары гыммыт... Сэрэнэ-сэрбэнэ, тылгын-өскүн тардына сырыт”, – диэн сүбэлээтэ. Уонна дьиэтин өссө ыраастаары тиэстэ охсон, уһаппакка, алаадытын астаан барда.

х х х

Ити кэнниттэн ситэри үс хоммото, Бүөтүр Сэмэнэбис хоһугар тиригэ-хорута үлэли олордобуна, сэкирэтээр Милен төлөпүөннээн, миннигэс куолаһынан: “Пётр Семёнович, хотун эйгинин ыгыртараар”, – диэн унарытта. Киһибит онтон улаханньк ороһуйбата, “бырайыагым туһунан кэпсэтии дьэ тахсаары гыннаҕа” диң санаан, кумаабытын кыбыммытынан, барытын ымпыгар-чымпыгар тийэ быһаарбыт, эрдэттэн бэлэмнэммит киһи киэбинэн, чинник үктэтэлээн салата кэбинизтигэр барда.

Халын ааны аһан киирбитэ, арай тэрилтэ чөмчөкөлөрө бары муштубуттар уонна эбии биир билбэт эдэрчи киһитэ баар. Сүбэ мунһахтарга хаһан да сылдыбат, боропсойус бэрэссэдээтэлэ Арина Георгиевна умса туттан, чөмчөйөн олорорун атыгырыы көрдө. Хотуннара Инга Андриановна уот кыһыл көстүүмүн кэппит, кинини көрөөт, эмиз оннук уот кыһылынан кырааскаламмыт синньигэс уостарын ыттан, мичээрдээбитэ буолла. Бүөтүр Сэмэнэбис остуолга чугаһаан, хап-сабар бырайыагын чертөһүн тэлгэтэн истэбинэ, тохтоото уонна кэли киһини кытта билиһиннэрдэ. Бу бааһынайды дьүһүннээх, оттомо суохтук көрбүт-истибит сыты киһини кини ханна эрэ (тэлэбиисэргэ дуу?) элэс көрбүттээх эбит. Салгыы хотун кылгас кирири тыллаан

баран, Бүөтүр Сэмэнэбис салайар салаатыгар начаалынньыгынан бу эдэр, кэскиллээх саҥа үлэһити ылыахтарын былааннаан олороллорун; оттон кини кэлэр ыйтан наастаабынньк быһыытынан хамнас аҥаарыгар үлэлиэн сөбүн, онно сөбүлэспэт буоллабына, кинини сааһынан тохтооторго күһэллэлэрин (!) туһунан иһитиннэрдэ.

Сонучуга бэрдиттэн Бүөтүр Сэмэнэбис сүһнэ биирдэ ыйырынна, бэл тылыттан матта. Сэрэппэккэ эрэ, кэнниттэн маһыа түһэн баран, кэтэххэ маһынан саайбыттарын курдук балаһыанньа буолла! Балай да олорбохтоон баран, нэһиилэ ыган “толкуйдуом” диэхтээтэ...

... Ол түүнүгэр быһа санаарбаан, кэргэниини-ин харахтарын симпэтилер. Натаһата хараастыбытын кистээбэтэ, “мунгар, ипэтиэ-кэбигин саба иликпит. Чэ, ол диэн... Аны – уолбут! Аччыгыбыт устудьуонун биллэлэр диң. Арина Георгиевна мин үлэлиир кыаба сухпун бэркэ диэн билэр, Саҥа дьыл аҕай иннинэ ырыынакка көрсүбүппүт, өр туран кэпсэппиппит... Эчи сүрүн, бачча уһун сылларга ханна да халбарыйбакка үлэлээбит, бэриниилээх үлэһиттэрин өйөөн, толору хамнаска да хаалларыахтарын”, – диэтэ. Ырынгалаахха, “кырдык даҕаны” диэххэ айылаах... Уонна кыһытын-абатын тэрилтэ салайааччытыгар буолбакка, – кэллиэгэлэр хайдах-туох балаһыанньаалаахтарын, тугунан тыһыан олороллорун биэс тарбах билэр, өр сылга бииргэ үлэлээбит ыгыктабыллаах кэллиэгэтин көмүскэспэккэ, таас кулгаах буолбут – боропсойус хотунугар туһаайда, мээне туттубат кытаанах тылларын ыһыгына... Иккиэн хайдах да араас өттүттэн эргитэн көрө сатаабыттарын иһин – “үлэһит киһини сыаналаабаттар эбит” диэн хобдох түмүккэ кэллилэр. Онтон салгыы кэргэниилэр, кизг көбүстээх дьон майгыларынан, устар олох итинэн бүппэтин, Орто дойдуга тэрилтэ элбэбин анааран бардылар, кинилэр холбоһуохтарыттан оннооҕор буолуох тургутуулары ааспыттарын санатыстылар уонна “чэ, хайдах эмит олороо инибит” диэн, биир сөптөөх быһаарыныны ылынан, уоскуйбут курдук буоллулар.

Онон, нөҥүө күнүгэр утуйбатабыттан хараҕа кытарбыт, ол эрэри холкутугар түспүт Бүөтүр Сэмэнэбис – сааһын тухары тойон-хотун сирэйин мыһаабатах, ким да иннигэр эккэлээбэтэх мас көһө киһи – иһигэр төһө да хомойуу

бөбөнү хомойдор, учараттаах уопускаатын көрдөөн уонна “устунан уурайабын” диэн сайабылыанньатын биэрдэ. Итинник судургутук үлэтиттэн тохтоото.

“Тохтоото” диэн этэргэ эрэ чэпчэки – сүүрбэччэ сыл туох баар дьобурун, кыабын, бириэмэтин биэрбит, бэриниилээхтик үлэлээбит, сэмэтэ суох, хайбалга эрэ сылдыбыт аптарытыаттаах үлэһит ис сүрээбиттэн таптыыр идэтигэр эмискэ “наадата суох” буолан хаалбытыттан киһи эрэ сүөм түһээ, ыарыылаахтык ылынаа эбитэ ини. Мунгар, кыстык хабайар хаба ортотугар эттэхтэрэ үһү. Бу Кириһиэнньэ хойуу туманнаах хабараан тымныытыгар сааһырбыт киһи ханна үлэ көрдөһө барар?..

“Эр киһи баһылыр кыабын сүтэрдэбинэ, кута тостор, ис айылбата ыһыллар” дииллэр кырдык эбит. Күнү быһа били түүлүгэр көстүбүт тиин курдук түбүгүрэр бэйэтэ арай туос иллэг буолан хаалбыт үлэһит киһи – Бүөтүр Сэмэнэбис төрүт алаадыан хаалла. Бастаан утаа үөрэнэн хаалбычча, төлөпүөнүн аттыгар тутта сырытта – баҕар, үлэбиттэн эрийиэхтэрэ, онуманы ыйыталаһахтара, сүбэлэтиэхтэрэ диэн. Ол эрэри ... биир да киһи эрийбэтэ, тугу да тохкоолоспото. Киһи ааны сабан тахсыбытынан умнунуна... Бүөтүр Сэмэнэбис туһунан олох хаамыта тохтоон хаалбыт курдук. Хаппыт буорга бырабыллыбыт, мэйиитэ эргийэн сирэ күөгэннэс буолан, эмискэ тирэбин сүтэрбит тиинтэн итээһэ суох мөкүтүк сананна. Түүн ону-маны эргитэ санырыттан утуйбат даҕаны буолла, онуттан дабылыанньата табыста, биллэ дьүдүйдэ, истириэһиттэн кулгаабын үрдүнэн, кэтэбин дэкиһэн бытархай харчы саба тараҕайдар баар буоллулар. Үйэтигэр бүлүтүн дьэни ылбатах киһи поликлиникаттан арахпат буолла. Натаһата Бүөтүрүн төһө даҕаны аһыннар, хайыыр даҕаны кыаба суох, киһитин санаатын төһө кыалларынан көтөҕө сатыыр. Ол тухары иккиэн үлэ көрдүүлэр.

Саамай хомойбут киһинэн собуруу үөрэнэр устудьуоннара буолла. Соторунан Куостук харчы эбинэр туһуттан киһиэтин эрестэрээҥнэ үлэбэ кириэн эрэрин биллэрдэ. “Тыйы, бу оҕо аны үөрэбэр обустарыа” диэн, төрөппүттэр сүбэлэһэн баран, улахан уолаттарыгар “бырааккыт атаҕар туруор дьири көмөлөһүн” диэн экич эттилэр. Убайдар, бэйэлэрэ ыал аҕалара буолан, туспа кыһалгалаах дьон, төһө даҕаны ыарырбата санааталлар, кэргэннэрэ сөбүлээбэтэллэр, бырааттарыгар эр-биир харчы ытан, көмөһөн бардылар.

Дьолго, Бүөтүр Сэмэнэбис аҕыйах ыйынан сөптөөх үлэни булбута. Сөп ээ – үрдүк кылаастаах исписэлиис сиргэ-буорга ыһылла сыппат. Ол эрэри билигин киһи, уруккутун курдук, “үлэм, дьыалам” диң-диң, бэйэтин, дьэитин умнан туран, түүннэри умса-төннө түспэт. Сааһырбытынан даҕаны уонна сүрүнүн – киһи, бастаан туран, дьэи кэргэнин өрө тутуохтаабын биллээбэ.

“Көрдөөх карусель” кинитээбэр буолуохтары хаһан баҕарар төһө баҕарар ыраах илгэн кэбиниз сөбүн илэ итэбэттэбэ...

Людмила
БАИШЕВА-ФЕДОРОВА.

Аармыйаттан, саха хорсун-хоодуот уолаттарыттан эбэрдэ!

Бүгүнгү дьоруойдарым – аармыйа сулууспалаан буһа-хата, олохторугар маннайгы тургутууларын ааһа сылдьар саха хорсун-хоодуот уолаттара. Саллааттар иккис ийэлэрин кэриэтэ буолбут Мария Егоровна Емельяноваҕа сибээскэ тахсан: “Сулууспалы сылдьар уолаттары кытта хайдах сибээстэһиэхпин сөбү?” – диэбиппэр, төлөпүүннэрин нүөмэрдэрин ыыта буста. Сибээс хабар буоллар эрэ, эрийтэлээн, кэпсэтэн истим.

Бары Владивосток куоракка муора байыаннай флотугар сулууспалыыр мотуруос уолаттар түбэстилэр.

“Устаап кытаанах”

Марк Обутов, 20 саастаах, Үөһээ Дьаангыттан:

– 9-с кылаас кэннэ Аллараа Бэстээххэ тырааныспар техникумугар кирибитим. Дьупулуоммун ылан баран, тутта аармыйаҕа барбытым. Ытык иэспин төлүүр санааттан.

Аармыйаттан бүтэрим 46 хонук хаалла. Төһөнөн чугаһаан иһэр да, соччонон күүтүүлээх буолар эбит. “Анал байыаннай дьайыыга барарга хантараак түһэрсин”, – дииллэр.

Владивостокка Маршал Крылов хараабылыгар сулууспалыбын. Үксэ кырааска үлэтэ, улахан үлэ суох. “Сухопуткалар” таанганан, массыынанан сүүрдэллэр эбит. Биһиги биир хараабыл иһигэр уста-уста сылдьабыт. Муора флотун байыаннай чаастара аракыатанан энгин ыталлар үһү. Мин элиэктирик буоламмын, үлэм үксэ – өрөмүөн, хараабылы көрүү-истии.

Аармыйаҕа сөбүлээбэт түгэннэриэм эмиэ бааллар. Холобур, устаап кытаанах бабайы. Мэлдьи ирдэбили, быраабыланы тутуһан, наар биризмэнэн сылдьабын. Оронгун быраабыланан хомуйабын, атабын таһаан быраабыланан кэтэбин, танаскын эмиэ быраабыланан өтүүктэнэбин. “Гражданский” таңас суох буолуохтаах, боболлор. Үчүгэйэ диэн – бэрээдэк баар. Син биир үлэ, дьарык баар буолар, таах олобоккун.

Билингги аармыйаҕа “дедовщина” диэн суох эбит. Саҥа кэлээччи да, сулууспалаабыта ырааппыт да саллаат тэнник сылдьаллар. Арай биирдэ

эмэ «дедовщина» тахсар түгэнигэр накаастыыллар. Үксэ үлэнэн. “Дисбакка” да ыытыахтарын сөп. Охсуһуу диэн суох.

Күнгэ үстэ устуруой буолар: сарсыарда, күнүс 3 чааска уонна кизһэ 7-59. 7 чаас кэннэ иллэн буолабыт. Ким таһаан суунар, ким кинигэ ааһар, ким саалаҕа дьарыктанар. Үлэ күннэригэр сарсыарда 6 чааска турабыт, кизһэ 10-на отбой буолар.

Куноупкалаах эрэ төлөпүүнү көгүллүүллэр. Интэриэһкэ кирибэтиннэр, атыттар “кэтээн көрбөтүннэр” диэн. Сенсорнай төлөпүүмүтүн хомуйан ыталлар. Ону кистээн илдэ сылдьабыт. Туттахтарына, былдьыыллар уонна “исправительнай” үлэҕэ ытыллар. Эбэтэр кытаанахтык накаастаахтарына, “губаҕа” ыытыахтарын сөп.

Чугас дьоммун, табаарыстарбын, дьыэбин олус абынным. Уонна саха аһын. Баһыылка көгүллэнэр, дьоммут бэрэски, бэчиэннэ, кэмпизт, табах ытааччылар. Уолаттар куоракка балай эмэ тахсаллар. Мин өрөбүллэргэ нэрээккэ, баахтаҕа түбэхтэр буоламмын, тахса иликпин.

Уолаттарга “аармыйа сорунан туран кэлэ сатааман” диэм этэ. Киһи улахан тугу да эбиммэт эбит. Ол хан-нык чааска түбэхтэргиттэн эмиэ тутулукутаах быһыылаах. Дьыэбэр тийдэхпинэ, бастатан туран, ийэм аһын аһаам, дьоммун көрсүөм уонна көгүллүк тыныам. Ол кэннэ идэбинэн үлэ көрдөнөн барыам.

“Сүрүнэ – туохтан да куттанымыхха наада”

Афанасий Игнатьев, 20 саастаах, Чурапчыттан:

– Владивостокка муора байыаннай флотугар сулууспалы сылдьабын. Билигин 36-с дивизияҕа “Адмирал Пантелеев” диэн хараабылга баарбын.

Бастаан тийиэн баран “кырдык, аармыйаҕа кэлиим дуо?” диэн төрүт итэбэйбэтэбим. Ордук нууччалыы саңгарарбын ыарыҕаппытым. Ол гынан баран түргэн баҕайытык үөрэммитим. Манна кэлиэм иннинэ аармыйа туһунан атын өйдөбүллээбим. “ВМФ” “элита” энгин дииллэрэ, “быдан ыарахан буолара буолуо” дии саныырым.

Аан бастаан “учебка” сылдьыбытым, КМБ-ны (эдэр байыас кууруһун) ааһа. Онно 4 ый буолбутум. Уолаттары кытта билсэн, добордоһон тэнгэ сылдьарбыт үчүгэй баҕайы этэ. Ол КМБ кэннэ төрдүө

буолан “Совершенный” хараабылга түбэспиппит. Онно саамай сөбүлээбитим диэн, Владивосток куоракка күүлэйдэтэ таһаараллар этэ. Ол хараабылга 7 ый сылдьыбытым. “Адмирал Пантелеев” хараабылга кэлбитим нэдиэлэ буолла. Анараа хараабылбын кытта тэҥнээтэххэ, былтыргы, улахан хараабыл эбит.

Ас чааһын эттэххэ, маннык. “Учебка-бытыгар” астарата тотоойу баҕайы этэ. Ол эрэри киһи минныгэс аһы аһаатым диэбэт. Бастагы хараабылбытыгар, “Совершеннайга”, аспыт аһара үчүгэйэ. Билингги хараабылбыт киэнэ – мөлтөһүөр.

“Учебкабытыгар” сахалар олох элбэх этибит. Мин ротабар саамай элбэх саха баара – 12 этибит, оттон чааспыт иһигэр – 25 саха. Бэйэ-бэйэбитин өйөһөн-өйдөһөн этэнгэ ааспыппыт. Аармыйаҕа, саамай сүрүнэ – туохтан да куттанымыхха наада.

“Үлэҕэ үөрүйэх буоламмыт, сахалары сыаналыыллар”

Дмитрий Иванов, 22 саастаах, Эдьигэ-энтэн:

– Владивосток куоракка сулууспалы сылдьабын. Сулууспам бастаан 907 ОУЦ саҕаламмыта (“учебка” – ВМФ), ол кэннэ – 36-с дивизияҕа “Совершенный” (аракыаталаах муора байыаннай флотун корвета), онтон “Адмирал Пантелеев” сулууспалыбын.

Бастаан кэлбиппэр, ыарахан этэ. Дьыэбин олус ахтыбытым, “ханна-ханна кэлэн хааллым” диэн саныырым. Тийбит бастагы күммүтүгэр түөрт саха уола буолан хоммулут. “Чэ, уолаттар, алдьархай сиргэ кэллибит. Түргэн собустук утуйуохха. Барыта көстөн иһэр ини”, – дэспиппитин өйдүүбүн.

Аармыйаҕа кэлиэм иннинэ аптамаатын элбэхтик ытыам дии саныырым. Бу “ВМФ”-ба олох ахсааннаахтык аптамааты туттум. Оннообор биир күн кустаары-хаастаары элбэҕи ытааччыбын (күлэр). Ол эрэри хайдах ытарга үөрэттилэр да, сорох ардыгар бэһиэлэй түгэннэр баар буоллулар. Аармыйаҕа сөбүлээбитим диэн, араас көрдөөх түгэннэри уонна, саамай сүрүнэ, муораны! Муораҕа олохпор аан бастаан “Совершенный” хараабылынан тахсыбытым. Ол уста сылдьан, күн тахсарын-киирэрин, айылҕа кэрэтин көрбүтүм, олус сөбүлээбитим. Сахах эрэ буолуо эбит, муора уутун өгө адьас атын буолар эбит. Араас кыыллар уста сылдьалларын бастагыбын көрөн сөхпүтүм.

“Учебкаҕа” ас мөлтөх собуһ этэ. Хараабылга кэлбиппитигэр оһуобай буолбута. Соробор “добавка” да баар буолааччы. Ардыгар бэйэбит астанабыт эбэтэр ас сакаастыбыт.

Омуктар күөнтэһиилэрэ соччо суох. Арай “учебкаҕа” сырыттаһытына, “сахалыы саңгарыман” диэччилэр. Биһиги истээччибит суоҕа, сахалар бииргэ буолларбыт эрэ мэлдьи төрөөбүт тыл-бытынан кэпсэтэбит. “Учебкаҕа” отучча саха

уола баара. Хараабылга 4 буолан кэлбиппит. Онтон биир уолбутун атын хараабылга ытаннар, сулууспабыт улахан аңаарын үһүө буолан сырыттыбыт. Саха уолаттара үлэһит, түргэн-тарбан, эт-сиин өттүнэн кыахтаах буоламмыт, убаастабылга сылдьабыт. Махтал сурук, чыыны ыллыбыт. Аармыйаҕа сахалары үксүлэрэ бары сыаналыыллар эбит дии санаатым.

Саҥа сулууспалы бараары сылдьар уолаттарга сүбэлиэм этэ: бэйэбитигэр убаастабыллаах сыһыаны баһарар буоллааххытына, үчүгэй өттүттэн көрдөрүүххүтүн наада, тугу сатыыргытыгар ылсан иһинг, үстүрүмүөннэргэ үөрүйэххитин көрдөрүң. Ол гынан баран сатабыллаах киһиэхэ үлэ элбэх буолар эрэри, үчүгэйдик сыһыаннаһар, өрө тутар буолаллар. Мин “учебкаҕа” батальердаабытым (каптер), үчүгэйдик сылдьыбытым.

“Дьингнээх дьоруойдар эһиги – сахалар буолабыт”

Дмитрий Ноев, 25 саастаах, Чурапчыттан:

– Аармыйаҕа үрдүк үөрэхпин бүтэрэн баран кэлбитим. Владивостокка 7-с байыаннай чааска “Маршал Крылов” хараабылга сулууспалыбын. Ыстаарсай диэн дуоһунастаахпын, уу аннынан устар онгочолору кэтээн көрөбүн.

“Учебкаҕа” кэлбиппэр саха уолаттара бааллар этэ. Кинилэр сүбэ-ама буоланнар, улахан ыараханы көрсүбэтэбим. Арай уустуга диэн, аармыйа тэтимигэр түргэнник кириэххэ наада. Аармыйа атын тэтимнээх, барыта түргэн баҕайытык баран иһэр. Сахалар бары бииргэ тутуһан этэнгэ “учебканы” ааспыппыт. Хараабылга соторутаабыта кэлбитим. Сулууспам этэнгэ баран иһэр. Атын хараабылга көһөрбөттөр ини. Дьингэ, “сухопутка” чааһыгар барыахпын баһарбытым. Мин – мотуруоспун.

Билингги туругунан аармыйаҕа сөбүлээбитим диэн – астарата. Чахчы, олус үчүгэйдик аһаталлар, тоботуг аҕай. Үчүгэйэ диэн, куорат киинигэр баарбыт. Тахсыахын баһардаххына, дэҥгэ таһаараллар. Усулуобуйа барыта баар, тугу наадыаргын хааччыйаллар. Холобур, таһаһысабы. Бэйэм эмиэ атыылаһабын, диэмбэл уолаттар да хааллараллар. Сөбүлээбэтим диэн – нэрээт. Сахалар дьыэ иһинээби үлэни толоро сатааппыт. Тас үлэҕэ сылдьабыт. Ону сөбүлээбэт эписиэрдэр бааллар. Сорох эписиэр маннай утаа: “Са-

халар оннуккут-манныккыт, бириинсиптээх баҕайыгыт”, – диэн сөбүлээбэтин биллэрэрэ. Кэлин, бэйэбитин көрдөрдөхпүтүнэ, “албаһаабыт эбиппит” дииллэр.

Аармыйаҕа саханы көрдүң да – олус үөрэбин, төрүт билбэт киһигин тутта 100 % эрэнэбин. Саха саханы, туох да буолбутун иһин, син биир өйүүр, ыксаллаах түгэнгэ куотан-быраһан барбат, бүтэһиккэ дэри тэнгэ кириһир. Аармыйаҕа мөлтөхтүк сылдьыбыт саханы көрсө иликпин. Ол-бу түбэлтэҕэ сахалар түбэспэттэр, адьас албаска биирдэ эмэ, ону даһаны атын киһи сыһыһыттан түбэстэхтэринэ, бары муста охсон көмөлөспүтүнэн бараллар. Үлэҕэ сыйстаҕас буолан эбитэ дуу, саха уолаттара бары толкуйдаахтар, мындырдар. Буоллун-хааллын диэн сэлэппэй сылдьар биир даһаны уол суох. Бары “үчүгэйдик сулууспалаабыт, сахалар ааттарын түһөн биэрбэтэх киһи” диэн санаалаахтар. Сахалар аармыйаҕа үксүн салайар дуоһунаска сылдьаллар. Сахалары үчүгэйдик билэр эписиэрдэргэ “саханы” диэтэххинэ, тутта сөргэхсийэ түһөллөр. Сорох эписиэр анал байыаннай дьайыыга сылдьан кэлбит. “Тый, сахалар диэн ынырык хорсун, кырдыксыт, үлэһит дьон! Дьингнээх дьоруойдар эһиги сылдьабыт”, – диэн сөбөн-махтайан кэпсэбитинэн бараллар. Оччоро сахалар апаратыаттара өссө үрдүү түһэр.

Уолаттарбыт этэнгэ сулууспалы сылдьалларыттан үөрэбит. “Сахалар бары бииргэ тутуспутунан дурда-хаха буолан сылдьабыт. Кыахтаах, түмсүүлээх буоламмыт биир даһаны атын норуот саханы утары барбат”, – диэн кэпсэтиллэр. Ити тыллари, дьэ, ахсымнык айаннаан эрэр эдэркээн уолаттартан киэн тутта иһиттим.

Уолаттар, маладьыастар! Айыыһыккыт арчылыы-арангаччылыы сырыттын.

**Саллааттары кытта кэпсэттэ
Диана КЛЕПАНДИНА.**

Ленд-лиз өгөтө

“Ленд-лиз” диэн тугуй? Аангылыялы тылтан бу “изс биэри”, “уларсык биэри” диэн тылбаастыахха сөп. Бу маннык судаарыстыбаннай бырагырааманы АХШ Аан дойду II сэриитин кэмигэр, Сенат 1941 с. сокуонугар олобуран ылыммыта.

Уратыта

Ол быһыытынан Эмиэрикэ Гитлери утары коалицияга баар дойдуларга (онно барыта 44 дойду киирэрэ) сэрии сэбин, тиэхиныкэни, аһы-үөлү, мэдиссиинэ тэрилин, эми-тому, стратегическай сырьёну (бэнсиини, уматыгы, о.д.а.) биэрэрэ. **Сокуон этэринэн, ленд-лиз быһыытынан бэриллибит баай-дуол, тиэхинык сэрии кэнниттэн төлөнөр, бүтүн хаалбыт тиэхиныкэ АХШ наадыйар буоллабына, төннөрүллэр диэн усулуобуйалааба.** Кэнники Аан дойду II сэриитигэр сойууһунньуктар оруолларын эбэтэр аһара күүркэтии бара турар, эбэтэр “сойууһунньуктар кэтээн көрөр позицияны ылыммытара, Сэбиэскэй Сойуус кыайан барбытыгар дэ көмөлөһөр буолбуттара” диэн этэллэр.

Онон, дьэ, хайдах этэй?

Ас-үөл

Бастаан астан-үөлтөн сабалыахха. Аан дойду иккис сэриитин кэмигэр ССРС сиригэр-уотугар тыа хаһаайыстыбатын бородууксуйатын кээмэйэ эмискэ аччаабыта. Ол өйдөнөр: ол иннинэ сут-кураан дьыллар турган, ас-туор кэм этэ, дойдуга ас-үөл кириисинэ тыгаабыта. Саамай үүнүүлээх уобаластар ньиэмэстэр оккупацияларыгар түбэспиттэрэ. 1943 с. бурдук, 1940 сылы кытта тэнгээтэххэ, 30%-на эрэ хомуллубута (29,7 мөл. т урукку 95,6 мөл. тэнгээтэххэ). Бу күчүмэбэй кэмнэргэ дойду көңүлүн иһин сэриилэнэ сылдьар аармыйаны эрэ буолбакка, тыылга баар нэһилиэнньэни, оҕону-кырдыаһаны, оборуонага үлэлиир оробуочай куораттары аһынан-үөлүнэн хааччыйар уустук сорок турбута. Итиннэ, биллэн турар, эрэнэрит эрэ сойууһунньуктарга этэ.

Ленд-лиз таһаастарыгар 1941 с. күһүнүттэн ас-үөл элбэхтик кэлэр буолбута. Москубатаагы 3 өрүттээх кэмпириэнсийэбэ (1941 с. балабан ыйын 29 – 1941 с. алтынны 1 күннэригэр) И.В. Сталин бырабытталыстыбата ССРС-ка ый аайы 200 тыһ.

туонна бурдук, 70 тыһ. туонна саахар, 1,5 тыһ. туонна какао кэлиэхтээгин туһунан эппитэ. Ол эбэтэр сэрии кэмигэр 10 мөлүйүөн саллааттаах аармыйаны бу бородуукталарынан тастан эрэ хааччыйы кыалларын туһунан этиллибитэ.

Саллаакка — калорий!

Бастакы борохуоттар өссө үрдүк калорийдаах атын бородууктаны, кэнсирбэни тизин аҕалбытара. Арыынан, маргаринан, соя бурдугунан, куруппанан, эт кэнсирбэтинэн, сакалаатынан, галетынан хааччыйбытара. 1943 с. I кыбаарталыгар “Кыһыл Аармыйа 17% калорийынан хааччыллыбытын” туһунан этиллэр. Салгыс ити өлүү улаатан испитэ. “1943 с. ССРС-ка АХШ-ка онгоһуллубут сибииһэ этин 25%-нын ыппытара” диэн баар. 1944 с. ыла тыа хаһаайыстыбатын чөлүгэр түһэриигэ ССРС-ка кэлбит тыраахтардар, сизмэ, массына улахан көмөлөөх буолбуттар.

Устуорук Михаил Супрун “АХШ, Англия уонна Канада буолан ССРС-ка 1941 с. бэс ыйын 22 күнүттэн 1945 с. балабан ыйыгар диэри 4 915 818 нетто-туонна аһы-үөлү ыппыттар, ол калория 67502474,4 мөл. к/кал. тэнгэнэр” диэбит.

Сэриилэнэ сылдьар аармыйа байыаһа күнгэ 4000 к/кал. сизхтээх эбит буоллабына, Кыһыл Аармыйаны хааччыйар ленд-лиз аһа-үөлө төһөбө диэри тийиэхтээгин ааҕан таһаарыахха сөп. Ол быһыытынан ССРС-ка 10 мөл. байыаһы 1688 суукканы, ол эбэтэр сэрии устатын тухары аһатарга таһаас кэлбит.

Устуорук Борис Соколов аахпытынан, ленд-лиз таһаарыынан кэлбит саахар сэрии кэмигэр ССРС-ка онгоһуллар саахар 41,8%-нын, оттон эт кэнсирбэнэн хааччыйы дойдуга онгоһуллар эт 17,9%-нын ылбыт. 70-с сс. тас атыыга-эргиэнгэ нарком, И.В. Сталин биир чугас киһитэ Анастас Микоян академик Георгий Куманевка биэрбит интервьютгар: “Күүстээх, сэрбилэммит эрэри, ачык аармыйа хайдах сэрииниттэрдээх буолуой? Онон Эмиэрикэ тушенката, комбижира, сымыыт бороһуога, бурдук тизлэн барбытыгар биһиги байыа-старбыт төһөлөөх эбии калорийы ылбытара буолуой! Саллааттарга эрэ буолбакка, соробо тыылга эмиэ тиксэрэ”, — диэбит.

Массына, тиэхиныкэ

Ленд-лиз аһынан-үөлүнэн эрэ мунурдамматаба. АХШ-тан ССРС-ка сэрии сылларыгар 409,5 тыһ. массына кэлбитэ. 1945 с. ыам ыйын 1 күнүгэр Кыһыл Аармыйа массынаатын пааркатыгар 58,1% — сэбиэскэй, 32,8% — ленд-лиз киэнэ уонна 9,1% “трофей” массыналар этэ. Онон Кыһыл Аармыйа 1943 с. ортотуттан улам түргэн, сыыдам буолан барбыта ленд-лиз массынаата суох сатаныа этэ дуо?

Авиацияны бэнсиининэн хааччыйы барбыта. Аны ленд-лиз быһыытынан ССРС сэрии кэмигэр 1900 паровоһу, 66 диисэл-электровоһу ылбыта. ССРС-ка 11075 тимир суол бөгүна кэлбит. Эмиэ соннук ССРС-ка 622,1 тыһ. туонна тимир суол эриэлсэтин уурбуттара. Быһата, тимир суол туран хаалар, “баралыстыыр” куталыттан ленд-лиз быһаабыта диэххэ сөп.

АХШ-тан, Англияттан уонна Канадаттан сэби-сэбиргэли тизин аҕалы сэрии сылларыгар 53%-ны ыла. ССРС-ка 956,7 тыһ. миля хонууга тардыллар төлөпүн кабелын, 2,1 тыһ. миля муора кабелын, 1 тыһ. миля уу аннынаагы кабелы, 800 радиостанцияны, 5899 приёмнигы, 348 локаторы аҕалбытара. Ол Кыһыл Аармыйа наадыйытын хааччыйыта. АХШ-тан 32200 матасыкыл аҕалбытара, ол 1941–1945 сс. сэбиэскэй онгортон таһаарыыны 1,2 төгүл куоһарбыта.

ССРС сойууһунньуктарыттан 12537 таанканы уонна САУ-ны, 18865 сөмөлүөтү, ол иһигэр 17 тыһ. бойобуой сөмөлүөтү, 7944 зенитнэй оруудууһаны ылбыта.

АХШ-тан аныгы бырамыысыланнай собуот тэрилэ кэлэрэ. Сэрии сылларыгар 38,1 тыһ. тимир биһар ыстаныак, Англияттан — 6,5 тыһ. станок уонна 104 пресс кэлбитэ.

Ленд-лиз өгөтө

Уопсай ленд-лиз быһыытынан, тизллибит таһаас **суумата 11 млрд солк.** буолбута. Онтон ССРС, ол кэннэ Арассыйа 722 мөл. дуоллары билиммитэ уонна 7%-нын төлөөбүтэ. Кэнники төлөбүр 2006 с. онгоһуллубута диэбиттэр.

И.В. Сталин: “Өскөтүн ленд-лиз онгоһуллубата буоллар, Кыайыны ситиһэр уустук буолуо этэ”, — диэбитэ биллэр (1945 с. олунньуга Рузвельты уонна Черчилли кытта көрсүһүүгэ)

Анастас Микоян: “Ленд-лиз суоҕа буоллар, биһиги өссө сыл эбэтэр балтараа сыл сэриилэһиэ этибит”, — диэбит. Кини, тас эргини салайар киһи, билэр-көрөр буолан эттэбэ. Оттон атын хайдах сыанабыл баарый?

Григорий Кривошеин, “Россия и СССР в войнах XX века” (2001), кинигэ ааптара, байыаннай, ССРС демографияга сүтүгэ 26,6 мөл. киһи диэбит. Ола аата, биир сэрии сылын аайы 6,65 мөл. киһи олохтон барбыт. Бу байыаннай дьайыылар сиэртибэлэрэ, тыылга ачыккаан, ыалдьан, сутаан өлбүттэр, оккупацияламмыт сирдэр сиэртибэлэрэ, билиэнгэ түбэспиттэр, дойдубут лаабырдарыгар суорума суолламмыттар — бары да манна киирсэллэр. Микоян этэрини, сэрии өссө сыл-балтараа курдук уһаабыта буоллар, төһөлөөх сиэртибэ эбиллиэ этэй?! Онон ленд-лиз өгөтө итинтэн көстөр.

И.В. Сталин ол туһунан 1945 с. ыам ыйын 9 күнүгэр Эмиэрикэ бэрэсидьиэнэ Гарри Труменга суруйбута баар: “Народы Советского Союза высоко ценят участие дружественного американского народа в нынешней освободительной войне. Совместная борьба советских, американских и британских армий против немецких захватчиков, завершившаяся их полным разгромом и поражением, войдёт в историю как образец боевого сотрудничества наших народов”.

“От имени советского народа и Советского Правительства прошу передать американскому народу и доблестной американской армии горячий привет и поздравления с Великой Победой”.

Архангельскаяга — бастакы таһаас

1941 сыл атырдьах ыйыгар Архангельскайга “Дервиш” диэн кистэлэн ааттаах бастакы көмө таһаас кэлбитэ. Ити күнтэн ыла сүүһүнэн Англия-Эмиэрикэ суудуналар, сойууһунньуктар хараабыллара биһиги хабыр хапсыһыга киирсэ сылдьар дойдубутугар тыын суолталаах таһааһы тизин аҕалбытара.

Бастакы хомбуой ньиэмэстэргэ биллибэккэ ааспыт эбит буоллабына, кэлин өстөөх сөмөлүөттэрин атаакатыгар түбэһэн, суорума суолламмыттар бааллара. Биһиги сойууһунньуктарбыт итиннэ барыта 4 тыһ. кэрингэ дьоннорун сүтэрбиттэрэ. Ити улахан хараабыллара көрсөргө Архангельскайга анаан-минэ-

эн 1941 с. сэтиннигэ 402-с №-дээх собуот, билингинэн Севмаш, акваториятыгар Молотов пуордун тутан барбытара. 370 миэтэрэ усталаах бириистэни тымныыга туттуттара. Барыта мас тууу, сыбаайаны түһэри саамай ыарахан этэ. Сэтинни 26 күнүгэр пуорт сойууһунньуктар бастакы хараабылларын көрсүбүтэ. Ол — “Сан-Амброзио” танкер. Пуорка өссө 858 миэтэрэ усталаах бириистэн тутуллубута, уопсайа 5372 бэс сыбааһа сааллыбыта. Сэрии устата бу 402-с №-дээх собуот барыта 139 хараабылы өрөмүөннээбитэ, Хоту баар биир саамай улахан суудуна өрөмүөннүүр база буолбута.

Арассыыйаны сөбөбүн

Канадаттан сылдьар бэтэрээн байыаннай Рольф Монтейн кэлин ахтыбыта баар:

“Байыаннай-муора аармыйатыгар мин 17 саастаахпар киирбитим. Британияга 1941 с. ыппыттарыгар, сэрии номнуо була турара. Британияга оччолорго олох ыараабыт кэмэ, барыта толуонунан этэ, киһэ аайы буомбалыыллара. Ол эрэри мин Мурманскайга кэлэн көрбүтүм — ону кытта ханан

да тэнтэспэт дьулаана. Мин отой атын сэриини көрбүтүм уонна ол иһин Арассыыйа кыайытын сөбөбүн уонна диригник ытыктыбын”.

Балаһаны Н. ГЕРАСИМОВА бэлэмнээтэ.

16-с нүэмэргэ тахсыбыт сканворд эппизттэрэ:

Сытыары: сынгаһа, ах, сынгааба, Аранг, тыыр, ат, тыымпы, лабаа, сыркы, дьаарханы, аты, киһи, андабар, ыгым, Танара, аарыма, Алып, сах.

БИЛЛЭРИИЛЭР —

*Сдаем в аренду нежилое помещение под кухню, расположенное по адресу г. Якутск, Вилюйский тракт 4 км, общей площадью 38 кв.м.

ГОРОСКОП. Үлэм ыйын 13–19 күннэрэ _____

Игирэ Таайан көрөр дьоруунуң нэдиэлэ сабаланыыта күүһүрэн тыруулуҥ. Ол түмүгүр атын дьон санаатын-оноотун курдаттыгы сэрэйэр буоллахына, соһуйуҥ. Иинникни өтө көрөр кэриэст буолан да ылыаххын сөп. Иккис өттүтүн көңүлүк дьаһанар кыах суоһун тэнэ буолс. Бүөмнээн ипиллээн, өй-санаа өттүтүн кыабыра сатаа. Ийэ алылбаһар элбэхтик сырыт. Нэдиэлэ иккис аңаарыгар аат-суол алдыамматын түлүгэр кыһан. Доробубия – түйүт.

Кыыс

Ханхык эрэ хайысхаба талаантнын, ис
кыхаххын көрдөрөн, апаратыатынын биллэ
үрдээн ылын сөп. Быйгата, тулалырын
дөнгөн билинг-көрүүн улаханын биллэр
бэйзэр эрэлин улаатыгы. Устудууннар, ситигиилэнэр
кыхахты улаатар нэдиэлэтэ. Ким эр дөбөрүн кытта
сыгыана өссө дирингир, күүгүрэр чинчилээ. Сулумахтар,
арамаантыка тыына багылырын ээмин туттумахтагын, кэл-
сэтэн-ипсэтэн, билсэн. Доробуыагытын көрүна сөлдүгэр.

Охчут
Нэдийлэ сагаланыыта үтүмэн үгүс үлэ,
дыяла күүтэр. Үлэбэ-хамнаска, дьыбэ-
уокка да бэрээдэктиир, сааһылыр баба
үлүктүс курдук. Дыялабайы хаачыстыбаны,
үлэбэ, үөрэхэ дуулуур көрдөрөтөн кыбыстына. Чугас
дьонгуттан киммэхэ эрэ эн субэҥ, көмөҥ наада буолан
туруон сөп. Аба көлүөнэ аймахтарын тугу эрэ сооруйдах-
тарына, баттынына. Албын күнтэ-дыылга балыйтаран,
тымныбат гына. сөпкө таҥна сырыт.

Балык
 Нэдиэлэ сагаланыыта араас көрсүһүү, айтан-сырыы үгүс буолул. Дьон субэтэ, иһитинэри араас өтүгүтүн баар буолара наадатын ийдөө. Онуоха ыаллардьын, аймахтардьын кэпсэтиитин сагаалан, интэрэниэт да ситиминэн сэргэргэти туһалыа. Хыалбар эгэ улахан кыһалганы сага билсимиэлээбин көмөтүнэн быһаарыах курдук. Нэдиэлэ бүтүүтэ араас суол хаачча, мэлэй үөскээн ылыа да буоллар, кыйаа тутар кыахтаахбын.

Эрэдээксийг уонна таһаарааччы аадырыһа:
677027, Дьокуускай к.,
Киров уул. 18, В блок, 709 кэб.
Төл.: 42-21-08
Электроннай почта: kuumsakha@mail.ru
Ахсаана 13.150 экз. Кээмэйэ 10 б.л.
Бэчээккэ илии баттыыр бириэмэ: 20.00
Бэчээккэ туттарылынна: 19.00
Сыаната көгүл

РЕКЛАМА СУЛУУСПАТА (ТӨЛӨБҮРДЭЭХ ӨНӨ БАРЫ КӨРҮНЭ):
"Бэчээт дьиэтэ", Орджоникидзе уул., 31, 111 хос, төл.: 34-05-03